

**Zərifə xanın
ƏLİYEVƏ**

S Ə N S İ Z

sözləri: Fikrət Qocanın,
musiqisi: Sevil Əliyevanındır.

Sən gedəndən bu yerlərdə atırsızdı güllər,
Sənsiz, günəşsiz qaldı günlər.
Gətdin, daha da əziz müqəddəs oldun.
Zərif xatirə oldun, uzaq səs oldun.
Urəktək yaxın oldun, görünməz oldun,
Əl çatmaz, ün yetməz oldun.

Məhəbbətin günəşdən böyük, təmizdir,
Başım üstə yanacaq hər an.
Səndən qalan xatirə mavi dənizdi,
Böyüklüyün səmadan dərin, təmizdir.
Səndən qalan xatirə mavi dənizdir
Əzizim həmişə varsan.

Ötən günlər qoşa saxlar kölgəmizi bizim.
Sənin şəklin gözümdə qalıb,
Oyan, xatirəm mənim, danış, dənizim,
Mehriban baxışını illərdən yığım.
Əziz gülüşlərini güllərdən yığım,
Qoy dil açsın xatirələr.

Məhəbbətin günəşdən böyük, təmizdir,
Başım üstə yanacaq hər an.
Səndən qalan xatirə mavi dənizdi,
Böyüklüyün səmadan dərin, təmizdir.
Səndən qalan xatirə mavi dənizdir
Əzizim həmişə varsan.

İllər keçir, zaman olar, dibsiz göy dəniz
Görüşəriki səssiz-səmirsiz,
Görərsən yaşatmışam səni özümdə,
Səsin səsində olub, sözün sözümdə
Qəlbin qəlbimdə olub, gözün gözümdə,
Biz heç vaxt ayrı olmadıq, biz.

Məhəbbətin günəşdən böyük, təmizdir,
Başım üstə yanacaq hər an.
Səndən qalan xatirə mavi dənizdi,
Böyüklüyün səmadan dərin, təmizdir.
Səndən qalan xatirə mavi dənizdir
Əzizim həmişə varsan.

*SƏNSİZ GÜNƏSSİZ
QALDI GÜNLƏR.*

**Hanı rəngin çiçəklərin, a çəmən.
Bir gözəl dəstə gül tutaydım mən?
Susdu bülbüllərin nədən, orman?
Pozdumu ittifaqını o xəzan?
Qaldı çılpaq yerin, yuvan, ağacın,
Bürünüb sis, dumanla dağ, yamacın,
Baxışın kimdən istəyir imdad,
Səbr edin, ah, etməyin fəryad.
Qəhrəmananə bir zaman dayanın,
İnanın, siz də mən kimi inanın.
Yox olar qar, boran, günəş də doğar.
Yetişər qırmızı, sevimli bahar.
Ah, mən son baharı çox sevirəm,
Sevirəm, son baharı çox sevirəm.**

“HAMIMIZ BİR GÜNƏŞİN ZƏRRƏSİYİK...”

Bu kitab dahi bir qadının işıqlı xatirəsinə ithaf olunur. O qadın dünyasını dəyişəndən sonra “Sənsiz günəşsiz qaldı günlər...”- deyə etiraf edənlər əhval-ruhiyyəminiz mənərəsini çox gözəl ifadə ediblər. Günəşsiz qalan günlər ərzində bu kitab haqqında xeyli söhbət açıldı, amma tale elə gətirdi ki, bu kitab yalnız indi işıq üzü görə bildi.

Sanki “Hamımız bir günəşin zərrəsiyik...” misrası da akademik Zərifə xanım Əliyevanın həyat fəlsəfəsini dürtüst ifadə etmək üçün deyilib. Odlar diyarında dünyaya gələn Zərifə xanımı sözün əsl mənasında bir çoxları günəşin bir zərrəsi sayırdı. Bu diyarın sakinləri daim günəşi əbədi həyat mənbəyi sayaraq hər bahar onun bütün varlıqlara yeni həyat, yeni ovqat bəxş etdiyinə əsrlər boyu inanmışlar. Günəşin bir zərrəsi olan Zərifə xanım dünyaya yazda gəlmişdi, elə yazda da köçdü. Onun doğum və ölüm tarixini bir-birindən cəmi bir neçə gün ayırır. Görünür, məhz buna görə də onunla bağlı yaddaşlara həkk olunan kövrək xatirələrdə yazın ilq nəfəsi duyulur...

Bu kitab oxucu ilə görüşə gecikən kitablardandır. Hələ 13 il bundan öncə Zərifə xanım Əliyevanın böyük qardaşı Tamerlan müəllim bu kitabı çapa hazırlamağa başlamışdı. 1985-ci ilin o ağır aprel günlərində dərini, kədərinə sözə çevirməyə cəhd edən insanlar öz xatirələrini Zərifə xanımın ailəsinə çatdırmışdılar. Bu xatirələr məcmuəsi hələ 1985-ci ildə nəşr olunmalı idi. Əfsuslar olsun ki, bu xatirələr içində Tamerlan müəllimin özünün yazısı yox idi. Amma bu kitabın hər vərəqində, hər sahifəsində Tamerlan müəllimin şəxsiyyəti və zəhməti duyulur. Təəssüflər olsun ki, artıq dünyasını dəyişmiş Tamerlan müəllimə bu kitabın nəşrini görmək nəşib olmadı.

Əsl Azərbaycan ziyalısının canlı rəmzi sayıla bilən Tamerlan müəllim böyük bir həssaslıqla, ona xas olan yüksək daxili mədəniyyət və incə bir zövqlə tərtib etdiyi bu kitabı *əzizi* Zərifə xanımın işıqlı xatirəsinə ithaf edirdi. Bu iki nəəcib insan arasında bacı-qardaş münasibətilə yanaşı daxili bir mənəvi doğmalıq var idi - bir-birini başa düşmək üçün çox vaxt bunlara söz belə görək deyildi-nə demək istədiklərini, bir-birinin ürəyindən nə keçdiyini onlar çox vaxt bir baxışla oxuya bilirdilər.

Elə insanlar var ki, onlar haqqında hələ sağlığında rəvayətlər yaranır. Zərifə xanım məhz belə insan idi. Onun xeyirxahlığı və humanistliyi dillər əzbərinə çevrilən neçə-neçə rəvayətin yaranmasına səbəb olmuşdu. İnsanların qəlbində Zərifə xanımın işıqlı xatirəsi bu gün də yaşayır. Təbii ki, tanıyanların hər biri də onun haqqında öz xatirələrini yaza bilərdi. Yəqin ki, bu xatirələrin içərisindən seçib bir-birini təkrarlamayan minlərlə xatirəni çap etmək olardı. Lakin bu kitabın ilkin həcmi və məzmunu qorunub saxlanılıb və çap olunanlar elə 1985-ci ildə qələmə alınan xatirələrdir.

Müxtəlif hadisələr, ictimai-siyasi olaylar bu kitabın çapını arxa plana çəkdi. Tarix elə bil qərribə bir qanunauyğunluqla təkrar olunurdu. Kitab sanki öz qəhrəmanının taleyini bir də yaşadı. Yüksək insani keyfiyyətlərə, dərin zəkaya, incə qəlbə malik olan bu müdrik qadın bütün ömrü boyu böyük bir təvazökarlıqla arxa plana çəkilməyi bacarırdı. Ona həsr olunmuş bu kitab da elə bil "hələ vaxtı deyil"- deyərək, dünya işığına göz açmağa tələsmirdi.

1985-ci ilin aprel günlərindən on il sonra 1995-ci ilin aprelində Bakıda akademik Zərifə xanım Əliyevanın xatirəsinə həsr olunmuş xüsusi elmi sessiya keçirildi. Bir müddət sonra onun obrazını təcəssüm etdirən mərmər heykəlin təqdimat mərasimi oldu. Xatirələrlə yanaşı bu hadisələr də kitabda öz əksini tapmışdır.

Nə eşq olaydı, nə aşiq; nə nazlı afət olaydı,
Nə xəlp olaydı, nə xaliq; nə əşki-həsrət olaydı.
Nə dərd olaydı, nə dərman; nə sur olaydı, nə matəm.
Nə aşıyaneyi-vüslət, nə buri-firqət olaydı.
Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdeyi-zülmət...
Nə nur olaydı, nə zülmət; nə böylə xilqət olaydı.
Nədir bu xilqəti-bimərhəmət, bu pərdəli hikmət?
Bu zülmə qarşı nələr bir də bir ədalət olaydı,
Tükəndi taqəti-səbrim, ədalət! Ah ədalət!
Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı.

"Gözümdə pərdeyi-zülmət..." - "Şeyx Sənan" pyesindəki obrazlardan birinin bu qəmli mahnısı minlərlə insanın tale payına yazılmış böyük bir faciədən xəbər verir: işıq, nur, günəş üzünə həsrət qalan insanların faciəsindən. Göz xəstəlikləri kütləvi surətdə tüğyan etdiyi bir məmləkətdə minlərlə insanın şofasını məhz göz həkimləri verdi.

Akademik Zərifə xanım Əliyeva insanları zülmət pəncəsindən qoparıb nura qovuşduran simalardan idi. Vaxt keçdi, zaman dolaşdı, insanların gözünə "pərdeyi-zülmət"i artıq traxoma yox, səniyənin inkişafı ilə bağlı peşə xəstəlikləri gətirdi. Bu dərddən çarəsini axtarıb tapan ilk alimimiz də məhz Zərifə xanım Əliyeva oldu.

Vaxtilə Zərifə xanım Əliyevanın atası, gözəl alim və görkəmli siyasi xadim Əziz Əliyev haqqında deyirdilər ki, ona həkim demək düzgün deyil, çünki o, ayrı-ayrı insanların yox, bütövlükdə cəmiyyətin təbibidir. Bu sözlər eyniliklə Zərifə xanıma aid edilə bilər.

Azərbaycanın taleyidir Zərifə xanımın taleyi. Ata-babaları qədim İrəvan mahalında dünyaya gəlmişdilər. Orada parlayan Əziz zəkası neçə-neçə ömrə nur saçdı. Amma bu insanların öz doğma yurdlarında yaşamaq haqqı əllərindən alındı. Minlərlə soydaşımız kimi Zərifə xanımın da ata-anası vətənidən didərgin düşdü. Zərifə xanımı vaxtilə rıqqətə gətirən, kövrəkdən duyğular o, dünyasını dəyişəndən sonra xalqımızın taleyində bir də yaşandı. Zərifə xanım da bu itirilmiş torpaqlarımızın, başı bəlalı, ata-baba qəbiristanlıqları qürbətə qalan xalqımızın bir parçası idi.

Bu gün Zərifə xanım bizdən niğərandır. Ürəkləri xeyirxah əməllərlə dolu insanlar dünyalarını adi adamlar kimi dəyişməzlər. Onlar nura qəşşər uzanan bir yolun əbədi sakinləri olurlar. Gün o gün olsun ki, Azərbaycanın üstünü almış bu qara buludlar dağılsın, hər bir köçkün, hər bir qaçqın doğma yurduna qayıtsın. Qəni-qəni rəhmət dilədiyimiz bu qadının ruhu məhz həmin gün bizimlə birlikdə şad olacaq.

Duyuram ağırdır, dərindir yaran...

*Bu qara xəbərdən qaraldı qanım,
Əziz dost, hamıya doğmadır bu qəm.
Ağrıdı ürəyim, ağrıdı canım,
İnsan taleyini düşündüm bu dəm.*

*Sənə gər nə deyir bu gün hər ürək,
Əziz Heydərimiz, başın sağ olsun.
Hayat yollarında həmişəki tək
Alın açıq olsun, üzün ağ olsun.*

*Uzaqdan-uzağa görürəm ki, mən
Sualsız, üzündən oxunur dərdin.
Əziz Zərifəndən ayrılırsan sən,
Hər ürək sözündən oxunur dərdin.*

*Dünyadan növbəylə keçəcəyik biz,
Desək ataların sözüylə, dostum.
Bəli, ağlayırsan səssiz-səmirsiz
Böyük ürəyinin gözüylə, dostum.*

*Ömrümüz boyunca əziz itkilər
Bizdən uzaq deyil, bağrımızdadır.
Bunu yaxşı bilir hər ər oğlu ər -
Həsrəti bu ürək ağrımızdadır.*

*Duyuram ağırdır, dərindir yaran,
Deyirəm ki: bu qəm, son qəmin olsun.
Ey sadə, ey nəcib, ey böyük insan,
Təsəlli ömürlük həmdəmin olsun.*

*Süleyman Rüstəm
15 aprel, 1985-ci il.*

MƏRSİYƏ - REKVİYEM

Zərifə xanım Ağayevanın
səsi xatirəsinə

1.
"Gəlmişəm!" - səsləndi ölüm bir anda,
Gözəl bir insana necə quydı o?
Sən bir arxaya bax!
Böyük bir xalqa
Arxa olan kəsin arxasıydı O.

Hökümünü verməkdə ölüm zirəkdi,
Hayatın üstünə qəhqəhə çəkdi.
Bu boyda dünyanı elə bil, bu dəm
İynənin gözündən keçirəcəkdi...

Ölüm kəmfürsətdi, vaxtı itirməz,
Bir anlıq əzəli macal da verməz.
Gəldisə, yaxşıya, yamana baxmaz,
Uşağa, qocaya, cəvana baxmaz.

Hər kəsin alınına basar möhrünü,
Zamanı saxladır zaman içində.
Qayğıyla bəslənən yüz illik ömrü
Alar əlimizdən bir an içində.

Nə qədər dünyada yaşayırdıq biz,
Ölüm - sanırıq ki, bizdən uzaqdır.
Elə bilirik ki, bizim ömrümüz
Ömürdən o yana uzanacaqdır.

Bələ düşü nürük... ötür fəsillər.
Ölüm?..
Bir səs deyir: - Yox, hələ tezdir.
Onu da bilirik,
axşan illər,
Ölümə uzanan əllərimizdir.

Bu necə dünyadır, anlamıram mən.
Cilvəsi cürbəcür, rəngi cürbəcür.
Dünən nəfəsilə səni isidən,
"Bu gün buza dönür, torpağa dönür.

2.
"Gəlmişəm!" - Bağırdı ölüm bir anda,
Gözəl bir insana necə quydı o?
Sən bir ağrıya bax!
Böyük bir xalqa
Arxa olan kəsin arxasıydı O.

Əgər arxadırsa qadının sənə,
Meydan oxuyarsan min-min düşməne.
Qadının düşmənsə, eymin açılmaz,
Min dost köməyindən bir xeyir olmaz.

İşdən qanı qara evə dönəndə,
Dünya gözlərinə tor görünəndə,
Könül sirdaşının bir xoş baxışı,
Bir xoş təbəssümü sənə can verər,
Dünyanı gözündə gözəlləşdirər.

Əsətdim, beləymiş könül sirdaşın,
Elə bununçün də sənün göz yaşın
Axdı bulaq kimi...
Anlayıram mən.
Sındı Zərifə də zərifliyindən.

İşıqsız gözlərə nur verən insan,
Gözlərə verdiyi nurdan, işıqdan
Qəlbinə don biçib ilk bahar kimi,
Zərif olmalıydı gözədə nur kimi.
Bugünkü mətəmdə zaman elə bil,
Sənin arzun ilə üz-üzə durmuş.
Kəşilər -
Anası öləndə deyil,
Qadını öləndə yetim olurmuş...

Səni sevdiyindən o, istədi ki,
Sən yola salasan dünyadan onu.
Bəlkə o, bilmədi, bax, bu itkinin
Sevimli əriyicün nə olduğunu.

O qiymazdı sənin göz yaşlarına,
Qiymazdı o solğun baxışlarına,
Qiymazdı, başını əyasən bu gün,
Qiymazdı, sənəndə ağlasın ürək,
Sən onun ruhuunu incitməməyəcün
Onun dərdinə də dözəsen görək,

'Budur yaranmışın ilki və sonu,
Qardaşım, mən yaxşı bilirəm bunu:
'Bu ağır dərdi də bölüşmək üçün,
Yenə Zərifəni axtarır gözüün.

Yol - qəmdən sevinmə,
Sevinmədən - qəmə!
'Bu yol - ta əzəldən belə qoyulmuş.
Sən indi kədərlə: "O, yoxdur" - demə,
Ona təşəkkürlə de ki: "O, olmuş!"

3.
Axır qəbristanına el, axın-axın,
Başlarda çətirlər yaşıl, qırmızı.
Qəbrin nurla dolsun!
Mənim xalqımın
Novo-Deviçyeda yatan tək qızı!

Aslan tək yaşadı aslan yanında,
Mərdliyin səbəbi mərdədən sorulmaz.
Aslan da aslana arxalananda,
Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.

Sən hörmət qazandı ləyaqətinlə,
Hörmət qazanılmaz qəzəblə, künlə.
Hər şeyi dərk edir; insan büt deyil,
İçində yatdığı o tabut deyil,
Ləyaqət taxtıdır, ləyaqət taxtı!
'Başlardan yuxarı səni ucaltdı.

'Bu bahar günündə yağmurlu göy də,
'Bu gün için-icin qan ağlayırdı.
Sənün matəminə 'Uzeyir bəy də
'Sənsiz" in dililə yas saxlayırdı.

'Bayaqdan süzürəm mən izdihamı,
Yağışın altında dayanıb hamı,
Səni son mənzilə
Ötürür belə...

Qardaşım, bu böyük izdiham, bu gün
Qoy olsun azacıq təskinlik sənə.
Sonsuz kədərinə azaltmaq üçün
'El-oban yığılıb sənün dövrənə.

Qəmə şarik varsa, qəmi adla keç,
Gör, necə dikilib üzünə gözlər.
Sevinci böləndə çoxalar sevinc,
Kədəri böləndə, azalar kədar.

'Ər ilə qardaşdır, dünyanın toyu.
Vaxt ötür, bu sonsuz axarla qardaş.
Anecaq ömrün boyu, həyatın boyu,
Sən ki, yaşamısan vüqarla, qarış!

'Bu vüqar önündə biz də baş aydık,
Kaş, səni bu halda biz görməyaydıq,
Əgər, sən ayılsən,
Sınmış bil bizi.
'Əvvəlki vüqarla yaşa, yaşat sən.
Səninlə fəxr edən ellərimizi!

'Bəxtiyar Vahabzadə
17-18 aprel, 1985-ci il
Maskva

ZƏRİF ÜRƏKLI MƏĞRUR QADIN

Ölüm hücumu keçdi,
Necə qəflət hücumdu?!
Gözlərə işıq verən
Niyə gözünü yumdu?

Zərif ürəkliydi
O məğrur qadın
O, aziz qızını el əzizlədi.
O, igid Nüşabə,
O, Burla xatın
Xalqını işığa, nura səslədi.

Aşəqli baxışlar bəzədi ömrü,
Sanki bir dünyalıq
Oldu təbassüm.
Torpaqdan çiçək tək,
Bitməkdən ötrü
Elə bil gözlərdə soldu təbassüm.

Baxdı Azərbaycan,
üzündə kədər,
Elə sızladı ki, qəlbinin başı...
Bulud göndərdi ki,
Doğma üfüqlər
Yağışa çevrilsin gözünün yaşı.

Cökdü çiyinlərə
Ağır-ağır dərd,
Vida ümmanının sahillərində.

Necə min insana
ata olan ər
Sanki yetim qaldı yer üzərində.

Məhəbbət üstündə
ucalır cahən,
Sədaqət yolları
İlk kəlikəşandır.
Qəhrəman oğulla qoşa adlayan
Özü də ən böyük bir qəhrəmandır!
Doğma el,
Doğma yurd
onu gözlədi,
Osa ürəklərdə susmaz səs oldu.
Vəfasız yer onu
udmaq istədi,
Vəfa günəşi tək
O, sönməz oldu!

Çıxsin duyğularım tanış yollara,
Dillənsin intizar ürəklər kimi,
Qoy bu misralarım
təza məzarə
Səpilsin gecikmiş çiçəklər kimi.

Nəbi Xəzri

16-17 aprel 1985-ci il

UNUDULMAZ ZƏRİFƏ XANIMIN
ƏZİZ XATİRƏSİNƏ

O ağıl, o kəmal, sədaqət rəmzi,
Bənövşə fəslində tərək etdi bizi.
Üstünə tökülən güllər ağladı,
Ona ana deyən dillər ağladı,
Analıq etdiyi neçə oğul, qız,
Parlaq istedadlar qaldı anasız.
O qüdrət timsalı, böyük sərkərdə
Ağladı dözməyib bu acı dərdə.
Tabutun üstündə əyilib başı,
Güllərə qarışdı onun göz yaşı.
Kəsilər ağlasa, ağlayar vətən,
Zəriflər zərifi, Zərifəmiz sən -
Nə ülvə qadından, nə zəngin xilqət,
Səmsiz gözü yaşlı qalan məhəbbət
Sənin şöhrət oldu təmiz adına.
Eşq olsun qüdrətli o sərkərdənin
Qəlbini fəthi edən müdrik qadına!

Mirvarid Dilbazi
1985

ƏBƏDİYYAT

Zərifə xanımın xatirəsinə

Sükut içindədir muzey qəbristan,
Heykəllər, türbələr durur yan-yana.
Daim yaraşıqdı torpağa insan,
Burda - məzarda da, sağlığında da!

Dünyün var - hələ də açan olmayıb,
dünya günahkardı deyən görmədim.
Sudur - axıracan içən olmayıb,
çörəkdir - doyunca yeyən görmədim.

Yatır Nəzim Həkimət son mənzilində,
- Coxdan görüşürük, ay ustad, salam!
Daşla danışdı insan dilində,
dünyən o canlıydı,
sabah mən daşam.

Budur təbiətin sonu, azəli,
bitir gör insanın güzəri, harda?
Yatır eldən uzaq bir el gözəli,
bəsiyi hardadı,
məzari harda?!

Bu necə dibçəkdi, bu necə çiçək?
torpaqda gül bitib,
torpaqdan ayrı.
Yarpağı gün döyər, meyvəni külək,
bağban uzaq düşsə bir bağdan ayrı.

Gözü yolda qaldı doğma ellərin,
o şafə paylayan loğman qızıydı.
O, bizim ən böyük
Vətənpərvərin,
dünyada yeganə bir dünyastydı!

O, yüksək kürsüdən nitq eləyəndə,
bu, yerdə oturub alqışlayardı.
Xalqın şərəfinə o, söz deyəndə,
bu, ona səadət bağışlayardı.

Özü oxuyardı öz adət ilə,
serini, sözünü doğma diyarın.
Həç vaxt onun-bunun zəmanət ilə,
qəlbina dəyməzdi bir sənətkarın.

Dağlıq Qarabağda şer məclisi!
Vaqif günləriydi... başqaydı dağlar.
Mən də şer dedim,
sevirdi bizi,
özünü tanıyırdı, tanıtırdılar.

Ucaykən hər qəlbə hörmətlə eymək,
ürəyin ürəyə səyahət ümisi.
Mən onda gördüm ki,
sevmək, sevinmək,
insanın ən ali təbiəti ümisi.

Gör kimi itirdin, ey ulu dostum,
axtar indən belə qışda, baharda.
'Bir dünya tapmışdın,
tələyin onu,
bir qarış torpağa dəyişdi, harda?!

Gedəni saxlamaq olsaydı mümkün,
bir el yeriyərdi bəlkə də o gün.
Məlhəmi olsaydı gül-çiçək atri,
çəmənlər dil açar,
yoxdu, - deməzdi.

Ürək istəsəydin, səndən ötəri,
Həç kəs ürəyini əsirgəməzdi.
Su gərək olsaydı Arazla Kürdən,
Araz, Kür o səmtə axırdı hökmən.
Od gərək olsaydı günəşdən əyar,
İblisə gətirərdi günəşli ellər!

O, yatır qoynunda əbədiyyətin,
məzari dünyadır, dünyası məzar.
'Eşqin ürəyində yaşayır sənin,
bir eşqi bir ürək yüz il yaşadar.

Yanımda olmadım ağır günündə,
qəminə səriqəm, sonsuzdur o qəm.
Yalnız eşq önlündə,
torpaq önlündə
ayılən o başa mən baş ayırım!

Nəriman Həsənzadə

1985

“SƏNSİZ GÜNƏSSİZ QALDI GÜNLƏR...”

“Sənsiz günəssiz qaldı günlər...” Bu sözlər o böyük qadınım -Zərifə xanım Əliyevanın həyat amalının mahiyyətini və onun aziz xatirəsindən bizlərə qalan nisgili kifayət qədər dəqiq ifadə edir. O özü qəlbən xeyir dünyasının günəşi idi. Elə bil o, insan dünyasının hüdudsuzluğunu sübut etmək üçün doğulmuşdu. Bu günəşin cazibə dairəsinə düşən bütün böyük və kiçik planetləri sanki Zərifə xanıma xas olan daxili bir qüvvə hərəkətə gətirirdi. Bu günəş sistemində tükanmaz enerji və işıq mənbəyi o özü idi. Və bu sistemin hərəkətini maddi dünyanın qanunları yox, təbiətin heç vaxt hakim kəsilə bilməyəcəyi sarsılmaz bir mənəviyyət qanunları təmin edirdi. Yəqin ki, şer dili ilə desək bu məkənda İnam, Ümid və Sevgi qanunları hökm sürürdü.

“Sənsiz günəssiz qaldı günlər”...

Bu mürəddə ifadə olunan itki həsrəti böyük bir şəxsiyyətin ömür yoluna güzgü tutur. Göz həkimi olan Zərifə xanım insanlara işıq bəxş edirdi. Bu ömrün mənası zülmət və qararıqlıqla mübarizə aparmaq idi. Işıqlı itirilmiş gözlərə nur çiləmək istəyi onun parlaq obrazını ilahi bir nəciyyə qovuşdururdu.

“Sənsiz günəssiz qaldı günlər”...

Günəş də, işıq da onun aqlarında xeyrin təəcəssümü idi. O, bizdən ayrıldı da, qoyub getdiyi yadigar işıq öz aydınlığını birçə damla belə azaltmayıb. Bu işıq hər an bizimlədir, o nur bizə yol göstərir, şələsinə üz tutur, istisina ismirik. Onun ziyası qəlbimizə xoş bir ovqat bəxş edir. Əslində bu işıq onun yenidən günəşi görmək imkanını qaytardığı adamlarda, onunla bağlı kövrək xatirələrdə əbədiləşib, onun övladlarında, nəvələrində yaşayır. Bu işıq onun öz həyatından daha çox sevdiyi bir İnsanda yaşayır.

Vaxtsiz ölüm həyata keçməyən, gerçəkləşməyən, çin olmayan ümidlərin nəkamə ömrünə halta çalır və eyni zamanda itirdiyimizin böyük ağrısı haqqında düşünməyə vadar edir.

Zərifə xanımın müxtəlif illərdə çəkdirdiyi şəkillərin “yaşından” aslı olmayaraq, hamısına xas olan ümumi bir cəhətini sezmək mümkündür. Xarici görünüşündəki təmkin, sərbəstlik hər şeydən əvvəl onun daxili harmoniyasından irəli gəlir. O, ölümdən qorxmırdı, çünki arxada qalan ömür xeyirxah əməllərlə yaşamışdı, qarşudan isə... ölümsüzlük gəlirdi. Bu heç də insanı bütə çevirən ölümsüzlük deyil. Əksinə, xeyirxah işlərin və qədərbilən insan yadlaşımın işığında daim canlanan bir ölümsüzlükdür.

Xalqın ruhunu təmtəraqlı sözlərlə, cild-cild kitablarında olduğu kimi təsvir etmək mümkün deyil, lakin gün kimi aydındır ki, hər bir xalqın mentaliteti, daxili duyumu və özünüdərkli istər-istəməz qadın obrazını formalaşdırır. Zərifə xanım bütün ömrü boyu böyük ürək, yüksək intellekt və qadın gözəlliyinin canlı təəcəssümü olaraq bizə tamamilə yeni tip qadın obrazı bəxş etmişdir. O, gəncliyində də, ömrünün müdrəklik çağlarında da ideal qadın olaraq qalırdı.

Zərifə xanım bütün varlığı ilə cəmiyyətimizin yüksələşinə can atırdı. O heç vaxt heç vaxt heç kəsə meydan oxumur, boğazdan yuxarı təmtəraqlı söyləmirdi. O, bütün insanlara böyük qayğı və diqqətlə yanaşırdı. Bu, bir tərəfdən hər bir qadına xas olan ənalıq yanğısından, hətta başqalarının ağrı-acısına bəzən özünüdərkədən də çox yanmaq istəyindən irəli gəlirdi. Digər tərəfdən o gözəl başa düşürdü ki, hər hansı bir ünsiyyətdən məhrum olan tonha və köməksiz adam qeyri-müəyyənlik şəraitində acınacaqlı ömür sürməyə məhkumdur. Bəlkə də onun insanlara xeyirxah münasibətinin köklərini bu zəmində axtarmaq lazımdır. O, ömrü boyu etika problemləri ilə ciddi məşğul olmuş, hər bir şəxsiyyətin mənləyini uca tutmuşdu.

O heç zaman qadınların üstün imtiyazlara nəil olması uğrunda mübarizə aparmamışdır. Əksinə, özündə elə bir güc tapmışdır ki, “güclü məxluq” hesab etdiklərimizə özünün nəinki bərabər olduğunu, hətta bəzən onlardan üstünlüyünü də sübut edə bilsin. Onun məhz bu mövqeyi qadın münasibətində yerinin, onun sosial və ictimai statusunun müəyyənələşməsinə misilsiz xidmət etmişdir.

O bizim mənəvi dünyamıza qadın ürayinin müdrəkəb və psixoloji zənginliyini gətirmişdir. Zərifə xanım elmi problemlərə dair çoxlu kitab yazmışdır. Lakin onun ən dəyərlili kitabı qadın ürayi, insan qəlbli haqqında qələmə almadığı, lakin bütün həyatı boyu yaratdığı kitab olmuşdur. Və əgər kimsə ömründə heç olmasa birçə dəfə bu canlı kitabın bir səhifəsini oxuyubsa, artıq onu sevməyə bilməz. Çünki hamın anda insan tonhahlığını unudur, milyon milyon insanın inamının da, ağrı-acılarının da bir olduğunu dərk edir və insan ömrünün sonunadək özünə, ideallarına sədiq qalır. Bu da heç şübhəsiz ki, Zərifə xanımın mənəvi ucalığından irəli gəlirdi. O, hətta

Zərifə xanım Əliyeva. 1941-ci il.

Zərifə Əliyevanın körpəliyi. 1924-cü il.

Əziz Əliyevin ailəsi (ikinci sırada ortada Zərifə xanım). 1932-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva qardaşı Tamerlanla. 1946-cı il.

Zərifə xanım Əliyeva
(ikiinci sırada sağda) ailədə. 1947-ci il.

Əziz Əliyev ailədə
(ikinci sırada Zərifə xanım). 1936-cı il

Əziz Əliyev oğlu Tamerlan
və qızı Zərifə ilə. 1938-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva (solda) rəfiqəsi ilə. 1941-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva, 1951-ci il.

Əziz Əliyevin ailəsi (birinci sırada sağdan ikinci Zərifə xanım). 1945-ci il.

Əziz Əliyevin ailəsi
(ikinci sırada soldan ikinci Zərifə xanım). 1953-cü il.

Əziz Əliyev SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında.
Moskva, 1944-cü il.

Əziz Əliyev, 1954-cü il.

Zərifə xanım atası Əziz Əliyev ilə. 1948-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva, 1951-ci il.

Əziz Əliyev SSRİ Ali Sovetinə Dağıstandan
seçilmiş deputatlar ilə, 1950-ci il.

Əziz Əliyev Həkimləri Təkmilləşdirmə
İnstitutu Elmi Şurasının iclasında. 1960-cı il.

Əziz Əliyev qohumlar və dostlar arasında (ikinci sırada soldan birinci Heydər Əliyev). 1954-cü il.

Zərifə xanım Əliyeva. 30 yanvar 1948-ci il.

Zorifə xanım Əliyeva, 1951-ci il.

Zorifə xanım Əliyeva, 1952-ci il.

Zorifə xanım Əliyeva, 1954-cü il.

Əziz Əliyevin xatirə lövhəsi.

Əziz Əliyevin
ailəsinin yaşadığı ev.

ömrünün son günlərini yaşadığını biləndə belə ələcsiz xəstəliyin gözünün içinə dik baxmağı bacarırdı. Ölüm haqqında fikirlər onu narahat etmirdi. Onu daha çox onsuz qalanların taleyi narahat edirdi. O, həyatla həşsüz-küysüz, ilahi bir nöçibliklə vidalaşırdı, çünki bu işıqlı ömrünün hər anı məhz elə bu cür, həy-küydən uzaq, müdrikəsinə yaşanmışdı. O, gözəl başa düşürdü ki, əbədiyyət qarşısında ötəri olanlar, xırda nə varsa hamısı məhv olub gedir, yalnız xeyirxahlıq qalır. Məhz bu inam hissi ona rahatlıq verirdi.

Həyat və ölüm haqqında əbədi suallar, heç şübhəsiz ki, onun həyat fəlsəfəsinin əsasını təşkil edirdi. Əlbəttə, hər şeydən öncə o, insan azadlığını daha yüksək qiymətləndirirdi. O, hər vəchlə yalançı pafosdan qaçır, "mənim taleyim - ölkəmin taleyidir" kimi təmtəraqlı, dəbdəbəli şüarlara rəvac vermirdi. Onun şüurlu həyatı insanı ümumbəşəri dəyərlərdən təcrid edən yalançı vətənpərvərlik hissindən də uzaq idi.

Çox nadir hallarda insanların şəxsi həyatı tarixi hadisələrlə belə sıx bağlı olur. Ola bilsin ki, yaşadığı dövrdə baş verən bəzi hadisələrdə Zərifə xanım şəxsən iştirak etməyib. Lakin həmin illərin ən önəmli olayları onun bioqrafiyasının bir hissəsi idi.

XX əsr sona yetmək üzrədir. Əsrin sonunda, yeni minilliyin astanasında olub keçənlərə bir daha nəzər salmalı, götür-qoy etməli olursan. Humanizmin dirçəlişinə yönəldilən cəhdlərimiz hər şeyən əvvəl həyat eşqinə söykənir. Bizim siyasi və dini baxışlarımızdan, mənsubiyyətimizdən asılı olmayaraq bəşəriyyətin həyatverici qüvvəsi sayılan əxlaqi dəyərlərin, yüksək idealların kasadlığı şəraitində ahəngdar inkişaf mümkün deyil. Ötən günlərə nəzər salanda biz bir daha adi bir həqiqəti bütün çılpalığı ilə dərk edirik: Zərifə xanım həyatı boyu sonsuz bir sədaqətlə yüksək ideallara xidmət etmişdir.

XX əsrdə ölkəmizin müstəqillik qazanması təbii ki, ən böyük nailiyyət hesab olunmalıdır. Bütün dünyada dəhşətli destruktiv geosiyasi proseslər gətirdiyi bir vaxtda, ideoloji və hərbi təcavüzə məruz qaldığımız bir şəraitdə dirçəlişimiz, daxili azadlığımız yüksək əxlaqi dəyərlərdən çox asılıdır. Əsl həqiqətin qavranması isə intellektlə, insanın xarakteri, onun əxlaqi və daxili keyfiyyətləri ilə bağlıdır. "Həqiqəti başa düşün və həqiqət sizi azad edəcək". Məhz həqiqət insanı azad edə bilər. Bu mənada Zərifə xanım azad insan idi və onun bütün həyatı azad insan şərafinə səslənən təkrarolunmaz bir əsər kimi qiymətləndirilə bilər.

Zərifə xanım Əliyevanın həyat fəlsəfəsinin ilkin qaynaqlarını hər şeydən əvvəl onun uşaqlıq çağlarında axtarmaq lazımdır. Sonradan, o özü ana olarkən etiraf edirdi ki, uşaqlıq çağları insanın özünü dərk etməsində həlledici mərhələdir və insanın bütün ömrü boyu müraciət etdiyi uşaqlıq dünyasını heç nə ilə əvəz etmək mümkün deyil. İnsan məhz uşaqlıqda xeyrin və şərin nə olduğunu anlayır.

Zərifə xanımın dünyaya göz açdığı ailə sözsüz ki, qeyri-adi ailə idi. Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimlərinin çoxu onun ata evinin daimi qonaqları idi. Bu evdə cəmiyyətin mənəviyyəti ilə bağlı çox müzakirələr açılmış və təbii ki, uşaqlar bu söhbətlərin "ucundan-qulağından" eşitmişdi. Üstəlik, görkəmli dövlət xadimi Əziz Əliyevin ailəsində uşaqların tərbiyəsinə böyük diqqət yetirildiyini şahidlərin hamısı xüsusi bir vurğu ilə qeyd edirlər.

Akademik Mustafa Topçubaşov öz xatirələrində Zərifə xanımın atası haqqında belə yazırdı: "Əziz Əliyevi yalnız həkim və ya professor adlandırmaq düzgün olmazdı. Doğrudur, o, universitetin tibb fakültəsini bitirmiş, həkim işləmiş və tibb elmləri doktoru olmuşdur. Mənim fikrimcə, onu "cəmiyyətin təbibi" adlandırmaq daha düzgün olardı. Çünki cəmiyyət özü də canlı orqanizmdir və onun da təbii ki, müalicəyə ehtiyacı var". Mustafa bəy öz uşaqlığını, İrəvanda gimnaziyada təhsil aldığı illəri xatırlayır və

atasının öyüdünü yada salır: “Əziz səndən iki yaş kiçik olsa da, səndən iki dəfə ağıllıdır. Həm özü oxuyur, həm də başqalarına dərs deyir”.

Harda olmasından, hansı vəzifədə işləməsindən asılı olmayaraq Əziz Əliyev bütün ömrü boyu onu əhatə edənlərin dərin hörmətini qazanmışdı. O, rektor, nazir, mərkəzi komitənin katibi, baş nazirin müavini olmuş və həmişə ağılı, təşkilatçılıq bacarığı ilə böyük nüfuz qazanmışdır. Dövrünün partiya və dövlət xadimləri arasında o, özünəməxsus geniş siyasi və mədəni dünyagörüşü ilə seçilmişdi. Başqalarının aciz qaldığı bir çox çıxılmaz hallardan Əziz Əliyev rahatlıqla çıxış yolu tapırdı. Məsələn, Azərbaycanın müharibə veteranı, əfsanəvi qəhrəman Məzahir Abbasov cəbhə qəspitalından Bakıya gələndə həkimlər təşvişə düşdülər: onun sargılarını açmaq mümkün deyildi. Xəstəyə bircə dəfə nəzər salan Əziz Əliyev çox qeyri-adi bir çıxış yolu tapdı.

Əziz Əliyev tez-tez övladlarına öz uşaqlıq illərindən danışardı. Onun söhbətlərində İrəvan, bütün Qərbi Azərbaycan əsrarəngiz bir diyar kimi canlanardı. Bu, əslində çox dəyərli tarix dərsləri, əsl vətənpərvərlik dərsləri idi və təbii ki, o dövrdə bu dərslər məktəbdə keçilmirdi. Əziz Əliyev İrəvan gimnaziyasında və Peterburqun Hərbi-Tibbi Akademiyasında qazandığı bilikləri ömrü boyu artırmış və bir çox sahələrdə məharətlə tətbiq etmişdir.

Atasının keçdiyi ömür yolu Zərifə xanım üçün xalqın tarixinin bir hissəsi idi. Azərbaycan xalqına qarşı yürüdülmən soyqırımını siyasəti nəticəsində Əziz Əliyevin ailəsi İrəvandan köçüb gəldiyi Şahtaxtı kəndindən də baş götürüb İrana köçmək məcburiyyəti qarşısında qaldı. Böyük çətinliklərdən sonra isə bu ailə Bakıda qərar tutdu.

Əziz Əliyev o dövrün rəhbərləri arasında təkə təhsili ilə yox, həm də intellektual səviyyəsinə görə seçilirdi. Belə ki, bəzən mərkəzi hakimiyyətin xalqın marağına yad olan göstərişlərini özünəməxsus tərzdə ağılın və təşkilatçılıq bacarığının süzgecindən keçirib insanların rifahı axarına yönəldə bilirdi. Bu mənada da Əziz Əliyev qeyri-adi şəxsiyyət idi və harda işləməsindən asılı olmayaraq həmişə humanizm və maarifçilik ideallarına sadıq qalmışdır.

Azərbaycanın səhiyyə sisteminin inkişafında Əziz Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. O, sadəcə səhiyyə komissarı deyildi. Hippokrat andına sadıq qalan əsl həkim kimi yeni səhiyyə sahələrini və əvvəllər Azərbaycanda mövcud olmayan tibb xidməti növlərini yaratmış, respublikanın ən ucqar guşələrinə tibbi ekspedisiyalar təşkil etmişdir.

Əziz Əliyevin Azərbaycan Tibb Universitetində rektor işlədiyi dövrdə alimlik, müəllimlik və həkimliklə yanaşı böyük təşkilatçılıq bacarığı da üzə çıxır. Həmin vaxt Əziz Əliyevin ali məktəblər üçün ana dilində yazdığı dərsliklər Azərbaycanda tibb tədrisinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Sovet gerçəkliyinin mövcud olduğu mürəkkəb şəraitdə gördüyü işlərin çoxunun əsl mahiyyəti təkə onun özünə aydın idi. Cənubi Azərbaycanda, Dağıstanda, Azərbaycan Ali Sovetində, Nazirlər Sovetində müxtəlif yüksək vəzifələrdə çalışarkən o, günün tələblərinə yox, xalqın sabahına xidmət edirdi.

Təhsilin, mədəniyyətin və ədəbiyyatın inkişafı üçün Əziz Əliyevin gördüyü xeyirxah işlər müasirlərinin xatirələrində öz əksini tapıb. Şair Rəsul Həmzətov Əziz Əliyevin ona qayğı göstərdiyini, ali təhsil almaq üçün onu Moskvaya göndərərək dediği sözləri bu gün də ehtiramla xatırlayır.

Əziz Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatının və incəsənətinin böyük simaları ilə dostluq etmiş, ən ziddiyyətli məsələləri belə sakit məcraya yönəlmiş, alimlə də, şairlə də, adi insanla da dil tapmağı bacarmışdır.

Bununla belə Əziz Əliyevin ömür yolu heç də həmişə hamar olmamışdır. Saralmış arxiv sənədlərini nəzərdən keçirəndə o illərin ab-havasını istər-istəməz hiss edirsən. Hakimiyyət dəhlizlərində dolaşan

hər bir şəxs heç şübhəsiz ki, repressiya məşinının hər gün yeni qurbanlar tələb etməyindən xəbərsiz deyildi və istənilən adamın adı bu qara siyahıya düşə bilərdi. Əziz Əliyev bəzən qeyri-adi möcüzə nəticəsində taleyin qurduğu tordən yaxa qurtara bilmişdi.

Atalarının vəzifəsinin dəyişdiyini övladları bəzən gözlənilməz şəraitdə eşidirdilər. Məsələn, Azərbaycan Kommunist Partiyasının katibi olan Əziz Əliyev qəflətən "Əziz Əliyev missiyasının" başında İrana, daha doğrusu Cənubi Azərbaycana göndərilir və uzun müddət ailəsindən aralı düşür. Sonradan o, ağır müharibə dövründə Dağıstana rəhbərlik edir, Moskvada çalışır, yenidən Bakıya qayıdır. Təbii ki, ailənin tez-tez bu cür yerdəyişməsi uşaqlara təsir göstərməyə bilməzdi.

1951-ci il Əliyevlər ailəsi üçün çox ağır keçdi. Qondarma motivlərlə Əziz Əliyev baş nazirin müavini vəzifəsindən azad edildi. Aydın idi ki, Mircəfər Bağirov onu təkcə mənəvi yox, həm də fiziki məhv etmək istəyirdi. Ailənin olduqca ağır, məşəqqətli günləri başladı. Hətta Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktorluğunu da Əziz Əliyevə çox gördülər və onu vəzifəsindən çıxarıb əyalət xəstəxanalarının birinə göndərdilər. Yalnız Stalinin ölümündən, Mircəfər Bağirovun birinci katib vəzifəsindən azad edilməsindən sonra Əziz Əliyev yenidən Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun rektoru oldu. Hazırda həmin institut Əziz Əliyevin adını daşıyır.

Əziz Əliyevin həyatının bütün mürəkkəb mərhələləri əslində, onun övladları üçün həyat dərsləri idi. Birincisi, o şəxsi nümunəsi ilə övladlarına mübariz olmağı aşılanmışdı. Yalnız qorxmaz, mübariz adam ölümündən belə çəkinmir, hətta ilk baxışda ağıllı görünən məsləhətlərə əhəmiyyət vermir, zamanın və dövrün diktaturasının əksinə olaraq amalına və vicdanına uyğun hərəkət edir. Bir ziyalı kimi Əziz Əliyev təhlükələrlə üz-üzə gəlməsinə baxmayaraq heç nədən qorxub çəkinməmişdir. Nə dəhşətli 37-ci ildə (dostlarının və qohumlarının bir çoxları repressiyaya məruz qalanda), nə faciəli 50-ci illərdə, "Müridizm və Şamil" fəlsəfi əsərinə görə Heydər Hüseynov Elmlər Akademiyasının tərkibindən çıxarılandan sonra özünü asdığı (bəlkə də asıldığı) məqamda, nə də "həkimlərin işi" ilə bağlı uydurma repressiya dalğasının tüğyan elədiyi, üstəlik onun ünvanına Mircəfər Bağirovun söylədiyi sərt sözlərin Damokl qılıncı kimi başının üstündən asıldığı dövrdə əqidəsindən birçün misqal dönməmişdi.

Əziz Əliyevin övladlarına verdiyi ikinci həyat dərslərini inam və ümid dərsləri də adlandırmaq olar. Belə ki, ən dəhşətli illərdə, totalitarizmin meydan suladığı dövrdə belə Əziz Əliyev işıqlı, azad bir həyatın varlığına inanırdı. Onun üçün inam, ümid, sevgi də azadlığın övladları idi. Bu inam hissini isə o təkcə uşaqlarına yox, onunla ünsiyyətdə olan hər bir insana aşılayırdı.

İnsanlara münasibətdə xeyirxah və diqqətçil olmaq Əziz Əliyevin övladlarına verdiyi dərslərin əsas məzmununu təşkil edirdi. Bir tərəfdən bütün bəşəriyyətə nəyin bahasına olursa-olsun dəmir iradənin gücüylə "xoşbəxtlik" bəxş edildiyi, digər tərəfdən bütöv bir millətin və xalqın soyqırımına məruz qaldığı bir vaxtda ayrı-ayrı fərdlərdən, bir qədər də dəqiq desək, "dünyanın əsrəfi olan insandan" danışmaq çox müşkül məsələ idi. Əziz Əliyev məhz belə bir şəraitdə öz övladlarına sözün əsl mənasında insana hörmət, sevgi və mərhəmət hissi aşılaya bilməmişdi.

Məhz bu mənada Əziz Əliyev qadının cəmiyyətdə roluna və qadın emansipasiyası probleminə də ciddi diqqət yetirmişdi. O, işinin gərgin olmasına baxmayaraq, qadınların ictimai statusunu, təhsil səviyyəsinin yüksəlməsini ön plana çəkir, cəmiyyətdə keçmiş stereotiplərdən fərqli olaraq qadının rolunun artması uğrunda səylər göstərirdi.

Zərifə xanım hələ uşaqlıq illərindən elmə və incəsənətə eyni dərəcədə meyilli idi. Atası Əziz Əliyev də bütün varlığı ilə övladlarına sadə bir həqiqəti aşılaya bilmişdi ki, elm insanlara sadəcə olaraq elmi həqiqətləri dərk edə bilər. Odur ki, tez-tez bu sözü təkrar etməyi xoşlayırdı: Əgər həkim təkcə həkimdirsə, deməli o, pis həkimdir. Bu mənada Zərifə xanım yüksək peşəkarlıqla yanaşı səmimi insani

münasibətləri hər şeydən üstün tuturdu. Zərifə xanımın boya-başa çatdığı ailədə anası Leyla xanımın da təsiri böyük idi.

Təbii ki, Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Əbülfəz Qarayev, Mirəsədulla Mirqasımov, Bülbül, Səməd Vurğun və başqa görkəmli şəxsiyyətlərlə ailəvi və mənəvi yaxınlıq telləri ilə sıx bağlı olan bir mühitdə boya-başa çatmış Zərifə xanım özündə azərbaycanlı ziyalı qadınının ən gözəl nümunəsini təcəssüm etdirirdi.

Zəhra Quliyeva, Fəridə Nəsrullayeva və Püstə Məlikaslanova Zərifə xanımın necə bacarıqla “qızlar məclisi” düzəltdiyindən bu gün də ağızdolusu danışrlar. Adətən, püşk atardılar ki, kimin evində yığışsınlar. Əgər bu məqamda Zərifə xanım olmurdu, onda hər şey mənasını itirirdi. Çünki bu “qızlar məclisi”nin oxuyub oynayan, on ağlagölmöz oyunlar quran ürəyi məhz o idi. Nə cür desən mahnılar, şerlər bilirdi! Rus, tatar, özbək, ləzgi, avar noğmələri... Atasının təsiri və ailənin daim bir yerdən başqa bir yerə köçməsi onda sanki bir neçə mədəni layın formalaşmasına səbəb olmuşdu. Lakin bütün bunlarla yanaşı onun mədəni aləminin əsasını Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan musiqisi təşkil edirdi.

Zərifə xanımın evdarlığı da, alimliyi də, xarici görünüşü də, daxili aləmi də - bütün bunlar ailədə ata-ana təsirinin təzahürləri idi. Atalar yaxşı deyib: “Ot kökü üstündə bitər.”

Elmin müxtəlif sahələrində çalışan alimlər insan orqanizmində özünü inkişaf etdirməyə sövq edən hansısa bir qüvvənin olduğu fikrini söyləyirlər. Daxili inkişafa olan bu meyli Zərifə xanımda çox aydın bir şəkildə ifadə olunmuşdu.

Zərifə xanım qeyri-adi bir ana idi və övladlarına olan münasibət də xüsusi idi. Belə münasibətin bənzərini tapmaq çətindir. O, uşaqları sanki Ulu Tanrı tərəfindən bəxş olunan bir nur payı kimi qəbul edirdi. O, özünə rəhm etmirdi, öz analıq borcunu yerinə yetirməkdə də özünə rəhmi gölmirdi. Hərdən analar öz uşaqlarına olan məhəbbətdə elə yüksək dərəcələrə çatırlar ki, bununla hamını heyrətə gətirirlər. Zərifə xanım belə analardan idi.

Əziz Əliyevin qızına da “cəmiyyət təbibinin” bir çox keyfiyyətləri xas idi və onun ictimai-siyasi fəaliyyəti sırf həkimlik işi ilə məhdudlaşmaya bilərdi. Lakin tale belə gətirdi ki, o öz həyat yolunda onun bütün varlığını belə əsaslı surətdə dəyişəcək bir şəxsiyyətlə rastlaşdı. Odur ki, Zərifə xanımın mübarizə ilə dolu bir həyat yaşamaq, axarla üzməmək, öz həyatının qurucusu olmaq istəyi ancaq ailə həyatı və elmi fəaliyyəti çərçivəsində ifadəsini tapdı.

Taleyin hökmü belə oldu. Vətənə, xalqa olan tükənməz məhəbbətini o bu İnsanın fəaliyyətində əks etdirdi. Həmin İnsanın gördüyü bütün işlərdə onun əməyinin, istedadının, qəlbinin bir zərrəsi var idi.

Zərifə xanım Vətəninə, xalqına sevgi və iftixar hissini bütün ömrü boyu həmin Şəxsiyyətlə birgə yaşamışdır. Üstəlik həmin Şəxsiyyətin gördüyü bütün işlərdə, uğurlarda azacıq da olsa, onun da payı var. Ömür-gün yolunda qarşısına çıxan həmin Şəxsiyyətin məhz dahi Heydər Əliyev olduğunu onun qədər başa düşən olmayıb.

FATMA ABDULLAZADƏ

ZƏRİFƏ XANIM ƏLİYEVƏ

(ömrü yolu)

Zərifə Əziz qızı Əliyeva 1923-cü il aprelin 28-də Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonunun Şahtaxtı kəndində dünyaya göz açıb. 1942-ci ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra o, Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun müalicə-profilaktika fakültəsinə daxil olub və 1947-ci ildə həmin institutu bitirib. Sonra o, Moskva şəhərində Mərkəzi Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda oftalmologiya üzrə ixtisaslaşdırma kursu keçib.

Z.Ə.Əliyevanın elmi tədqiqatlara olan sonsuz marağı onu Azərbaycan Oftalmologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutuna gətirib çıxarmış və o, orada həkim-ordinator kimi işə başlamışdır. Z.Ə.Əliyeva 1950-ci ildə aspiranturaya daxil olmuş, aspiranturanı bitirəndən sonra respublika Oftalmologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutunda elmi işçi olmuşdur.

Həmin illərdə Azərbaycanı traxoma göz xəstəliyi bürümüşdü. O zaman xəstəliyə qarşı təsirli müalicə üsulları yox idi və onunla mübarizə təkcə oftalmologiya elmi üçün deyil, bütövlükdə respublikanın səhiyyəsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Belə bir dövrdə Zərifə xanım traxoma xəstəliyinə qarşı aparılan müalicəvi və profilaktik tədbirlərin təşkilində və keçirilməsində fəal iştirak edir. Konkret müalicə təcrübəsindən başqa o, Azərbaycanda traxoma xəstəliyinin daha geniş yayıldığı rayonlara gedir, həkim-oftalmoloqlara məruzələr oxuyur, əhali arasında çoxlu söhbətlər aparırdı.

Beləliklə, Zərifə xanımın ilk elmi araşdırmalarının mövzusu həyat özü müəyyənləşdirdi. Zərifə xanım tədqiqat işini traxomanın müalicəsi ilə bağlı məsələlərə, bir az da dəqiq desək, traxomanın müalicəsində və onun ağırlaşdığı hallarda daha təsirli vasitələrin öyrənilməsinə, o dövr üçün yeni olan antibiotikdən-sintomitsindən istifadə olunmasına həsr etdi. Çünki sintomitsin geniş antibakterial spektrlərlə yanaşı, antixlamedik fəallığa malik idi. Bu tədqiqatların nəticələri Z.Ə.Əliyevanın 1960-cı ildə uğurla müdafiə etdiyi "Traxomanın digər terapiya üsulları ilə birlikdə sintomitsinlə müalicəsi" mövzusunda namizədlik dissertasiyasının əsasını təşkil etdi. Gənc alim Oftalmologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutunda böyük elmi işçi seçildi.

Traxoma xəstəliyinin öyrənilməsi və müalicəsi üzrə elmi işləri yekunlaşdırdıqdan sonra Zərifə xanım oftalmologiya elmi üçün vacib olan digər istiqamətlərdə tədqiqatlar aparmağa başladı. O, qlaukoma xəstəliyinin öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra tədqiqat işləri apardı. Həmin tədqiqatların nəticələrindən bəhs edən elmi işlərin mətbuatda dərc olunması klinik göz xəstəliyi sahəsində çalışan həkimlərin biliklərinin genişlənməsinə kömək etdi. 1960-cı ildən 1967-ci ilədək Zərifə xanım Oftalmologiya İnstitutunda böyük elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. 1963-cü ildə SSRİ Ali Attestasiya Komissiyası ona "Oftalmologiya" ixtisası üzrə böyük elmi işçi adı vermişdir.

1967-ci ildə Z.Ə.Əliyeva Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasına docent vəzifəsinə dəvət olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, bu institut ömrünün son illərində həmin kollektivə rəhbərlik etmiş mərhum professor Əziz Məmmədkerim oğlu Əliyevin - Zərifə xanımın atasının

adını daşıyırdı. Həmin dövrdə Zərifə Əziz qızı həkimlik fəaliyyəti ilə məşğul olur: bir çox cərrahiyyə əməliyyatları aparır, xəstələrə məsləhətlər verir, üstəlik onun fəaliyyəti yalnız öz klinikasına qapanıb qalmır, bütün oftalmologiya təşkilatlarını və şöbələrini əhatə edir. Bununla yanaşı, o, göz xəstəlikləri üzrə təkmilləşdirmə kurslarının dinləyici həkimləri ilə pedaqoji iş aparır.

Tibbi təcrübə və kadr hazırlığı məsələləri ilə çox ciddi məşğul olmasına baxmayaraq Z.Ə.Əliyeva elmi tədqiqat işlərinin davam etdirilməsinə böyük əhəmiyyət verir. Həmin dövrdə o, oftalmologiyanın bir sıra aktual məsələlərinə diqqət yetirir. Bu məsələlər arasında diaqnostika, qlaukomanın və görmə orqanının iltihabının müalicəsi və s. xüsusi yer tutur. Onun diqqətini oftalmologiyanın elmi cəhətdən az araşdırılmış sahəsi - görmə orqanının patologiyası cəlb edir. Bu problemin aktuallığı yalnız kimya və elektronika sənayesinin geniş inkişafı ilə yox, həm də bir çox yeni kimyəvi birləşmələrin görmə orqanına təsirinin demək olar ki, elmi şəkildə tədqiq olunmaması ilə əlaqədar idi.

1968-ci ildən başlayaraq Z.Ə.Əliyeva məqsədyönlü şəkildə görmə orqanının patologiyası ilə məşğul olmağa başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra ciddi elmi məsələlərlə yanaşı Zərifə xanım bütün ömrü boyu peşə ilə əlaqədar əmələ gələn göz xəstəliyi problemlərinə xüsusi maraq göstərmişdir. Eyni zamanda, o, bir sıra məsələlərə, o cümlədən yod-sənaye müəssisələrində, neft-kimya sənayesində çalışan şəxslərin görmə orqanına təsir edən amillərə əsas diqqət yetirmişdir.

Zərifə xanım bu problem üzərində iş apararkən çox vaxt bilavasitə sənaye müəssisələrində olmuş, zərərli peşə sahələrində çalışan şəxsləri oftalmoloji müayinədən keçirmişdir. Bununla yanaşı Bakının və Sumqayıtın bir sıra sənaye müəssisələrinin, o cümlədən şin zavodunun sexlərində laboratoriya şəraitində elmi təcrübələr aparmışdır. Geniş miqyaslı klinik və təcrübə tədqiqatları nəticəsində alim zəhərli maddələrin görmə orqanına təsirinin əsas qanunauyğunluğunu aşkara çıxara bildirmişdir.

Çoxillik müşahidələrin, klinik tədqiqatların və eksperimentlərin nəticələri Zərifə xanım Əliyevanın doktorluq dissertasiyasının əsasını təşkil etmişdir. O, "Azərbaycanın bir sıra kimya müəssisələri işçilərinin görmə orqanının vəziyyəti" mövzusunda yazdığı dissertasiya işini dünyanın ən nüfuzlu oftalmologiya mərkəzlərindən birində - H.Helmqolts adına Moskva Elmi-Tədqiqat Göz Xəstəlikləri İnstitutunda müdafiə etmişdir. Z.Ə.Əliyevanın dissertasiya işi alim-oftalmoloqların yüksək qiymətini almış, oftalmologiyanın bu sahəsində ilk işlərdən biri olmuşdur. 1977-ci ildə Z.Ə.Əliyevaya tibb elmləri doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir.

Doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdikdən bir qədər sonra Zərifə xanım Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun oftalmologiya kafedrasının professoru seçilir. 1983-cü ildə isə həmin kafedranın müdiri olur. Elə ilk gündən Z.Ə.Əliyeva ətrafına istedadlı gənclərini toplayaraq, elmi-tədqiqat işini, kadrların və elmi işçilərin hazırlanmasını müvəffəqiyyətlə təşkil edə bildi. Amma kafedranın mövcud bazası elmi tədqiqatların keçirilməsi tələblərinə cavab vermirdi. Təşəbbüs göstərmək lazım gəlirdi və Zərifə xanım bu problemin həlli yolunda bir sıra konkret addımlar atdı. 1977-ci ildə professor Z.Ə.Əliyevanın təklifi ilə Bakı şəhərində Ümumittifaq Oftalmoloqlar Cəmiyyəti İdarə Heyətinin plenumu keçirildi. Belə bir tədbir Bakıda ilk dəfə keçirilirdi və təbii ki, böyük təşkilatçılıq bacarıcı və zəngin təcrübə tələb edirdi. Plenumun hazırlığı və onun keçirilməsinin bütün ağırlığı Zərifə xanımın üzərinə düşdü. Bu plenumun keçirilməsi həm Azərbaycanda, həm də keçmiş İttifaqın ən yaxşı akademik müəssisələrində oftalmologiya xidmətinin inkişafında, habelə elmi-pedagoji kadrların hazırlanmasında müstəsna rol oynadı.

Plenum Azərbaycanda görmə orqanının peşə patologiyasının öyrənilməsi üzrə ilk ixtisaslaşdırılmış elmi-tədqiqat laboratoriyası yaradılması barədə professor Z.Ə.Əliyevanın irəli sürdüyü təşəbbüsü bəyəndi. 1979-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Fiziologiya İnstitutunda Zərifə xanımın təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə yaradılan həmin laboratoriyada az intensivli zəhərli istehsal sahələrində görmə orqanına fizioloji, klinik, funksional, histoloji mexanizmlərin təsirinin öyrənilməsi üzrə bir sıra qiymətli tədqiqatlar aparıldı. Elmi araşdırmalar nəticəsində Z.Ə.Əliyeva bir neçə monoqrafiya, o cümlədən "Şin istehsalında gözün peşə patologiyası", "Xroniki yod intoksikasiyası ilə bağlı oftalmologiya", "Yod sənayesində gözün peşə xəstəliyinin profilaktikası" monoqrafiyalarını çap etdirdi. Bu əsərlər dünyanın elmi fəxrinə təvəqül etimadını qazandı.

1981-ci ildə oftalmologiyanın inkişafına verdiyi böyük töhfəyə - görmə orqanının peşə patologiyası sahəsində apardığı elmi tədqiqatlara görə professor Z.Ə.Əliyeva oftalmologiya aləmində ən yüksək mükafat

ta - SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının akademik M.L.Averbax adına mükafatına layiq görüldü. Qeyd olunmalıdır ki, professor Z.Ə.Əliyeva həmin mükafata layiq görülməyə ilk qadın idi.

1983-cü ildə Z.Ə.Əliyeva Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun oftalmologiya kafedrasına müdir seçildikdən sonra onun fəaliyyəti daha da genişləndi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Z.Ə.Əliyevanın elmi maraqları yalnız görmə orqanının peşə patologiyası problemləri ilə məhdudlaşmırdı. Onun görmə orqanının virusla zədələnməsinə həsr olunmuş silsilə işləri də elmi ictimaiyyətə yaxşı məlumdur. Həmin elmi işlərin tətbiqi bir sıra xəstəliklərin differensial diaqnostikasını yaxşılaşdırmış, onların müalicəvi əhəmiyyətini yüksəltmişdir. Həkim-oftalmoloqlar üçün nəzərdə tutulmuş dərs vəsaitləri, məsələn, "Herpetik göz xəstəliyi", "Ağır virus konyuktivləri" və s. məhz bu məsələlərə həsr olunmuşdur.

Həmin dövrdə Zərifə xanım qlaukomanın etimologiyası, diaqnostikası və müalicəsi məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra maraqlı tədqiqatlar aparmışdır. Gərgin və gərəqli tədqiqatlar nəticəsində o, bir sıra elmi məqalələr və iki monoqrafiya - "Gözün hidrodinamik sisteminin anatomo-fizioloji xarakteristikası" və "Yaşla bağlı gözün əsəb yollarının dəyişməsi" monoqrafiyalarını çap etdirmişdir.

Z.Ə.Əliyeva həm də gözün zədələnməsinin profilaktikası və müalicəsi imkanlarını öyrənmişdir. Bir sıra elmi işlərində o, görmə orqanı zədələndikdə mövcud olan cərrahiyyə əməliyyatları üsullarını araşdırmış, həmin üsulların təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra faydalı tövsiyələr işləyib hazırlamışdır. Bu tövsiyələr cərrahiyyə əməliyyatına məruz qalan zədələnmiş görmə orqanının müalicəsini xeyli yüngülləşdirmişdir.

Alimin bir sıra elmi işləri görmə orqanında bədxasiyyətli şişlərin diaqnostikasına və müalicəsinə həsr olunmuşdur. Z.Ə.Əliyevanın daktriologiyadan bəhs edən - "Göz sulanmasının fiziologiyası", "Göz sulanmasının müasir cərrahiyyə üsulları ilə müalicəsi" monoqrafiyaları təkcə oftalmoloqların yox, həm də fizioloqların diqqətini özünə cəlb edib.

Zərifə xanım Əliyeva fundamental "Terapevtik oftalmologiya" kitabının müəlliflərindən biridir. Bu kitab indi də hər bir oftalmoloq üçün stolüstü kitab olaraq qalır.

Zərifə xanım xəstəliyin diaqnostikasının yeni istiqamətdə inkişafını (gözün əlvan təbəqəsində dəyişikliyi, iridodiyagnostika) ilk dəfə tədqiq edən alimlərdəndir və bu mövzuya bir sıra elmi məqalələr həsr etmişdir. O, "İridodiyagnostikanın əsasları" kimi nadir elmi əsərin müəlliflərindən biridir. Həmin kitab bu gün həkimlərin iş təcrübəsində əvəzolunmaz elmi vəsaitdir.

Z.Ə.Əliyevanın zəngin pedaqoji, elmi və əməli təcrübəsi "Oftalmologiyanın aktual məsələləri" monoqrafiyasında (professor N.B.Şulpina və L.F.Moşetova ilə birlikdə) öz əksini tapmışdır. Bu kitab həm oftalmoloqlar, həm də həkimləri təkmilləşdirmə fakültələrinin müəllimləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Z.Ə.Əliyevanı həkim etikası və tibbi deontologiya məsələləri həmişə düşündürmüşdür. O, gənc həkimlərin tərbiyəsinə, onların peşə fəaliyyəti ilə bağlı problemlərin öyrənilməsinə və həllinə xeyli zəhmət sərf etmişdir. Onun çoxsaylı məqalələri, çıxışları məhz bu məsələyə həsr olunmuş "Yüksək etimad" kitabı isə cəmiyyətdə həkimin şəxsiyyət kimi formalaşması prosesinə dəyərli töhfə vermişdir. Z.Ə.Əliyeva səhiyyədə kadr hazırlığına və həkimlərin ixtisasının təkmilləşdirilməsinə gərgin əmək sərf etmişdir.

Onun birbaşa rəhbərliyi altında cavan alimlərin və həkim-oftalmoloqların böyük bir nəslə yetişmişdir. Zərifə xanım tələbələrində zəngin həyat təcrübəsini öyrətmiş, onlara diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Zərifə xanım heç zaman gərgin işləndən usanmamış, ürəkdan və ilhamla çalışmışdır. Zərifə xanımın həkim kimi fədakarlığı, yüksək vətəndaşlıq məsuliyyəti, səmimiyyəti və qayğıkeşliyi, insanlara və onların problemlərinə göstərdiyi qayğı, fəal həyat mövqeyi ona həmkarlarının, yetirmələrinin və xəstələrinin dərin hörmətini qazandırmışdır.

Böyük xidmətlərinə, çoxillik elmi-tədqiqat işlərinə görə professor Z.Ə.Əliyeva 1983-cü ildə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdir.

Akademik Z.Ə.Əliyeva ömrü boyu böyük ictimai iş aparmış, keçmiş SSRİ-nin Sülhü Müdafiə Komitəsinin üzvü, Azərbaycan Sülhü Müdafiə Komitəsi sədrinin müavini, "Bilik" Cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvü və keçmiş İttifaqın Oftalmoloqları Elmi Cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvü olmuşdur. O həm də "Oftalmologiya xəbərləri" jurnalının redaksiya heyətinin üzvü idi.

Z.Ə.Əliyeva bir sıra orden və medallara layiq görülmüş, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi fəxri adını almışdır.

Zərifə xanım Əliyeva 1985-ci il aprel ayının 15-də Moskva şəhərində vəfat etmişdir.

*YADA DÜŞƏR
XATİRƏLƏR*

Qatarlar dayananda,
Təyyarələr enəndə,
Məncə, bitməyir səfər,
Səfərdəsən yenə də.
İnsan dünyaya bənzər –
Səfərdədir əbədi.
Məncə, oturubsa da
Bir daşın üzərində,
Mənalı bir kitabı
Varaqlayırsa əgər,
Gözəl bir səfərdədir.
Yuxulayanda hər axşam,
Yuxusu körpüdürsə
Gönlə gün arasında -
Səfərdədir o adam...
Hətta məzardadırsa,
Xatirəsi dostlara
Bir təpə aşmaq üçün
Qüvvə verirsə əgər,
O yenə səfərdədir.
Mənzilə çox var hələ...
Səfərdədir

Yol gedir

ALİMLİK ZİRVƏSİ

və yaxud Zərifə xanımın Xeyrxahlıq, Ağıl və Qüdrət məktəbi

Zaman keçdikcə olduqca vacib və əhəmiyyətli bir şeyi xatırlayanda, bəzən sondan başlamalı olursan. Üstəlik tanıdığım adamın ölümü həmişə vaxtsız, ağrılı və qeyri-təbii görünür. Zərifə Əziz qızı Əliyevanın məzarı önündə hər dəfə eyni sözü təkrar edirəm: “ola bilməz”, “mümkün deyil”... Bir Şərqi mütəfəkkirinin dediyi kimi, “hətta bildiyimiz şeyə də inanmadığımız gəlmiş”. İndi də belə idi: Zərifə xanım haqqında xatirələr o qədər canlıdır ki, ölümü belə yaxına buraxmır. Yəqin ki, bu hissləri başqaları da yaşayıb: Alimlər Evinə sonuncu dəfə vida sözüni deməyə insan dənizi axışıb gəlmişdi, onların duruşundan, baxışından, sözündən dərin və hüznü bir kədər oxunurdu. Hətta indi, üstündən xeyli zaman keçdikdən sonra da adama elə gəlir ki, heç vaxt belə izdihamlı dəfn mərasimi görməyəcək.

Dəfn mərasimi həmişə ağır olur. Onu bir qədər tənənəli şəkildə də təşkil etmək mümkündür. Hətta bəzən tənənəli dəfn mərasiminə rəsmiyyətçilik də əlavə olunur. Amma Zərifə xanımla sonuncu vida mərasimi tamam başqa cür idi. Hər şeydən əvvəl hamıda bir ürək yangısı, ürək ağrısı vardı. Qəbiristanlığın darvazası önündə narın yağış damcıları altında bir qarınnın dediyi sözlər sanki adamların fikirləri ilə həmahəng idi: “O müqəddəs imiş”. Əlbəttə qarınnın dedikləri bir qədər təsadüfi idi. Çünki o məhz kimin torpağa tapşırıldığını bilmirdi və qarı sadəcə olaraq qədim bir dini inama tapınırdı: belə ki, pasxada ölənlər cənnətə düşür. Amma heç təsadüfi deyildi ki, dəfn mərasiminə toplaşanlar qarınnın dediyi “müqəddəs” sözünü Zərifə xanımın işıqlı siması ilə, onun insani saflığı, alicənablığı, ailəsinə və işinə vurğunluğu ilə əlaqələndirirdi. Belə bir ülvü insanla ünsiyyətdə olmaq hamının yaddaşında dərin iz buraxır.

Heç şübhəsiz ki, hər birimizin az qala hər həftə, hər gün üz-üzə gəldiyimiz dost-tanışı var, adət etdiyimiz bu görüşlərdə onlarla xatirələrimizi bölüşmək istəmirik. Zərifə xanımla mənim görüşlərim az olub, amma bu görüşlərin təəssüratlarını bölüşməyə dəyər.

Biz ilk dəfə görüşəndə onun məhz Zərifə xanım olduğunu bilmədim. Bu, təsadüfən Qara dəniz çimərliyində olmuşdu. Bizi tanış etdikdən sonra ayrıldıq, iki-üç gün sonra yaxınlıqda lövbər salan gəminin göyərtəsində görüşdük. Dənizçilər konsert təşkil etmişdilər. Elə təsadüfi tanışlığımızın ilk dəqiqələrindən Zərifə xanımın bir istedadını - ətrafda baş verənlərə qaynayıb-qarışmaq bacarığını sezmışdim. O, heç bir çətinlik çəkmədən istənilən toplantıda, istənilən məclisdə öz yerini tapırdı. Əlbəttə, çoxları bu cür keyfiyyətə yiyələnmək istəyir, lakin bu hamıya müyəssər olmur. Görünür, bu da təbiətin bəxş etdiyi vergidir.

Bir neçə il sonra mən Zərifə xanımı vaxtaşırı həmkarları arasında görməyə başladım. Eyni peşə sahiblərinin yığıldığı məclisin də özünəməxsus “diplomatiyası”, necə deyərlər, oyun qaydaları var. Burada da Zərifə xanımın ünsiyyətində bir incəlik, səmimiyyət nəzərə çarpırdı və tezliklə hamının qəlbini ələ ala bilirdi. Təbii ki, o hamıya eyni gözlə baxa bilməzdi; bu sadəcə olaraq mümkün deyil. Xeyirxahlıqla sadələşməyi heç vaxt eyniləşdirmək olmaz. Lakin o bunu heç kəsə sezdirməzdi. Zərifə xanım ələ güclü şəxsiyyət idi ki, mənliliyində qalmaq şerti ilə bir kimsənin xətrinə dəyməzdi. Hamı bilirdi ki, Zərifə xanım ona üz tutanların hamısına imkan daxilində kömək etməyə hazırdır. Əlbəttə, bundan sui-istifadə edənlər də az deyildi.

Zərifə xanım dəvət edildiyi bir çox tədbirlərə vaxt məhdudluğu ucbatından sadəcə olaraq gəlməyə bilirdi. Lakin o, hətta vaxt azlığına və səhhətinə təsir göstərməsinə baxmayaraq həmin tədbirlərdə iştirak etməyi özünə borc bilirdi. Zərifə xanımın laureat adı alması münasibəti ilə təşkil olunmuş kiçik bir ziyafət məclisini heç cür unuda bilmirəm. Zərifə xanımın məclisə gəlişi... Biz bir-birimizə bir neçə söz dedik. Nə qədər istiqanlı bir münasibət! Üstəlik bu sözlərin nə o görüşə, nə də boğazdan yuxarı söylənən təbriklərə və sağlıqlara dəxli yox idi. Adı, ayaqüstü bir söhbət idi. İnsani keyfiyyətləri, hər şeyi incəliyi ilə qiymətləndirmək bacarığı, adamlarla dil tapmaq qabiliyyəti ictimai işdə də Zərifə xanımın (üstəlik o, böyük ictimai xadim idi) əlindən tuturdu. Zərifə xanım uzun müddət Sülhü Müdafiə Komitəsinin üzvü, Azərbaycan “Bilik” Cəmiyyətinin üzvü, Oftalmoloqların Elmi Cəmiyyətinin Rəyasət Heyətinin üzvü, “Oftalmologiya xəbərləri” jurnalının redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur. Əlbəttə, bütün bunlar çoxlu enerji tələb edirdi, lakin Zərifə xanım “ictimai yük” ifadəsini aid etmək düzgün olmazdı. Bu onun təbiəti üçün adı hal idi.

Mən həmişə belə hesab etmişəm ki, (bəlkə də çoxları mənimlə razı deyil), faydalı ictimai fəaliyyət üçün də istedad lazımdır. Necə ki, cərraha, riyaziyyatçıya, dövlət xadiminə istedad gərəkdir. Zərifə Əziz qızında belə bir istedad var idi. Onda ki, ona üz tutan artistlərlə, incəsənət adamları ilə asanlıqla dil tapa bilirdi. Bir həkim kimi mən dəfələrlə müşahidə etmişəm ki, bu xüsusiyyət yalnız istedadı və güclü hissiyyəti olan adamlara məxsusdur. Sonuncu vida anlarında onun tabutu önündə görkəmli müğənni ələ yangılı səslə oxudu ki, hamının ürəyinin başı göynədi. Bu cür yangıyla yalnız dərdi ürəyinə salan adam oxuya bilər.

Təbii ki, mənə Zərifə Əziz qızının həyatının peşə tərəfi daha çox tanışdır. Belə ki, o mənə məsləhət üçün müraciət edir, elmi şuralarda, konfranslarda, redaksiya heyətinin iclaslarında görüşürdük. Burada da o, beş nəfərin əvəzinə işləyir, işə ürəkden can yandırır, daim hərəkətdə, daim yenilik axtarışında olurdu. Akademik, professor, kafedra müdiri, elmi-tədqiqat problem laboratoriyasının müdiri kimi Zərifə xanımın həmişə işi başdan aşırı.

O, tibb elminin ələ bir sahəsində tədqiqatlar aparırdı ki, mənim fikrimcə, burada vəziyyət bir qədər təzadı şəkil almışdı. Əmək heç də mücərrəd bir şey deyil, hər şeydən əvvəl fabriklərdə, zavodlarda, tarlalarda, laboratoriyalarda, dəzgah arxasında iş deməkdir. Əmək insanı yaratmaqla yanaşı, istehsalçı üçün xüsusi həyat şəraiti də yaradır. Odur ki, insanın sağlamlığı ilə hesablaşmamaq olmaz. Və ən nəhayət, insan öz iş yerində şüurlu həyatın birində birini keçirir. Bizim zamanədə işçinin bütün gücüylə fəaliyyət göstərməsi üçün görmə qabiliyyətinin vəziyyətindən çox şey asılıdır və müasir cəmiyyətdə görmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına tələbat günü-gündən artır. Bununla yanaşı həmin mövzuya həsr olunmuş fundamental elmi əsərlər yox idi, yalnız ayrı-ayrı elmi fraqmentlər mövcud idi. Üstəlik onlar da vahid elmi sistem halında toplanmamışdı. Zərifə xanım kimi sosial həssaslığa malik olmaq lazım idi ki, öz istedadını, bilik və bacarığını olduqca çətin, mürəkkəb və xeyirxah, eyni zamanda heç də həmişə layiqincə qiymətini almayan bir sahənin xidmətinə sərf edəsən.

Zərifə Əziz qızının söyləri nəticəsində ilk dəfə görmə orqanının peşə patologiyasını araşdıran elmi-tədqiqat laboratoriyası yaradıldı. O vaxta qədər belə bir laboratoriya mövcud olmamışdı. Necə deyərlər, “yox yerdən” elmi laboratoriya yaradanlar bunun nə qədər qüvvə və bacarıq tələb etdiyini yaxşı bilir. Əlbəttə, birdən-birə əmək

fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etmək, və hər sahədə görmə qabiliyyətinin mühafizəsi üçün başlıca olaraq hansı tələblərin olduğunu müəyyən etmək çətin idi. Belə məqamda, heç şübhəsiz, istinad nöqtəsi tapmaqdan, nədən başlamaqdan çox şey asılıdır. Və Zərifə xanım istəyinə nail olur: kimya sənayesində göz xəstəliyi - bu sahə mürəkkəbdir, az öyrənilib, amma böyük kimya və elmi-texniki inqilablar dövründə bu mövzu olduqca aktualdır!

Hətta gətirdiyim bu misaldan aydın görünür ki, onun elmi fəaliyyətində həyat reallığı ilə əməli tələblər arasında necə də sıx əlaqə var. Onun bütün elmi son nəticədə birbaşa əməli təcrübəyə əsaslanır və üstəlik tətbiq olunur. Belə bir lətifə söylənilir ki, bizim günlərdə ciddi elmi kəşf etmək, ən adi səmərələşdirici təklifi istehsalata tətbiq etməkdən qat-qat asandır. Amma güclü, istedadlı və haqq işinə inamı olan şəxsiyyət kimi Zərifə xanıma bütün bunlar müyəssər olurdu. Şübhə etmirəm ki, əcəl Zərifə Əziz qızına bir neçə il də möhlət versəydi, o, elm aləmində yeni bir istiqamətin yaradıcısı və rəhbəri ola bilərdi. Onu “peşə oftalmologiyası”, yaxud “sosial oftalmologiya” adlandırmaq mümkündür.

Xatirələrimdə heç də Zərifə Əziz qızının bütün elmi irsinin sistemli təhlilini vermək məqsədində deyiləm. Amma onun dünyagörüşünün genişliyini, tibb elminin, necə deyirlər, “xam sahələrinə” necə maraq göstərdiyini sübut etmək üçün iridodiagnostikaya həsr olunmuş bir kitabını yada salmaq lazımdır (Belə ki, o bu mövzuda yazılan ilk kitab idi). Hələ iki min il əvvəl də göz quruluşunun xüsusiyyətlərinə görə (konkret olaraq gözün şəffaf təbəqəsinin dəyişikliyinə görə) xəstəliyə diaqnoz qoymaq cəhdləri olmuşdur.

Təbii ki, cəhd etməklə hər hansı bir ideyanı həyata keçirməyin arasında yerlə göy arasındakı qədər fərq var. Yalnız bizim günlərdə belə bir qanunauyğunluq elmi şəkildə öz təsdiqini tapıb. Məsələn, barmaqların üzərindəki xətlərlə bəzi irsi xəstəliklərin arasında uyğunluq olduğu artıq elm aləminə məlumdur. Yalnız bizim günlərdə 6000 ildən çox qədim təbabətdə tətbiq edilən iynəterapiyasının (iynə batırmaq yolu ilə müalicə) nə demək olduğu azacıq da olsa aydınlaşır.

Hətta ən istedadlı fərziyyənin ətrafında (əgər o, elmi cəhətdən əsaslandırılmayıbsa) həmişə müxtəlif şişirtmələr, qəsdən və bilməyərəkdən müxtəlif uydurmalar, bir az da kəskin desək şarlatançılıq dolaşır. Suallar öz həllini tapanacan onları təbiətin qarşısında qoymaq lazımdır. Təsədüfi deyil ki, başqa birisi yox, məhz Zərifə xanım “İridodiagnostika” kimi nəhəng elmi monoqrafiyanı yazmağa və nəşr etməyə girişmişdi. Həmin monoqrafiya elə kitab mağazalarının rəflərində görünən kimi yoxa çıxmışdı. Zərifə xanımın elmi cəsarəti onun elmi təvazökarlığı ilə üst-üstə düşürdü. Hər iki insani keyfiyyət bir-biri ilə çox vaxt ziddiyyətdə olmasına baxmayaraq onlar Zərifə xanımın təmsalında eynilik təşkil edirdi. Elmi nailiyyətlərinə görə o, Tibb Elmləri Akademiyasının mükafatına layiq görüləndə bütün səmimiyyəti ilə təəccübləndi: “Nə üçün məhz mənə?”. Zərifə xanım təkə elmi aləmində yox, həyatda da məhz bu cür səmimi idi.

Bütün bunlarla yanaşı, o həm də məktəb yaratmışdı. Onun əməkdaşlarına göstərdiyi səmimi münasibətdə, ümumiyyətlə, insanlara olan sevgisi öz əksini tapmışdı. Əslində onun heç iş otağı da yox idi. “O, mənim nəyimə lazımdır ki?” - deyərək şagirdlərinin yanına yollanırdı. Zərifə xanım işinin gərginliyinə baxmayaraq həmişə bir qadın olaraq qalırdı. Özünün cazibədarlığı ilə, mülayimliyi ilə, heyranlığı ilə... Zərifə xanımın ailəsinə necə də sevgiylə, qayğıyla yanaşdığını onu yaxından tanıyanlardan dəfələrlə eşitmişəm. Bu, heç şübhəsiz ki, hamını valeh edir, ona qarşı hörmət hissi aşılayır və cyni zamanda təəccübləndirirdi: “O, bütün bunlara necə nail olur?”

İstedadlı bir şair özü haqqında yazır ki, “mənim bəxtim doğrudan da gətirib, amma bu azdır”. Doğrudan da, Zərifə xanım az yaşadı. Hətta qədim Romada belə 60 yaş ömrün kamillik dövrü sayılırdı. Zərifə xanım istedadı və həyat enerjisi ilə gələcəkdə çox işlər görə bilərdi! O, ölüm yatağında xəstəliyi ilə necə də mübarizə aparırdı! Müalicə ağır idi, ağrılı idi. İnsanı təkə fiziki cəhətdən yox, həm də psixoloji cəhətdən yorub öldən salırdı. Fəqət nə mən, nə də mənim tanışlarım bir dəfə də olsun ondan kiçik giley-güzar eşitmədik. Ömrünün sonuncu anına

kimi o, həyatla, gələcək planlarla yaşayırdı. Görəsən, ölümün yaxınlaşdığını bilirdimi? Demək çətindir. Ağır xəstəliyə düşərək olan, ölümünün yaxınlaşdığını hiss edən xəstələrin çoxu sanki vaxtından bir az da əvvəl həyatdan əlini tüzür, ümitsizliyə qapılır; həyatla və insanlarla öz arasında gözə görünməyən qara bir pərdə çəkir. Burada isə vəziyyət bambaşqa idi. Bəlkə də Zərifə xanım çarəsiz xəstəliyə düşərək olduğunu bilirdi, amma bunu ətraf-dakılara hiss etdirməməyə çalışırdı.

1984-cü ildə tibb işçiləri günü qeyd olunurdu. Zərifə xanım həmin dövrdə dəhşətli xəstəliyi ilə mübarizə aparırdı və onun müalicəsi mümkün olmayan xəstəliyə tutulduğunu az adam bilirdi. Mən Rəyasət Heyətində əyləşmişdim. Birdən onun zalda ən çox sevdiyi bir professor həmkarı ilə (o da istedadlı bir qadın idi) yanaşı oturduğunu gördüm. Hər ikisi deyib-gülür, bir-biri ilə ünsiyyətdən zövq alırdılar. Zərifə xanımda bu güc, həyat eşqi hardan idi?!. Ölümünə iki həftə qalmış o uzaq bir ezamiyyətə hazırlanırdı: "Aspirantlarıma kömək etmək lazımdır!"

Bəlkə də mən bu xatirələri başqa cür yazmalıydım. Bəlkə də bir həmkar kimi peşə, sənət çərçivəsindən kənara çıxmamalı, elm haqqında, işdən, uğurlardan, şagirdlərdən söz salmalıydım. Amma belə alındı. Zərifə xanım qeyri-adi insan idi, başqa istedadlı şəxsiyyətlər kimi o da hər cəhətdən istedadlı idi. Mənim anlamımda isə hər şeydən öndə həyat istedadı və insanilik dayanır. Biz Böyük İnsan itirdik. Sağlığında da onun yeri görünürdü, ölümündən sonra da!..

Sonda bir tarixi həqiqət çıxmaq istərdim. Ölkələrin birində dövlət başçısı seçmək lazım gəlir. Bir çox mübahisələrdən və müzakirələrdən sonra üç namizəd qalır. Uzun müddət onlardan heç biri səs-lərin çoxunu toplaya bilmir. Bu zaman el ağsaqqalı üzünü toplaşanlara tutub deyir: "Bunlardan biri Ağıllıdır, biri Qüdrətlidir, biri də Xeyirxah! İndi özünü seçin!" Hamı Xeyirxaha səs verir. Bu mənada Zərifə xanım Əliyeva haqqında xatirələrimi bir sözle ifadə etməli olsaydım deyərdim: O həm Xeyirxah idi, həm Ağıllı idi, həm də Qüdrətli idi!

M.M.KRASNOV

Rusiya Tibb Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü,
Göz Xəstəlikləri Elmi-Tədqiqat İnstitutunun
direktoru, Dövlət mükafatı laureatı

**Ömrüm ağ çiçəkli yazı bənzərdi.
Saçım da baharın mehi gəzərdi.
Təbiət yoluma tər gül düzərdi,
İndi mən hardayam, o gülüm harda.**

**Güllər rəqs edirdi rəng-rəng paltarda,
Nəğmələr ötürdü quş tək rüzgarda.
Bir gəlin gedirdi o gün baharda,
İndi mən hardayam, sevgilim harda.**

**Açardım köçümü qarlı zirvədə,
Bahar yaşlılara nə vaxt, nə vədə?!
Dağlara dönərdim bax, o dağ evdə,
İndi mən hardayam, mənzilim harda**

ALİM, PEDAQOQ, İNSAN...

Zərifə Əziz qızı Əliyeva haqqında keçmiş zamanda danışmaq, yazmaq, hətta düşünmək belə olduqca ağırdır. Axı bu yaxınlara kimi biz onu tribunada natiq kimi görür, qeyri-rəsmi şəraitdə işgüzar, məişət söhbətləri edir, incəsənətdən danışırıdıq.

Zərifə xanım hər şeydən əvvəl görkəmli alim-oftalmoloqdur. Təkcə oftalmoloqmu?! O, eyni zamanda böyük filosof, gözəl pedaqoq və natiq idi. Onun elmdə məqsədyönlü fəaliyyəti indi də insanı valeh edir. Axı onun elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətini görmə orqanının peşə patologiyası müəyyənləşdirirdi. Bu problemin həllinə çoxları girişə bilmirdi. Çünki elmin bu sahəsi olduqca ağırdır və onun araşdırılması təkcə dərin oftalmoloji sovd yox, həm də fundamental təcrübi bilgiler tələb edir. Üstəlik yüksən-təşkilatçılıq bacarığının olması da vacibdir. Məhz bütün bu keyfiyyətlər Zərifə xanım Əliyevaya xas idi.

Həyat yoldaşı, iki uşaq anası, sonradan nənə olan Zərifə xanım özünü elmi, pedaqoji, ictimai həyatdan kənar da təsəvvür etmirdi. Görmə orqanına müxtəlif zərərli amillərin təsirini araşdırmaq məqsədilə respublikanın istehsal sahələrində (yod və şin zavodlarının sexlərində, digər sənaye müəssisələrində) elmi tədqiqatlar aparmaq üçün çox vaxt sərf etmək lazım gəlirdi.

Bu və ya digər problemi dərinlənən araşdırarkən Zərifə xanım, ilk növbədə, heyvanlar üzərində əsaslı təcrübi tədqiqatlar aparırdı. İstehsalın müəyyən sahələrində gözə zərərli təsir göstərən amillər histokimyəvi, morfoloji və əlbəttə, klinik üsullarla təsdiq olunduqdan sonra Zərifə Əziz qızı Əliyeva tədqiqatları davam etdirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Z.Ə.Əliyevanın apardığı tədqiqatlar geniş bir dairəni - gözün ön nahiyəsinin və çıxıntıların, şəffaf örtüyünün, gözdaxili təzyiqin, görmə dairəsinin tədqiqatlarını əhatə edirdi.

Yod və şin istehsal sahələrində çalışan işçilər üçün bəzi dəyişikliklər daha xarakterik idi: göz qışasında həssaslığın azalması, şəffaf örtüyün zəifləməsi və s. həmin tədqiqatlarda kimyəvi məhsulları konsentrasiyasının normaldan artıq olmasının sexdə uzun müddət çalışan işçilərin görmə orqanına təsirinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Morfoloji və histokimyəvi araşdırmaların köməyi ilə heyvanlar üzərində aparılan təcrübələrdə də bir sıra ciddi dəyişikliklər üzə çıxmış, görmə orqanından savayı daxili orqanlarda da ciddi morfoloji dəyişikliklər olduğu aydın olmuşdur.

Bu cür tədqiqatlar həcminə, vacibliyinə görə seçilir və çox zəhmət tələb edir, amma sosial- iqtisadi baxımdan əvəzsizdir. Bu nadir tədqiqatlar nəticəsində zərərli istehsal sahələrində çalışanların iş şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün metodiki tövsiyələr işlənib hazırlanmış və istehsalata tətbiq edilmişdir. Zərifə Əziz qızı Əliyevanın

apardığı tədqiqatların əsas mahiyyəti də məhz bundan ibarətdir.

1976-cı ildə Helmolts adına İnstitutun İxtisaslaşmış Elmi Şurasında onun tibb elmləri doktoru alimlik dərəcəsi adı almaq üçün etdiyi dissertasiya müdafiəsini indi də məmnuniyyətlə xatırlayıram!

Zərifə xanım peşə patologiyası sahəsində görkəmli oftalmoloq, geniş profilli mütəxəssis həkim olmaqla yanaşı, həm də gözəl pedaqoq idi. Azərbaycanın Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasında oxuduğu mühazirələr bunu bir daha sübut edir.

İstər Oftalmoloqlar Cəmiyyətinin qurultaylarında, plenumlarında, Moskva Oftalmoloqlar Cəmiyyətinin plenum iclaslarında etdiyi məruzələr, istərsə də publisistik çıxışlarında Zərifə Əziz qızı özünün natiqlik istedadını göstərmişdir. Müxtəlif səviyyəli auditoriyalarda belə onun deontologiya məsələlərinə həsr olunmuş məruzələri necə də heyranlıqla dinlənilirdi, istər-istəməz məruzəçinin fəlsəfəyə, səhiyyəyə aid ədəbiyyatı dərinləndirən bildiyi hiss olunurdu.

Mə lumdur ki, 40-50 yaş arası alim üçün daha məhsuldar fəal dövr hesab olunur. Z.Ə.Əliyeva peşə patologiyasına və digər problemlərə həsr olunan əsas tədqiqatları ilə bunu bir daha sübut etdi. Məhz həmin yaş dövrünün peşə diaqnostikasına dair monoqrafiyanı nəşr etdirdi. Onun elmi tədqiqatları arasında göz damarlarının anormallığı, gözün hidrodinamik sistemi məsələləri də əsas yer tutur.

Elmi tədqiqatların yüksək səviyyəsinə, sosial əhəmiyyətinə, ictimai fəallığına, pedaqoji istedadına görə haqlı olaraq Zərifə Əziz qızı Əliyeva Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü kimi fəxri ada layiq görüldü.

Şəxsən mən Zərifə Əliyevanı ailəsindən ayrı düşünə bilmirəm. Zərifə xanım həm görkəmli alim, həm də gözəl qadın, qayğıkeş ana idi. Çoxillik işgüzar və səmimi ailəvi görüşlər mənim qəlbimdə dərin iz buraxıb və həmin görüşlərdə bir daha əmin olmuşam ki, Zərifə xanım ailəsinə dayaq olan əsl İnsanidi; Həyat eşqi, xeyirxahlığı, qayğıkeşliyi ilə! İşinin çoxluğuna, cəmiyyətdə tutduğu yüksək mövqeyə baxmayaraq həmişə, birinci növbədə ailəsinin, habelə adamların qayğıları ilə yaşayırdı.

Mən xoşbəxtəm ki, uzun müddət Zərifə Əziz qızı ilə işgüzar, habelə ailəvi dostluq şəraitində görüşmək səadəti mənə nəsib olub. Mənim mərhum ərim İvan İvanoviç Şerbatov Əliyevlər ailəsi ilə məndən qabaq tanış olmuşdu. İlk dəfə ondan Zərifə xanımın, Heydər Əliyevin, övladları - İlham və Sevilin haqqında səmimi sözlər eşitmişəm.

Zərifə xanımla bu cür işgüzar, bir az da cəsarətlə deyə bilərəm ki, dostluq münasibətləri haqqında onun vaxtsız ölümündən sonra fikirləşmək doğrudan da ağırdır. Mənim qəlbimdə Zərifə xanım gözəl Alim və İnsan kimi həmişəlik qalacaq.

K.V.TRUTNEVA,
Helmqolts adına Moskva Elmi Tədqiqat
Göz Xəstəlikləri İnstitutunun direktoru

Ala gözlüm, səndən ayrı gecələr
Bir il kimi uzun olur, neyləyim?
Bağçamızda qızılgüllər hər səhər
Tezdən açır, vaxtsız solur, neyləyim?

Nərgizlərin gözü yaşla dolanda,
Bənövşələr baxıb qəmgin olanda,
Qərənfilin gözü yolda qalanda
Yasəmənlər saçın yolur, neyləyim?

Əsən ruzgarın da yoxdur vəfası,
Düşmüşdür başına özgə sevdası.
Lalənin cırılıb qəmdən yaxası,
Saçları pərişan olur, neyləyim?

Bəlkə tez gələsən əlac verəsən,
Sünbülün saçın yığıb hörəsən.
Əlvan çiçəkləri özün dərəsən,
Gözləri yollarda qalır, neyləyim?

ALİM ÖMRÜ

Həyatdan vaxtsız köçən Zərifə xanımın başqa dostları və yaxınları kimi tale mənə də onunla dostluğun hərarətini, onunla ünsiyyətdə olmaq sevincini duymağı nəsb etmişdir: mən indi də birgə düşünüb işlədiyimiz monoqrafiyalar üzərində işi davam etdirirəm. Mən bu gün də əlyazmalarda onun fikirləri ilə rastlaşır, sanki onun xeyirxah, ağıllı, nüfuzedici gözlərini görürəm. Mənə elə gəlir ki, o, bu gün də hardasa yüz kilometrərlə uzaqlarda - ya Bakıda, ya da Moskvada - bütün varlığı ilə çalışır və yəqin ki, indilərdə telefon zəng edəcək, onun ümid dolu gümrəh səsinə eşidəcəyəm: hər şey yaxşı olacaq, işi vaxtında yerinə yetirəcəyik.

Bizim ilk görüşümüzü daha dəqiq xatırlayıram. Oktyabr 1977-ci il. Akademik V.P.Filatov adına Odessa Göz Xəstəlikləri İnstitutunun nümayəndə heyəti Azərbaycan Oftalmoloqlarının elmi konfransında iştirak etmək üçün Bakıya gəlib. Odessadan gələn konfrans nümayəndələrini aeroportda mehribanlıqla qarşılayıb, rahat mehmanxanada yerləşdirdilər. Daha sonra sabah öz işinə başlayacaq konfransın keçiriləcəyi yərə apardılar.

Binanın girəcəyində bizi konfransın təşkilatçıları qarşıladılar. Zərifə xanım Əliyeva da ilk qarşılayanlar arasında idi. O bizi hamıdan daha çox səmimiyyətlə salamladı. Onun gözlərindən nur boylanır, üzündə isə mehriban bir təbəssüm var idi. Bəstəboy, cazibədar və eyni zamanda çox təvazökar olan Zərifə Əziz qızı hamının diqqətini özünə cəlb edirdi. Nümayəndələrin hər birinə ayrılıqda xoş söz deməyə, xeyirxah arzu-larını bildirməyə imkan tapırdı. Professor Z.Ə.Əliyeva ilə mənim ilk görüşüm belə bir şəraitdə oldu.

Tədbirin iştirakçıları, o cümlədən Zərifə xanım, konfransın uğurla keçməsi üçün, habelə konfrans iştirakçılarının Azərbaycanın görməli yerləri, mədəniyyət və incəsənəti ilə yaxından tanış olması üçün səy və bacarıqlarını əsirgəmədilər. Yüksək səviyyədə təşkil olunmuş qəbulda professorların bir qrupunu Heydər Əliyev salamladı, bizi respublikanın tarixi ilə, xalq təsərrüfatında, elmdə, mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərlə və gələcək planlarla tanış etdi. Biz Azərbaycan xalqının həyatı haqqında yeni və vacib məlumatlar aldığımızı.

Konfrans başladı. Dinlədiyimiz məruzələrdən ən çox professor Z.Ə.Əliyevanın Azərbaycanın şin

istehsalı sahəsində gözüün peşə xarakterindən asılı olaraq zədələnməsi barədə etdiyi çıxış yadda qaldı. Mən peşəkar həkim kimi onu maraqla dinlədim və öz-özümə fikirləşdim ki, bu cür işlərə heç də həmişə rast gəlmək olmur. Mənim üçün görmə orqanına peşə amillərinin təsirinin elmi tədqiqatı xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, oftalmologiya elminin bu yeni sahəsi ilə mən özüm də uzun illər idi ki, məşğul olurdum. Bu böyük bir problemin - peşə oftalmotoksikozunun bir hissəsi idi.

Başqa üstünlükləri ilə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Zərifə xanım həm də gözəl nətiq idi, olduqca inamla və böyük maraqla özünün orijinal elmi tədqiqatlarının nəticələrini şərh edə bilirdi. Bir daha vurğulamaq istərdim ki, onun məruzəsinin məğzində dövlət əhəmiyyətli tədqiqat problemi - kimya sənayesində görmə orqanının peşə xəstəliyinin araşdırılması dayanırdı. Professor Z.Əliyeva qeyd edirdi ki, Azərbaycanda kimya sənayesi sürətlə inkişaf edir və peşə xəstəliklərinə qarşı mübarizə ən vacib tibbi bioloji problemlərdən biridir.

Məruzəçi haqlı olaraq qeyd edirdi ki, geniş miqyasda aparılan profilaktik və müalicə tədbirləri nəticəsində indi kimya sənayesində görmə orqanının peşə xəstəliyinə tutulması hallarına az-az rast gəlinir və özünü intoksikasiyanın yüngül, subklinik forması şəklində biruzə verir. Peşə patologiyasının inkişafının qarşısını almaq və vacib müalicə tədbirləri aparmaq üçün görmə orqanının tədqiqatı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə olduqda ümumi intoksikasiyanın ilkin formalarını üzə çıxarmaq mümkündür.

Kimya sənayesində şin istehsal sahəsi xeyli genişləniib. Amma tibbi ədəbiyyatda bu sahədə çalışan şəxslərin görmə orqanına həmin istehsal şəraitinin təsiri haqqında məlumatlar demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Professor Z.Ə.Əliyevanın apardığı tədqiqatların yeni olduğu hamı üçün aydın idi. Konfrans iştirakçıları aparılan fundamental tədqiqatların əsas bölməsindən birini dinləmək imkanı əldə etdilər. Sonradan həmin tədqiqatlar müəllifin 1980-cı ildə Bakıda nəşr olunan orijinal "Şin istehsalında gözüün peşə patologiyası" monoqrafiyasının əsasını təşkil etdi.

Professor Z.Ə.Əliyevanın görmə orqanının peşə xəstəliyi kimi yeni bir problemin araşdırılmasına nə qədər güc və enerji sərf etdiyini yaxşı bilirəm. Görmə orqanının zədələnməsinin klinik xarakteristikası funksional və daxili dəyişikliklərin dözümlüyünü artırmağa yönəldilən tədqiqatlarla tamamlanırdı.

Aparılan tədqiqatların miqyasının böyüklüyü də diqqəti cəlb edir. Belə ki, yaşından və iş stajından asılı olmayaraq şin istehsalında çalışan 1281 işçinin üzərində klinik müşahidə aparılmışdı. Üstəlik bu araşdırmalar uzun illər ərzində müəyyən istehsal şəraitində kimyəvi intoksikasiyaya məruz qalan heyvanlar üzərindəki eksperimentlərlə elmi şəkildə uzlaşdırılmışdı. Göz xəstəliyinin morfoloji və histokimyəvi tədqiqatları bu xəstələrin patogenetik mahiyyətini aşkara çıxarmağa kömək etdi və göstərdi ki, gözüün qabaq hissəsində əmələ gələn dəyişikliklər şin zavodunda istehsal amillərinin birbaşa təsiri ilə, gözüün daxili hissəsinin zədələnməsi isə bütövlükdə həmin amillərin ümumtoksik təsiri ilə əlaqədardır.

Professor Z.Ə.Əliyevanın elmi fəaliyyəti tibb elminin əməli işlə necə sıx şəkildə bağlılığına parlaq nümunədir. Zərifə Əziz qızı respublikanın tibbi ehtiyaclarını diqqətlə öyrənirdi. Məsələn, Bakıda yod sənayesi sürətlə inkişaf edirdi. Odur ki, həmin sahədə çalışanların görmə orqanına yod istehsalı şəraitinin toksik təsirinin aşkarlanması üçün aparılan tədqiqatlar daha çox əməli əhəmiyyət daşıyırdı.

Yenə də Zərifə Əziz qızının iş günü kabinetdən yox, istehsalatdan başlanır. Bakı yod zavodunda istehsal prosesinin sanitar-gigiyenik xüsusiyyətlərinin, fəhlələrin iş şəraitinin, müxtəlif iş stajına malik peşə sahiblərinin sağlamlığının ümumi vəziyyətini ciddi şəkildə araşdırmaq lazım gəlir. Tədqiqatçının diqqətini ilk növbədə yod istehsalında sexlərin atmosferində yod buxarının konsentrasiyasının istehsal əməliyyat mərhələsindən çox asılı olduğu colb edir. Odur ki, uzun müddət beş il ərzində ən müasir tədqiqat üsullarının köməyi ilə müxtəlif daxili istehsal bölmələrində çalışan işçilər üzərində dinamik müşahidələr aparıldı.

Bu işə işçilərin görmə orqanına yod istehsalının təsirinin toksik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verdi. Mütəxəssislərin diliylə desək, kirpik nahiyəsində şişlərin əmələ gəlməsinə, göz buyuzcuğunun zədələnməsinə, onun hissiyyatının azalmasına, qan damarlarının və şəffaf qatın dəyişikliyinə, bəzən də gözün ön və arxa hissəsinin zədələnməsinə gətirib çıxarır. Bakı Yod Zavodunun işçilərinin gözlərinin zədələnməsinin istehsal sahəsi ilə bağlı olduğunu təsdiq etmək və zədə mexanizminin müxtəlif cəhətlərini üzə çıxarmaq üçün Z.Ə.Əliyeva müxtəlif iş yerlərində, təbii şəraitdə heyvanlar üzərində tədqiqatlar apardı.

Eksperimental tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edildi ki, yod istehsalında kimyəvi maddələrin buxarının toksik təsirindən görmə orqanı daha çox zərər çəkir. Klinik-eksperimental tədqiqatların nəticələri görmə orqanına toksik maddələrin təsirini daha düzgün qiymətləndirməyə və rəşional müalicə üsulları işləyib hazırlamağa imkan yaratdı. Odur ki, Z.Ə.Əliyevanın "Xronik yod intoksiyasında oftalmopatologiya" mövzusunda yazdığı ikinci monoqrafiya 1981-ci ildə işıq üzü gördü. Həmin monoqrafiya orijinal elmi tədqiqat əsəridir və mühüm əməli əhəmiyyət kəşb edir.

Çox təəssüf ki, Zərifə xanım həmin tədqiqatların yalnız bir hissəsini həyata keçirə bildi. Bakıda keçirilən konfransda ilk görüşümüzə qarşılıqlı şəkildə hər ikimizin peşə oftalmotoksikozun tədqiqatlarına maraq göstərdiyimiz üzə çıxdı. Məhz onda mən Zərifə xanımın təmsalında insanlara hər vəchlə kömək etmək istəyən, görmə orqanının peşə xəstəliyinin qarşısını almaq bir həkim gördüm. Konfrans keçirildiyi dövrdə ciddi məşğul olduğumuza baxmayaraq fikir mübadiləsi apardıq, gələcəkdə görüşmək, birgə elmi iş aparmaq haqqında razılığa gəldik. Sonradan telefon və məktub vasitəsi ilə bizi maraqlandıran məsələləri dəqiqləşdirir, yeni tibbi ədəbiyyat haqqında bir-birimizə məlumat verirdik.

Bir müddət keçdikdən sonra Zərifə Əziz qızı mənə Bakıya dəvət etdi. Xüsusi ilə onda mən Zərifə xanımın istiqanlı və səmimi olduğunu, geniş dünyagörüşünə malik olduğunu hiss etdim. Biz apardığımız tədqiqatların nəticələri barədə fikir mübadiləsi etdik və yenilərinə planlaşdırdıq. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı zəhmətkeşlərinin görmə orqanına zəhərli kimyəvi maddələrin təsirini araşdırmaq üçün çoxsahəli geniş klinik-eksperimental tədqiqatlar aparmaq ideyası ortaya çıxdı.

Bizim söhbətlərin birində iştirak edən Heydər Əliyev bu cür tədqiqatların aktuallığını və vacibliyini göstərdi, qiymətli əməli məsləhətlər verdi. Təbii ki, görmə orqanının peşə intoksikasiyasının tibbi ədəbiyyatda, demək olar ki, araşdırılmaması faktından da yan keçə bilməzdik. Odur ki, istehsal oftalmotoksikoz məsələlərinə aid monoqrafiya yazmaq qərarına gəldik. Həmin elmi əsər həm oftalmoloqları, həm də kimyəvi zavodların tibb-sanitar həkimlərini maraqlandırmalı idi.

Bakıdan yeni yaradıcılıq planları ilə ayrıldım. Bu işə mənə həm sevindirir, həm də həyəcanlandırır.

Elmi maraqları mənim fikirlərimlə üst-üstə düşən bir alimlə görüşmək çox xoş idi, üstəlik o, xeyirxah, ürəyiaçıq, cazibədar, eyni zamanda təvazökar bir insan idi. Bir mütəxəssis kimi mənə Zərifə Əziz qızının kitabxanasında müxtəlif səhiyyə məsələlərinə aid, hətta oftalmologiyanın həddlərini aşan ən yeni ədəbiyyat nümunələri görmək xoşdu.

İşinin çoxluğuna baxmayaraq Zərifə xanım həm də ailə qayğıları ilə yaşayırdı. O zaman Moskvada institutda oxuyan tələbə oğlu İlhamın evdən, ailədən uzaqda yaşaması onu çox narahat edirdi. Zərifə Əziz qızı tibb professoru olan atasının xatirəsini həmişə əziz tutur, onun ən yaxşı xüsusiyyətlərini övladlarına aşılamaq istəyirdi. O cümlədən atası haqqında yazılan kitabı oğluna hədiyyə edərkən yazdığı təsirli sözlər bunu bir daha sübut edir.

Ailə həkimi, sevimli qadın, qayğıkeş ana! Mən Zərifə xanımı belə görmüşəm. Həmkarlarımızın birinin evinə qonaq getmişdik. Elmi dərəcəsi və yaşı müxtəlif olan dostların, həmkarların arasında o, sadəliyi və həyata vurğunluğu ilə seçilirdi. O bütün səmimiyyəti ilə fortepianoda müxtəlif melodiyaları və rəqsləri ifa edir, məclisə toplaşanları əyləndirməyə çalışırdı. Evə qayıdanda, yolüstü Zərifə xanım gileyləndi ki, istehsal, ictimai və başqa işlərdən təəssüflər olsun ki, çox sevdiyi musiqi ilə məşğul olmağa az vaxtı qalır.

Professor Z.Ə.Əliyeva razılaşdığımız kimi bizim instituta özünün cavan əməkdaşlarını, üstəlik birgə işimizə aid materialları göndərmiş, mənim işlərimin necə getməsi ilə maraqlanmışdı. Zərifə xanım sevinclə xəbər verirdi ki, onun nəvəsi dünyaya gəlib! Qızı Sevil əriylə birlikdə körpənin adını nənəsinin şərəfinə Zərifə qoyublar. O, belə bir diqqətə, hörmətə, sevgiyə görə övladlarına olduqca minnətdar idi. Yeri gəlmişkən, nənəsinin adaşı olan Zərifəyə ürəkdən can sağlığı diləyir, əziz nənəsinin bütün insani keyfiyyətlərini onun timsalında görmək istəyir, onun işlərinin davamçısı olmağı, nənəsinin böyük planlarını həyata keçirməyi arzulayıram.

Vaxt keçirdi. Bakıdan vurulan telefon zəngləri bir qədər səngidi, məktublar seyrəldi. Ailəmdə baş verən ağır üzüntüyə qapıldığımıza, ən əziz və yaxın adamımı itirdiyimə görə elmi işlərə çox az vaxt ayırırdım. Ürəyimdən axan qara qanları büruzə verməmək üçün məktub yazmaqdan çəkinirdim. Hardansa, mənə üz verən faciədən Zərifə xanım xəbər tutdu və 1983-cü ilin aprelinde təşginliklə dolu, isti və səmimi bir məktub göndərdi. Həmin məktubda o, mənə təşkinlik verir və sanki sözarası özünün də xəstə olduğunu bildirirdi. Amma xəstəliyinə baxmayaraq kitab üzərində işini davam etdirir və bu məsələ ilə bağlı görüşməyi təklif edirdi. Tezliklə o xəbər göndərdi ki, gözüün peşə xəstəliyinin müxtəlif növləri araşdırılan həmin elmi kitabın nəşr olunması planlaşdırılır. Bununla əlaqədar mənə Moskvaya dəvət etdi. Biz 1983-cü ilin qışında görüşdük. Zərifə xanımın qayğıları başdan aşırı, belə ki, yeni yaşayış yerinə köçmüşdülər. Ailə böyümüşdü, lakin əvvəlki kimi yenə də ailənin bütün qayğıları həm ana, həm də nənə kimi onun üzərinə düşürdü. O isə bütün ailə problemlərini həll etməyə özündə güc və vaxt tapırdı.

Zərifə xanımın elmi maraq dairəsi çox geniş idi. Bir ümumi dəftərə o, yeni kitab üçün nəzərdə tutduğumuz fikirləri qeyd etmişdi. Bunlar əsasən toksik kataraktalara və toksik qlaukomalara bəsr olunmuş elmi işlərdən, tələbələr və oftalmoloq həkimlər üçün nəzərdə tutulan məruzələrdən ibarət idi.

Həmin dövrdə biz birlikdə ümumi işi, oftalmoloqların Ukraynada keçiriləcək VII qurultayına nəzərdə

tutulan məruzəni də başa çatdırdıq. Zərifə xanım həmin qurultayda hökmən iştirak etmək, nəhayət, Odessa ilə tanış olmaq istəyirdi. Mənim və yəqin ki, həm də onu əhatə edənlərin, heç ağılna da belə gəlmirdi ki, Zərifə xanım ciddi xəstədir. İlk baxışdan o, əvvəlki kimi yenə də, gülürüz, işgüzar idi. Ağır xəstəlik onun görünüşünə uyşmurdu.

Lakin Zərifə xanım Odessaya oftalmoloqların qurultayına gələ bilmədi. Yazdığı məktubdan öyrəndim ki, o, uzun müddət xəstə yatıb, ona görə də yaradıcılıq işləri yarımçıq qalıb. Amma o, ümid edirdi ki, tezliklə sağalacaq və nəhayət, Odessaya gələcək. Kitab üzərində apardığı elmi işlərdən təfəsilatı ilə məlumat verirdi. Sonralar aramızda yenə telefon danışqları, yazışmalar oldu.

1984-cü il yenə də qışda, Zərifə xanımla bağ evində görüşdük. Onun ağır xəstə olduğunu görəndə ürəyim düşdü. Amma onun əhval-ruhiyyəsi, davranışı dəhşətli bir təhlükənin yaxınlaşdığından xəbər vermirdi. O, yenə də özünəməxsus tərzdə maraqla Bakıda Məişət Kondisionerlər Zavodunda apardığı tədqiqatlardan - stiroil və tetraxloretilen buxarının təsirinə məruz qalan fəhlələri necə müayinə etməsindən danışdı. Öz yurdunun əsl övladı kimi Zərifə xanım yenə də Azərbaycanla yaşayır, xalq təsərrüfatının aparıcı sahələrində peşə oftalmopatologiyasına aid tədqiqatlar aparırdı.

Olduqca maraqlı olan bu işgüzar söhbət zamanı Zərifə xanım məni artıq bir qədər böyüyən ailəsinin yeni üzvləri ilə tanış edirdi. Onun sözlərində və üzünün cizgilərində qeyri-adi istiqanlılıq və sevgi var idi. Nənəsinin adaşı olan Zərifənin bir qardaşı olmuş, oğlu İlhamın da övladı dünyaya gəlmişdi. Körpəni qucağında tutan Sevil anasına baxır və həyəcanını gizlətməyə çalışırdı. Balaca Zərifə isə nənəsindən ayrılmaq bilmirdi. Moskvadan gələn İlham isə hər şeydən əvvəl anasını mehribanlıqla salamladı. Doğrudur, evdə həyəcan, gərginlik hiss olunurdu, lakin heç kəs vəziyyətin çıxılmaz olduğunu ağılna belə gətirmək istəmirdi. Bu dəfə Zərifə xanım ailəsindən - ərindən, uşaqlarından, bütün varlığı ilə sevdiyi nəvələrindən çox danışdı.

Axşam biz ayrılarkən Zərifə xanım qızının və nəvələrinin əhatəsində idi. Mən heç təsəvvür etmirdim ki, bu bizim vida görüşümüzdür. Zərifə xanım bu gün-sabah Moskvaya getməli idi. Həmin arzuolunmaz "bu gün-sabah", nəhayət, gəlib çatdı, telefon zəng çaldı və mən öyrəndim ki, o, yenə xəstəxanaya düşüb. Gün ərzində biz bir neçə dəfə telefonla danışdıq. Belə razılaşdıq ki, həkimlər icazə verən kimi mən xəstəxanaya gəlim. Gecədən xeyli keçənə kimi telefonun yanında növbə çəkdim. Hətta gecə ona məktub yazdım. Səhəri gün xəstəxanada görüşməyin mümkün olmadığını görüb evə qayıtdım. Odessadan etdiyim telefon zənglərinə isə yalnız bir cavab verilirdi: hələ ki xəstəxanadadır...

1985-ci ilin fevralında Zərifə xanım son məktubunda artıq xəstəliyi haqqında açıq və ciddi şəkildə danışdı: xəstələnmək asandır, sağalmaq çətin! Hər şeydən əvvəl o, düşar olduğu sağalmaz xəstəliyi ilə evdəkilərə əzab verdiyinə görə kədərlənsə də əvvəlki kimi elmə böyük maraq göstərir, həyata, insanlara sevgi ilə yanaşırdı. Sonuncu məktubda o bildirirdi ki, xəstəxanada uzun müddət qalandan sonra, nəhayət, həkimlər onu bir həftəliyə evə buraxıb. Zərifə xanım kitab üzərində sonrakı işi mənə tapşırır, materiallar hazır olan kimi Moskvada və ya Odessada görüşməyi müəyyənləşdirmək üçün qabaqcadan xəbər verməyi xahiş edirdi.

Əzizim Zərifə xanımın ölüm xəbərini gec eşitdim və inanmadım. Fəqət çap olunan nekroloq bunu sübut edirdi. Qəbiristanlıqda onun məzarı önündə fikrə getdim: ən böyük dərdə - dost itkisinə alışmağı tale mənə çox erkən vaxtlarda, hələ müharibə illərində, cəbhədə öyrədib. Lakin itkilərə alışmağı öyrənə bilmirsən, çünki illər keçdikcə hər yeni itkini daha çox ağrılarla hiss edirsən.

Hələ cəbhə illərindən özümü inandırmışam ki, əgər dostun həyatdan köçübsə, onun başladığı işi məhz sən sona çatdırmalısan. Beləcə, mənim üçün olduqca əziz və doğma olan Zərifə xanımın sonuncu xahişini - birgə başladığımız kitabı yazıb qurtarmağı vəzifə borcu hesab edirəm. Çünki onun zəhməti özündən sonra da işıq üzü görməli, onun fikirləri mütəxəssislərə gedib çatmalıdır. Görkəmli oftalmoloq, əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki, tibb elmləri doktoru, professor Zərifə Əziz qızı Əliyevanın elm üçün gördüyü işlər bu gün daha aydın görünür və böyük mənə daşıyır.

Z.M.SKRIPIÇENKO,
tibb elmləri doktoru, professor

**Nə xoşbəxt imişəm bir zaman, allalı.
Xəbərim olmayıb bu səadətdən.
Nə xoşbəxt imişəm,
nə xoşbəxt,
xoşbəxt!
Bir gün eşitmişəm bunu həsrətdən.
Niyə yazmamışam o zaman, allah,
Əlimə qələm də gəlməyir indi.
De, niyə aradan küləklər əsir?
Aramız, de, niyə belə sərindir?
İçdiyim o su da səadət imiş,
İşə getməyim də, qayıtmağım da.
Ona baxmağım da xoşbəxtlik imiş,
Onu yuxusundan ayılmağım da.
Dünya fırlanmış sevinc gücülə,
Bəs indi nə olub belə dayanmış?
Göylər səadətin çətiri imiş,
Torpaq da səadət məhvəri imiş.
Gecələr toranlı vüsal məskəni,
Hər səhər ruhumun səhəri imiş.
Dilin quruyaydı sənin, ay həsrət,
Sən bu dün könlümü tarımar etdin.
Ya bunu vaxtında deyəydin mənə.
Ya da ki, lal olub heç dinməyəydin.
Dünya başdan başa səadət imiş.
Görəsən heç bir də olarmı yenə?
Dünya başdan-başa nə imiş dedin?
Dünya başdan-başa nə imiş de nə**

ANILAN DOST

Zərifə xanımla ilk tanışlığımız 21 dekabr 1976-cı ilə təsadüf edir. Həmin gün Zərifə xanım doktorluq dissertasiyasını müdafiə edirdi. Doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi elmdə həmişə böyük hadisə hesab olunur. Üstəlik oftalmologiya kimi dar ixtisas sahəsində “Azərbaycanın kimya sənayesinin bir neçə müəssisəsində işçilərin görmə orqanının vəziyyəti” adlı dissertasiyanın avtoreferatı həmişə olduğu kimi müdafiəyə üç həftə qalmış bizə gəlib çatdı. Görmə orqanının peşə patologiyası problemi bizi çoxdan maraqlandırır. Bizim hər birimiz bu problemə bir neçə dəfə rastlaşmış və öz şəxsi təcrübəmizdə həmin problemin nə qədər aktual olduğunu, hələ elmi cəhətdən araşdırılmayan aspektlərinin mövcud olduğunu görmüşdük. Üstəlik həmin problemin həllini əməli işə tətbiq etməyin bir sıra çətinlikləri var.

Zərifə Əziz qızının dissertasiyası bizə güclü təsir etdi. Belə ki, o, bir tərəfdən Azərbaycan müəssisələrində öz həllini tapmış konkret iş, digər tərəfdən isə məqsədyönlü elmi-tədqiqat idi. Müəllifin çıxardığı nəticələr və tövsiyələr yerli ölçülərdən kənara çıxırdı, onları hər yerdə istehsalata tətbiq etmək olardı. Zərifə xanımın elmi işi görmə orqanının peşə patologiyasının öyrənilməsində yeni istiqaməti müəyyənləşdirirdi.

Biz adətən deyirik: “Xəstəni xəbərdar etmək, xəstəliyi müalicə etməkdən yaxşıdır”. Üstəlik, bu xəbərdarlıq dövlət üçün də ucuz başa gəlir. Bu adi həyat həqiqəti peşə xəstəliklərinin profilaktikası və müalicəsində daha əyani şəkildə özünü büruzə verir. Ancaq həkimin diqqəti, vaxtı və əməyi, əsasən xəstənin müalicəsinə yönəlir. Bu, aydındır. Lakin xəstəliyin, o cümlədən peşə xəstəliklərinin profilaktikası ilk baxışda nəzərə çarpdığından daha mürəkkəbdir.

Burda təkcə bir amilin yox, bütövlükdə sağlamlığa təsir göstərən zərərli amillərin məcmusunu aşkara çıxarmaq, onların orqanizmə təsir yollarını müəyyənləşdirmək, müdafiə mexanizmlərini, adaptasiya imkanlarını və adaptasiyaya əks-təsir göstərən səbəbləri üzə çıxarmaq lazımdır. Bu iş çox zohmət tələb edir, hətta adamı əldən salır, uzun müddət heyvanlar üzərində təcrübələr keçirmək, çoxsaylı laboratoriya tədqiqatları ilə məşğul olmaq, ardıcıl şəkildə illər boyu fəhlə və qulluqçular üzərində dispanser müşahidəsi aparmaq lazım gəlir. Zərifə xanım Bakının müəssisələrində məhz belə bir gərgin iş görüb başa çatdırmışdı. Lakin faktları toplamaq hələ aparılan tədqiqatların birinci hissəsi idi. Sonra onları qiymətləndirmək, müxtəlif təcrübi, patoloji, kimyəvi, laboratoriya və klinik məlumatların qarşılıqlı əlaqəsini izləmək, görmə orqanının peşə xəstəliyinin profilaktikası üzrə əməli tövsiyələri konkret müəssisələrdə işləyib həyata keçirmək, istehsalata tətbiq etmək lazım gəlirdi. Zərifə Əziz qızının tədqiqatlarının üstün cəhəti fundamental elmlə səhiyyə təcrübəsinin sıx əlaqəsində idi.

Bu zəngin elmi-tədqiqatların müəllifini görmək və eşitmək arzusunda idik. Həmişə olduğu kimi Helmqolts adına Moskva Elmi - Tədqiqat Göz Xəstəlikləri İnstitutu yanındakı İxtisaslaşdırılmış Şuranın iclası adət etdiyimiz rəsmi qaydada başladı. Kürsüyə bəstəboy, qara saçlı, suyuşirin, irigözlü, qaynar baxışlı bir qadın

qalxdı. Onun nitqi dəqiq və aydın tələffüzü ilə, ən çətin məsələləri belə sadə dildə ifadə etmək bacarığı ilə seçilirdi. O, məruzənin ayrı-ayrı məqamlarına rəngli slaydlarla, qrafiklərlə, cədvəllərlə aydınlıq gətirirdi. Zərifə Əziz qızının məruzəsi Şurada diqqətlə dinlənildi. Rəsmi və qeyri-rəsmi opponetlərin rəyləri yekdil idi. Gizli səsvermə yolu ilə Şura yekdilliklə Zərifə Əziz qızı Əliyevaya tibb elmləri doktoru alimlik dərəcəsi vermək barədə qərar çıxardı.

Müəfədən sonra biz Zərifə xanımın bəzi istehsalat məsələlərini müzakirə etmək üçün gördük və beləcə, uzun müddətli ailə dostluğunun əsası qoyuldu. 21-22 oktyabr 1977-ci ildə Zərifə xanımın təşəbbüsü ilə Bakıda Ümumittifaq Oftalmoloqlar Elmi Cəmiyyəti İdarə Heyətinin VII plenumunun keçirilməsi cəmiyyətin həyatında mühüm hadisəyə çevrildi. Həmin plenumda 200 nəfər iştirak edirdi. Plenumda ölkənin görkəmli alimləri uşaqların görmə qabiliyyətinin mühafizəsinə, qlaukomanın profilaktikasına və müalicəsinə, ağır göz zədələrinə həsr olunmuş məruzələrlə çıxış etdi. Plenum işini yekunlaşdırdıqdan sonra Cəmiyyətin İdarə Heyətini Heydər Əlirza oğlu Əliyev qəbul etdi.

Zərifə xanımın həmin plenumda kimya sənayesi müəssisələrində görmə orqanının peşə xəstəliyinə həsr olunmuş məruzəsi hamının diqqətini cəlb etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ÜOEC-nin İdarə Heyətinin plenumunda oftalmologiyada ayrıca əsas istiqamət sahəsi kimi peşə patologiyasının problemləri ilk dəfə müzakirə olunurdu. Zərifə Əziz qızı rəhbərlik etdiyi kollektivin apardığı tədqiqatların əsas nəticələrini şərh edərək kimya və neftkimya sənayesinin sürətli artımına diqqət çəkdi: "Kimya sənayesinin intensiv inkişafı görmə orqanının peşə patologiyasının müxtəlif növlərinin əmələ gəlməsi üçün real şərait yaradır. Bu problemin öyrənilməsi sənaye oftalmologiyasının aparıcı problemiçdir".(Z.Əliyeva, "Ümumittifaq Oftalmoloqlar Elmi Cəmiyyəti VII Plenumunun materialları" kitabından. Bakı, 1977, səh 35). Z.Ə.Əliyevanın plenumdakı məruzəsi və onun müzakirəsi görmə orqanının peşə patologiyası üzrə tədqiqatların gələcək inkişafına təkan verdi.

Heydər Əliyevlə söhbət iki saatdan çox çəkdi. O, inandırıcı və maraqlı şəkildə Azərbaycanın əsas uğurlarından və qarşıda duran problemlərdən danışdı. Onun iqtisadiyyat, ədəbiyyat və incəsənət, tibb və səhiyyə sahəsində etdiyi təhlillər özünün aydınlığı və dəqiqliyi ilə, hər bir problemin mahiyyətinə dərinlən varnaq bacarığı ilə diqqəti cəlb edirdi. Heydər Əliyevin canlı və obrazlı nitqinə qulaq asdıqca biz aydın başa düşürdük ki, onun toxunduğu problemlər təkcə Azərbaycana yox, bizim hamımıza aiddir.

Zərifə xanım Ümumittifaq Oftalmoloqlar Elmi Cəmiyyəti İdarə Heyətinin 8-9 oktyabr 1981-ci ildə keçirilən VIII plenumunda da iştirak etdi. Həmişə olduğu kimi plenum oftalmologiyanın aktual problemlərinə həsr edilmişdi. Z.Ə.Əliyevanın bizim ixtisas sahəsində həkim deontologiyası barədə etdiyi məruzə hamının diqqətini cəlb etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin plenumda bu problemin müzakirəsinin təşəbbüskarı məhz Zərifə xanım idi. Onu və bizim bir çoxumuzu səhiyyədə əxlaqi aspektlərin aşağı düşməsi, həkim-xəstə münasibətlərində soyuqluq meyilləri narahət edirdi. Biz bu problemi Zərifə xanımın dəfələrlə müzakirə etmişik. Onda ki, bu məsələyə onun nöqteyi-nəzərini qısaca şərh etmək istərdik. Yeri gəlmişkən biz də onun fikirləri ilə şərikik.

Səhiyyənin elmi-texniki inkişafı yeni tibbi və əxlaqi problemlər ortaya çıxarır. Yeni-yeni dər ixtisas sahələri yaranır, tibbi avadanlıq, xəstələrin müayinə və müalicə üsulları gətdikcə mürəkkəbləşir. İndi xəstə təkcə bir həkimin yox, bir qrup mütəxəssisin - həkimin, texnikin, laborantın xidmətindən istifadə etməli olur. Üstəlik, onun müayinəsi və müalicəsi mürəkkəb aparatların, cihazların və laboratoriya üsullarının köməyi ilə aparılır. Xəstə bir növ həkimin görmə dairəsindən kənar qalır. Əsl klinik məktəb keçməyən həkim xəstə ilə birbaşa əlaqə yaratmağı xoşlamır və çox vaxt bu əlaqədən vaz keçir, laboratoriya tədqiqatlarının nəticələrinə aludəçilik həkimin bir növ xəstədən aralı salır. Digər tərəfdən alınan məlumatların sonuncu təhlili, diaqnoz qoyulması və müalicənin müəyyənləşdirilməsi bəzən standart qaydada aparılır. Beləliklə, xəstənin müayinəsi və müalicəsi həddindən artıq mexaniki şəkildə olur. Hər bir ixtisas həkimini yalnız öhdəsinə düşən işi yerinə yetirməklə vəzifə borcunu bitmiş hesab edir. Belə çıxır ki, hətta gələcəkdə tibb heyətini kompüter və robotlarla əvəz etmək olar. Zərifə xanım məsələyə bu cür yanaşmağı səhv hesab edirdi. Konveyer üsulu yalnız eyni detalların və maşınların

istehsalında özünü doğrulda bilər. Xəstələrin müalicəsində isə bu üsulun tətbiqi səhiyyə humanizmi ilə ziddiyyət təşkil edir, həkim təxəyyülünün tənəzzülünə, səhvlərin çoxalmasına gətirib çıxarır. Səhvlər ona görə meydana çıxır ki, hər bir xəstə fərddir, odur ki, xəstəni və xəstəliyi tibbi təcrübədə eyniləşdirmək məqsəduyğun deyil. Çünki insan orqanizminə standart müdaxilə çox vaxt gözənilən reaksiyanı vermir.

Necə deyərlər, mexaniki "sağlamlıq istehsalı" üsulu ister-istəməz spesifik xəstəliyə düçar olmuş insanı bir növ son fəsil işiğindən də məhrum edə bilər. Təcrübəli həkimlər yaxşı bilir ki, hətta təkmilləşdirilmiş alət və laboratoriya üsulları ilə aparılan tədqiqatlarda belə bozən səhvlərə yol verilir. Həmin səhvləri həkim yalnız xəstə ilə sıx ünsiyyətdə olduğu halda aşkara çıxara bilər. Əlbəttə, müəyyən tədqiqatların aparılmasında, simptomların, çoxşəxəli təhlilin müəyyənləşdirilməsində, sadə və təhlükəsiz tibbi manipulyasiyaların yerinə yetirilməsində texniki tərəqqinin, avtomatlaşdırmanın və kompüterləşdirmənin rolunu danmaq olmaz. Bu, heç də xəstə ilə müalicə həkiminin (həkimlərin harnisim yox!) bərbəşə və sıx əlaqəsinin vacibliyini azaltmır.

Zərifə Əziz qızı dəfələrlə demişdir ki, həkimlə xəstənin bərbəşə əlaqəsi müalicənin əhəmiyyətini yüksəldir, xəstəyə ümid verir, onun orqanizminin xəstəliyə qarşı müqavimətini artırır, bəzən dava-dərmandan da güclü təsir göstərir. Əksinə, həkimin xəstə ilə səhv, düşünülməmiş davranışı, ünsiyyəti xəstəni heyecanlandırır, ruh düşgünlüyü yaradır, onu ümidəsizliyə qapılmağa vadar edir. Xəstənin müalicəsində bir çox ixtisas həkimləri iştirak edə bilər, lakin əsas məsuliyyət müalicə həkiminin üzərinə düşür. Həkimlər qrupunun, əsasən də cərrahların, qrup halında məsuliyyət daşması məsuliyyətsizliyə gətirib çıxarır.

Zərifə Əziz qızı öz məruzəsində həkim və xəstənin qarşılıqlı münasibətinin əsas qaydalarını tərtib etdi, müalicə həkiminin diaqnostika və müalicə prosesində aparıcı rolunu göstərdi, bütün tibb işçilərinin təkcə təhsilinin yox, həm də tərbiyəsinin vacibliyini ön plana çəkdi. Z.Ə.Əliyevanın məruzəsi sonradan Moskva Oftalmoloqlar Cəmiyyətində dinlənildi və çap olundu. Həmin məruzələn həm ali məktəblərdə, həm də həkimləri təkmilləşdirmə institutlarında geniş istifadə edilir.

Z.Ə.Əliyevanın elmi irsi 5 monoqrafiyadan, onlarla məqalədən, məruzədən, metodik vasitələrdən ibarətdir. Onun elmi işləri aktualığı və yüksək səviyyəsi ilə seçilir. Xüsusən, şin və yod istehsalı ilə məşğul olan işçilərin görmə orqanının vəziyyətinin öyrənilməsinə həsr olunan iki monoqrafiyaya daha çox diqqət cəlb edilir.

Bu kitablarda iki iri zavodda aparılan konkret tədqiqatlar harmonik şəkildə görmə orqanının peşə patologiyasının öyrənilməsinə ümumi metodik yanaşma prinsiplərinin inkişafı ilə səsioşür. Z.Ə.Əliyevanın istifadə etdiyi ümumi iş prinsiplərinin qısaca şərhini belə səciyyələndirmək olar:

1. İstehsalatda zərərli amillərin təsiri bir cəyda olaraq xroniki xarakter daşıyır və nəticə etibarəti ilə onun insan orqanizminə və üzərində təcrübə aparılan heyvan orqanizminə təsirinin öyrənilməsi aylarla və illərlə davam etdirilməlidir.

2. Bir çox istehsalat sahələrində insan orqanizminə bir yox, kompleks halında bir neçə zərərli amillər təsir göstərir. Odur ki, həmin amillərin tam aşkara çıxarılması, hər birinin konsentrasiyası və intensivliyinin ətrafı öyrənilməsi, işçilərin bu amillərlə əlaqəsinin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi sənaye müəssisəsində aparılan hər bir tədqiqatın ilkin mərhələsini təşkil etməlidir.

3. Heyvanlar üzərində aparılan təcrübələr real iş şəraitiə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə həmin heyvanlar xüsusi kameralarda hər gün iş yerlərinin yaxınlığında yerləşdirilir.

4. Görmə orqanının vəziyyətinin öyrənilməsi bütün orqanizmin tədqiq edilməsi ilə birlikdə aparılmalıdır. Bu, göz xəstəlikləri simptomlarının başqa orqanların və sistemlərin zədələnməsi ilə nə kimi əlaqəsi olduğunu üzə çıxarmağa imkan yaradır.

5. İşçilər üzərində aparılan tədqiqat üsulları kəmiyyət etibarəti ilə məhdud olmalıdır. Nisbətən daha sadə tədqiqat üsullarına üstünlük verilməlidir. Tədqiqat üsullarının say çoxluğu və mürəkkəbləşdirilməsi özünü doğrulmur, ister-istəməz tədqiqatın bəhə başa gəlməsinə, üzərində tədqiqat aparılanların yorulub əldən düşməsinə və ən nəhayət, səhv nəticələr əldə etməyə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən mürəkkəb və bəhə başa gələn üsulları dispanser təcrübəsində tətbiq etmək mümkün olmur.

6. Tədqiqatların nəticələri həcmə nə qədər böyük olsa da, düzgün nəzarət qrupu seçilmədən etibarlı sayıla bilməz.

Z.Ə.Əliyevanın tədqiqatları göstərdi ki, şin istehsal sahəsində çalışan işçilərin müəyyən qrupunda toksik amillərin təsiri nəticəsində gözün qabaq hissəsinin zədələnməsinin xüsusi simptom-kompleksi inkişaf edir. Patoloji sindromun tezliyi və intensivliyi iş sahəsində kimyəvi maddələrin konsentrasiyasından asılı idi. Eyni zamanda işçilərin bir hissəsində görmə orqanının funksional pozğunluğu, o cümlədən görmə dairəsinin daralması müşahidə olunurdu. Z.Ə.Əliyeva ilk dəfə yodla uzun müddət əlaqədə olan işçilərin görmə orqanının zədələnməsinin kompleks əlamətlərini tədqiq etmişdir. Həmin kompleks kirpik dairəsinə, konyuktivlərə, gözün buynuz qişasına yodun təsirini əhatə edir. Göz qapağına, görmə orqanının şəffaf qatına, habelə göz dibində yodun nə kimi fəsadlar törətməsi tədqiq olunur. Elmi tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu zaman görmə zəifləyir, görmə dairəsi daralır, gözün işığa həssaslığı pisləşir, göz təzyiqinin artmağına meyli gəlirlənir.

Digər tərəfdən eksperimental tədqiqatlar sübut etdi ki, görmə orqanındakı dəyişikliklər qan damarlarının və daxili orqanlarının, xüsusən də ciyərin və böyrəyin zədələnməsi ilə əlaqədardır. Histoloji və histokimyəvi tədqiqatlar üzərində təcrübə aparılan heyvanların gözünün dərəcədə ciddi dəyişikliklər olduğunu üzə çıxardı. Z.Ə.Əliyevanın və onun rəhbərlik etdiyi kollektivin tədqiqatları elmi cəhətdən əsaslandırılmış əməli tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasına imkan yaratdı və həmişə tövsiyələrin istehsalat tətbiqi şin və yod müəssisələrində çalışan işçilərin gözünün zədələnməsinin kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxardı.

Həç şübhəsiz ki, bütün bu sadələşdirmələr Z.Ə.Əliyevanın elmi yaradıcılığının bir hissəsidir. O, virus konyuktivlərinin tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafiyanın müəllifidir. o, M.Y.Sultanovla birlikdə göz qabığına stürolun təsiri öyrənmiş, görmə orqanının müalicəsində cərrahiyyə üsullarını araşdırmışdır. Xəstə olmasına baxmayaraq, ömrünün son iki ilini Zərifə xanım görmə orqanının peşə patologiyası haqqında monoqrafiyaya həsr etdi.

Biz Zərifə Əziz qızı ilə tez-tez ailəlikə görüşür, müxtəlif problemləri müzakirə edirdik. Qeyd etmək lazımdır ki, o olduqca maraqlı həmsöhbət idi. Hissiyatlı və həzrəavab, habelə öz mülahizələrində prinsipial idi, siyasətdən, ədəbiyyatdan və incəsənətdən yaxşı baş çıxarırdı. Mübahisəli məsələlərdə həmsöhbətini dinləməyi bacarır, onun mövqeyini başa düşürdü. Əgər fikrinin doğruluğuna qəti inanırdısa, öz nöqteyi-nəzərini arqumentlərlə və inamla müdafiə edirdi. Xüsusən tibb elmi və səhiyyə ilə bağlı problemlərin müzakirələri daha çox yadda qalıb.

Zərifə xanım dəfələrlə bizim elmdə sor. illər baş qaldıran kəməşirlərin onu çox narahat etdiyini ön plana çəkirdi. Onun fikrinə, görmə orqanında kiçik dəyişikliyin belə cərrahiyyə əməliyyatı ilə müalicə edilməsinə əbəs yerə ciddi əhəmiyyət verilir. Hazırda görmə orqanındakı bu cür dəyişikliyə heç xəstəlik də demək doğru deyil. Üstəlik bu cür "nəliyyətləri" ciddi cəhddə reklam etməyə, təbliğ etməyə aludə olurlar, yerli-yersiz bu barədə kütləvi informasiya vasitələrində təmtəraqlı yazılar, boğazdan yuxarı təriflər verilir. Digər tərəfdən korlaşmanı və zəifgörməni doğuran səbəbləri araşdıran iri oftalmologiya bölmələrinin gərgin işi kölgədə qalır. Kütləvi informasiya vasitələrinə isə bu barədə yazmaq cansızlıq görünür və həmin həyat əhəmiyyətli problemlər diqqətdən kənar qalır. Digər tərəfdən bu, elmi tədqiqatların aparılmasına ayrılan vəsaitin bölgüsündə özünü büruzə verir və istedadlı, lakin təcrübəsiz gənclərə pis təsir göstərir. Gənə ixtisas həkimlərin zahirən əhəmiyyətli görünən, lakin məhiyyət etibarlı ilə ucuz olan eksperimentlərə meyli salmasına gətirib çıxarır. Hələ tarı sınaqdan çıxmayan yeni cərrahiyyə üsullarının xəstələrə geniş tətbiq olunması da Zərifə xanımı ciddi narahat edirdi. Yeni dərman preparatları ciddi və uzunmüddətli yoxlamadan keçdikdən sonra onların klinikada tətbiq olunmasına icazə verilir, amma yeni cərrahiyyə üsulları bəzən tez-tələsik xəstələrə tətbiq edilir. Üstəlik çox vaxt xəstənin özünün də bundan xəbəri olmur.

Zərifə xanım əhəli arasında tibbi biliklərin təbliğ olunmasında kütləvi informasiya vasitələrinin gördüyü işi yüksək qiymətləndirirdi. Bununla yanaşı, jurnalistin təkəbbüsünə mübahisəli və səhiyyənin mütərəqqə problemlərinə həllinə girişməyi öz üzərinə götürməsinə düzgün hesab etirdi. Jurnalist faktları şərh etməli və hər iki

tərəfin fikirlərini əks etdirməli, eyni zamanda hakim kimi son qərar çıxartmağa tələsməməlidir.

Z.Ə.Əliyevanın fikrinə, təbabətin getdikcə dar ixtisaslara bölünməsi qaçılmazdır. Bu cür bölünmə hər şeydən əvvəl elmi biliklərin dərinləşməsi, habelə mürəkkəb diaqnostik və müalicə texnikasının inkişafı ilə əlaqədardır. Odur ki, xəstə ilə sıx ünsiyyət imkanına malik həkimin, başqa sözlə, ailə həkiminin rolu artır. Yalnız ailə həkimini yaxşı tanıya bilər, yalnız o, ixtisas həkiminin yanına göndərməkdə haqlı ola bilər, bütövlükdə diaqnostik və müalicə proseduralarından baş çıxara bilər. Ailə həkimini xəstənin maraqlarını yalançı tibb novatorlarından, hələ təcrübədə tam şəkildə sınaqdan çıxmamış müalicə üsullarından qorumaq lazımdır. Xəstə cərrahiyyə əməliyyatına razılıq verməzdən əvvəl birinci növbədə hökmən ailə həkimini ilə məsləhətləşməlidir. Ailə həkimləri institutu getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir və onu hökmən möhkəmlətmək lazımdır.

Zərifə Əziz qızının ölümündən xeyli vaxt vaxt keçir. Onu bir daha görməyəcəyimizə, enerjili və doğma səsinə bir daha eşitməyəcəyimizə inanmaq çətindir. On ilə yaxın bir vaxt ərzində bizi sıx dostluq telləri bağlayırdı. Biz ömrümüzün kamillik illərində qaynayıb qarışmışdıq. Həmin illər ərzində Zərifə xanım qadın cazibədarlığı, zərifliyi, ətrafdakıların dərdinə şərik olmaq bacarığı, öz işi, ailəsinə, dostlarına sadiqliyi ilə bizim hamımızı valeh edirdi. Bir yerdə qərar tutmayan, bəstəboy, iri qara gözlərindən, baxışlarından daim xeyirxahlıq yağan bu qadını heç vaxt unutmamaq mümkün deyil.

O, ünsiyyətdə nəzakətli və mülayim idi, eyni zamanda öz prinsiplərini müdafiə edəndə inadkarlığı və mübarizliyi də üzə çıxırdı. O, insani münasibətlərdə kimin səmimi və ya qeyri-səmimi olduğunu hiss edir, yalançılığa və öziümrəkləmə çox pis baxırdı. Ləyöqətli həyata kölgə salan neqativ hallara görməyə gözü yox idi.

Zərifə Əziz qızı həkim ailəsində böyümüşdü, sənətinə vurğunluğu atası Əziz Əliyevdən öyrənmişdi. Ömrünün sonuncu günlərində o işdən ayrılmadı. Ağır xəstə olmasına baxmayaraq, o, ölümünə bir neçə gün qalmış, xəstəxanadan bizimlə telefonla danışdı, əsasən ailə və iş haqqında söhbət etdik. O hərtərəfli istedadla malik idi. İstedadlı alim, həkim və pedaqoq kimi o, kafedra və laboratoriya rəhbəri olmaqla yanaşı, həm də qayğıkeş, zərif qadın, ana, nənə olaraq qalırdı.

Biz otuz ildən çoxdur ki, klinikada işləyirik və çox xəstələr görmüşük. İnsan xəstələndə onun xarakteri üzə çıxır: bəziləri özüne qapılır, adamayovuşmaz olur, bəziləri bütün diqqətini yalnız xəstəliyə yönəldir, daim xəstəliyin ayrı-ayrı məqamlarını araşdırmağa aludə olur, üçüncülər tərslik edir, bəzən ətrafdakılara qarşı həddindən artıq kobudluq göstərir. Ağır xəstəliyi dövründə Zərifə xanım, sözün əsl mənasında, mənliliyini göstərdi.

Zərifə xanım elə nadir insanlardan idi ki, onları heç vaxt unutmamaq mümkün deyil. Zərifə xanım onu yaxından tanıyanların qəlbində həmişə canlı və sevimli bir insan olaraq qalacaq.

A.P.NESTEROV,

Rusiya Tibb Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü,

Piroqov adına II Moskva Tibb İnstitutunun göz

xəstəlikləri kafedrasının müdiri, əməkdar

elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı

A.F.BROVKINA,

professor, Oftalmologiya və Radiologiya

Mərkəzinin rəhbəri, Dövlət mükafatı laureatı

Zərifə xanım Əliyeva, Fotoportret, 1946-cı il.

Zərifə xanım Əliyeva. Fotoportret, 1940-cı il.

Zərifə xanım Əliyeva. Fotoportret, 1950-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva. Fotoportret, 1954-cü il.

Zoritsa xanım Əliyeva. Fotoportret. 1952-ci il.

Zorifa xanım Əliyeva. Fotoportret. 1948-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva. Fotoportret, 1952-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva. Fotoportret. 1946-cı il.

Zorifo xanim Əliyeva. Fotoportret. 1954-cü il.

Zərifə xanım Əliyeva. Fotoportret. 1968-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva. Fotoportret. 1954-cü il.

Zorifo xanim Əliyeva. Fotoportret. 1977-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva. Fotoportret. 1980-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva. Fotoportret. 1981-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva. Fotoportret. 1980-ci il.

Zorifo xanım Əliyeva. Fotoportret. 1981-ci il.

**Son gecədir bu gün yenə,
sabah yenə son səhər.
Son yel dolur son yelkənə.
Qayıq üzür birtəhər...**

**Axırncı ağacdır bu,
Əsir sonuncu külək.
Bağlayıb sonuncu yolu,
Yenə sonuncu fələk.**

**Doğulur sonuncu insan,
Sonuncu insan ölür.
Yenə son dəfə ağlayan,
son dəfə gülən olur...**

ARAMIZDAN VAXTSIZ GETDİ

Hər dəfə əziz adamımız həyatdan köçəndə onun şəxsiyyəti ilə bağlı anlar yada düşür. Ola bilər ki, həmin anlar o qədər də çox olmasın, lakin müəyyən çalarlarda məhz həmin anlar insanın mahiyyətini açır və bizim yaddaşımızda ömürlük qalır. Zərifə xanımın vaxtsız ölümü haqqında eşidəndə mənə elə gəldi ki, o, çox dözümlü insandır və onun ələcsiz xəstəliyi haqqında heç nə bilməmişik. O, tək-cə dözümlü deyildi, həm də xeyirxah idi.

Mənə onunla bir yerdə işləmək nəsiib olmayıb. Bir alim və ya həkim kimi onunla bir yerdə işləyən adamlar söz deyə bilər. Amma o, Azərbaycan Elmlər Akademiyasına akademik seçiləndə mən onun kitablarına rəy yazmalı oldum və bir daha yəqinlik hasil etdim ki, Zərifə xanım elmi işlərində də möhkəm, qürurlu şəxsiyyətdir.

Mən əsasən onun insani keyfiyyətlərindən söz açmaq istərdim, çünki bu, bizim hər birimiz üçün vacibdir. Zərifə Əziz qızı ən qiymətli insani keyfiyyətlərə malik idi. Onlardan ən əsası insanlara xeyirxahlıqla bağlıdır. Zərifə xanımın fəal təşkilatçısı olduğu oftamoloqların qurultaylarının birində nümayəndələrdən birinin ayağı sındığını və onun müalicəsinə Zərifə xanımın necə can yandırdığını yaxşı xatırlayıram. O, şər gün xəstəxanaya gəlir, onun halına qəlbən yanır, hətta lazım olan şeyləri öz evindən gətirirdi ki, müalicəyə xeyiri dəysin. Zərifə xanımın xəstəyə baş çəkməsinin bir iki gün deyil, bütün müalicə müddətində davam etdiyini düşünəndə indi də kövrəlirəm.

Bu cür xeyirxahlığı o, digər oftalmoloqun ailə üzvünə də göstərmişdi. Belə ki, yol qəza hadisəsi baş vermiş, maşınlar toqquşmuş və nəticədə sərnəşinlərdən biri beyin nahiyəsindən zədə almışdı. Zərifə xanım o zaman da uzun müddət xəstəni nəzarətsiz qoymamışdı.

Onun insanlara xeyirxah münasibətini əks etdirən bir fakt da mənə məlumdur. Belə ki, Zərifə xanım təsadüfən kiçik şəhərdən gələn bir qızla tanış olur və aydınlaşır ki, o, instituta daxil olmayıb. Zərifə xanım onu inandırır ki, heç də hər şey itirilməyib və imtahanlara hazırlaşsa, bir il sonra qəbul ola bilər. Zərifə xanım həmin qızı yataqxanaya düzəldir, işlə təmin edir, imtahanlara hazırlaşmasına nəzarət edir. Bir il sonra Zərifə xanımın göstərdiyi səylər uğurla nəticələnir. Həyatda ilk addımlarını atan insanlara vaxtında gömək əli uzatmaq olduqca qiymətli və unudulmazdır. Təmənnəsiz xeyirxahlıq Zərifə xanımın həyat tərzi idi.

Zərifə xanım bir neçə dəfə mənə qonaq dəvət edib, lakin işimin çoxluğundan bu dəvətdən istifadə edə bilməmişəm. Tələmə yazılan, fəqət istifadə edə bilmədiyim o gözəl görüşlərin bir daha baş tutmayacağını düşünür və çox təəssüflənirəm. Görünür “bu günün işini sabaha qoyma dəyənlər” haqlı imiş... “Bu gün“ isə artıq dünəndir, hayıf, çox hayıf ki, yaşanmayan günlərin bir saniyəsində belə dünən yoxdur. Onunla Kiyevdə, Odessaya, Bakıda, Daşkənddə olan ötəri görüşlərimi də xatırlayıram. Oftalmoloqların qurulmayında Zərifə Əziz qızı həkim-xəstə münasibətləri barədə məruzə ilə çıxış etdi. Məruzə qurultay iştirakçılarının, xüsusilə gənc həkimlərin böyük marağına səbəb oldu. Təşkilati işlərlə məşğul olduğuma görə Odessa qurultayında Zərifə xanımla doyunca söhbətləşə bilmədim. Onunla qısa müddətli görüşlər də unudulmazdır.

Daşkənddə oftalmoloqların qurultayında Zərifə xanım bir neçə həmkarına, o cümlədən mənə Səmərqəndə getməyi təklif etdi. Bu doğrudan da tarixi abidələr şəhərinə gözəl bir səfər idi və hamımızı heyrləndirmişdi. Üstəlik Zərifə xanımın həmin səfərdə dediyi sözlər bu səfəri ömürlük yaddaşımıza həkk olmuşdu.

Oftalmoloqların Bakıda keçirilən konfransını da heç cür unutmaq mümkün deyil. Çox ciddi şəkildə məşğul olmasına baxmayaraq Zərifə Əliyeva konfrans iştirakçılarının hər birinə diqqət yetirirdi. Məhz onun sayəsində gördüyüm Neft daşları, habelə Bakının digər görməli yerləri həmişəlik yaddaşımıza həkk olunub. Üstəlik konfrans vaxtı Heydər Əliyevlə keçirdiyimiz görüş heç vaxt yaddan çıxmır.

Dünya get-gəllər dünyasıdır, bütün ömürlərin öncəsi və son ucu var. Təskinliyimiz budur ki, böyük hərflərlə anılan İNSANIN əməlləri dünyanı bir boy da üçaldır.

Zərifə xanımın nurlu siması bir an belə gözlərinin onundan çəkilmir və bəlkə buna görə inana bilmirəm ki, o daha bizim aramızda yoxdur.

N.A.PUÇKOVSKAYA,
Ukrayna Oftalmoloqlar Elmi Cəmiyyətinin sədri,
Tibb Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü..

**Yuxuda dünyayla vidalaşırdım,
Dünya gözəl idi, ayrılmaq çətin.
Deyirlər, yaxşıdır qocalıb ölmək,
Belədir qanunu kor təbiətin. ,
Dünyadan ayrılmaq çətindir, gülüm,
Tez də gəlsə, gec də aparsa ölüm.
Həyatın günləri keçsə də acı,
Ölümdən istəmir insan, əlacı...
Yaşamaq - namuslu bir insan kimi
İnsana şərəfdir, böyük nemətdir.
Ömrün uzunluğu bəs deyil, ömrün
Mənalı keçməsi bir səadətdir.**

AKADEMİK ƏLİYEVƏ və yaxud İnsan və Qadın taleyi haqqında

Mən Zərifə xanımla elə yaş dövründə tanış olmuşam ki (yaşım öllini keçmişdi), insanlara bir qədər ehtiyatla yanaşmalı, münasibətləri ölçüb-biçməli olursan. Bir sözlə, dostluq həmin yaş dövründə gənclikdə olduğu kimi birdən-birə çılgıncasına yaranmır. Amma Zərifə Əziz qızı səmimiyyəti və təbii davranışı ilə məni elə ovsunladı ki, elə ilk görüşün ilk saatlarından mənə elə gəldi, onu lap çoxdan tanıyıram, onunla çoxdan dostluq əlaqələri saxlayıram. Odur ki, həmin andan etibarən aramızda mənəvi ünsiyyət yarandı. Bizim tanışlığımız yeddi il davam etdi və bu müddət ərzində iki dəfə görüşdük. Görüşlərarası müddətdə isə məktublaşdıq. Bizim münasibətləri daha çox hansı sözün - tanışlığın, dostluğun, yoxsa qarşılıqlı hörmətin dolğun ifadə etdiyini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkərəm. Amma həmin münasibətlər mənim qəlbimdə dərin iz buraxıb və buna görə də taleyimə minnətdaram. Çox vaxt həyatda utancaqlıq ucbatından kimisə çox sevdiyimizi, kiminsə bizim üçün əziz və yaxın olduğunu etiraf etməyə, ülvə hissələrimizi bürüzə verməyə söz tapmırıq. Lakin sonradan görürsən ki, həmin sözləri demək istədiyən adam artıq həyatda yoxdur və onda xatirələr dil açır.

Yaddaşın nə zamansa ilk baxışdan kiçik, lüzumsuz görünən elə məqamlar üzə çıxır ki, insan həyatdan köçəndən sonra məhz o məqamların daha önəmli, əhəmiyyət kəsb etdiyini anlayırsan. Bu isə “ölülərdən çox dirilərə lazımdır”. Nə qədər ki bizim yaddaşımız yaşayır, deməli, həmin yaddaşdakı adam da yaşayır. Neçə ki bizim beynimizdən qiymətli xatirələr silinib getməyib, istər-istəməz xatırlamaq, anlamaq, fikirləşmək, yazmaq istəyirsən.

Zərifə Əziz qızı tək-cə görkəmli alim, istedadlı pedaqoq və tərbiyəçi, fəal ictimai xadim deyildi, həm də kövrək qəlbli insan, qayğıkeş və sevimli qadın, ana, nənə idi, qeyri-adi şəxsiyyət idi. Onun şəxsiyyəti ictimai və fərdiliyin bir vəhdəti idi. Öz xatirələrimdə əsasən Zərifə Əliyevanı İnsan və Qadın kimi səciyyələndirmək istədim.

İLK GÖRÜŞ

Bakının ətrafındakı sanatoriyada bir axşam Zərifə xanım mənə ərimlə birlikdə qonaq çağırdı. Ərimin söhbətlərindən bildirdim ki, Zərifə Əziz qızı oftalmologiya professorudur, görmə orqanının peşə patologiyası üzrə məşhur mütəxəssisdir, gözəl nitq mədəniyyətinə malikdir və elmi müşavirələrdə onun çıxışları hamıda heyranlıq

doğurur. Həmkarı ilə görüş ərimin ürəyinə idi, fikir mübadiləsi aparmalı, elmi məsələləri müzakirə etməli idi. Mən isə bu görüşdə sadəcə olaraq ərimin həyat yoldaşı kimi iştirak etməli idim. Bununla belə, ixtisasca fizioloq olduğum üçün görmə orqanının fiziologiyası və patologiyası ilə bağlı məsələlərin müzakirəsinə müdaxilə də edə bilərdim. Bu dəvət bir qədər gözlənilməz olduğundan bizi sıxırdı, çünki Zərifə xanımın ərinin yüksək dövlət xadimi olduğunu bildirdik. Təbii olaraq belə güman edirdik ki, onun yaxından tanış olmadığı adamlarla görüşməyə də vaxtı məhdud olmalı idi. Üstəlik Zərifə xanım məzuniyyətdə olsa da ailənin bütün ağırlığı onun üzərinə düşürdü: tələbə oğlu və aspirant qızı əriylə birlikdə tətillə buraxılmışdı. Təyin olunan vaxtda biz evə daxil olduq və mən ilk dəfə Zərifə xanımı gördüm. Bəstəboy çox çəvik olan bu qadın həmin an nəinki diqqətimi cəlb etdi, hətta məndə bir rəğbət oyatdı. Adı ev paltarında idi, ayağına yüngül ayaqqabı geyinmişdi. İri, qara gözlərindən xeyirxahlıq yağırdı. O, bizi mehribanlıqla qarşıladı, salamladı, hara gedəcəyimi göstərdi. Mənə elə gəldi ki, o, çox cavandır (sonradan Zərifə xanımın mənimlə yaşd olduğunu öyrəndim). Digər tərəfdən mənə elə gəldi ki, biz nə vaxtsa əvvəllər də tanış olmuşuq. Odur ki, ilk tanışlıq üçün lazım olan ifadələr seçməyə ehtiyac olmadı.

Zərifə xanımla ünsiyyət yaratmaq çox asan idi. Söhbətimiz alındı. Biz işdən, cəmdən, musiqidən söz saldıq. Uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı söhbət bizi lap doğmalaşdırdı. Həm Zərifə xanımın, həm də mənim həyatımda elə dövr idi ki, uşaqlar doğma ocağı tərk edərək təzəcə ailə həyatı qurmuşdular. Belə ki, Zərifə xanımın qızı ərə getmişdi və ana ürəyi narahat idi. O, xoşbəxt olacaqmı? Sevdiyi adam ona arxa ola biləcəkmi? Sevilili bütün varlığı ilə sevən ana qızına məsləhət görürdü ki, var gücüylə ailəsinə bağlansın, onun qayğıları ilə yaşasın. Və çox istəyirdi ki, bu ləyaqət nişanları bütün ömrü boyu qızının yol yoldaşı olsun.

Mən onu gözəl başa düşürdüm, çünki mənim qızım da yaxınlarda ərə getmişdi. Üstəlik bu izdivaca ərimlə razı deyildik, lakin onun əleyhinə də gedə bilmirdik. Qızımız təkidlə aralarında böyük sevgi olduğunu söyləyirdi. Amma təəssüf ki, qızımızın nikahı uğursuz oldu. Keçirdiyim narahatlıq hissələrini Zərifə xanımla bölüşdüm və onun məni başa düşdüyünü, dəstəklədiyini gördüm. Lakin sonradan qızımın qurduğu ailə dağıldı. Bunu eşidən Zərifə Əziz qızı yazırdı: "... Qızınıza görə acı təəssüf hissi keçirdiyinizi başa düşürəm. Zənnimcə, o, düzgün hərəkət edib. O özüne hökmən yeni həyat qurmalı, həyat yoldaşı seçərkən tələsməməlidir. Hər şeyi götür-qoy etməli, bir daha səhvə yol verməmək üçün onu yaxşı tanımalıdır". Bir neçə il sonra qızım ikinci dəfə ərə gedərkən Zərifə xanım yazırdı: "... qızınıza görə çox şadam, ona səmimi qəlbən xoşbəxtlik arzulayıram".

Zərifə xanım ərimdən pianoda çalmağı xahiş etdi. O, ərimin, yaxşı pianoçu olduğunu bildirdi. Müxtəlif iclaslarda və konfranslarda fasilələr arası o, tez-tez royaltın arxasına keçirdi. Hiss olunurdu ki, Zərifə Əziz qızı musiqini sevirdi və başa düşür. Azərbaycan bəstəkarlarından, müğənnilərindən söz düşdü. Azərbaycanda bəstəkarlıq məktəbinin baniləri Üzeyir Hacıbəyov və Müslüm Maqomayevdir. Bakı konservatoriyası Üzeyir Hacıbəyovun, filarmoniya isə Müslüm Maqomayevin adını daşıyır. Üzeyir Hacıbəyovun musiqisi "Arşın mal alan" komediyasından, "Leyli və Məcnun" operasından bizə yaxşı tanışdır. Etiraf etməliyəm ki, bəstəkar Müslüm Maqomayevin adını ilk dəfə eşidirdim. Təbii ki, mənə və bir çoxlarına müğənni Müslüm Maqomayevin adı tanışdır. Məlum oldu ki, bəstəkar Müslüm Maqomayev Azərbaycanda musiqi teatrının əsasını qoyanlardan biridir. "Nərgiz" operasının müəllifidir.

Artıq gec idi və şam yeməyindən sonra getməyə hazırlaşırıdık. Bu zaman Zərifə xanımın əri işdən qayıtdı. Hündürboylu, şuxqamətli bir kişi iti addımlarla otağa daxil oldu. Sifətindən yorğun olduğu sezilirdi. Biz çıxıb getməyə tələsdik. Zərifə xanım isə üzündə təbəssüm ərinə qarşılayırdı. Zərifə xanım ona yaxınlaşıb, barmaqlarının ucunda qalxaraq, belə ki, əri ondan xeyli hündür idi, ərinə öpdükdən sonra astadan nəsə pıçıldadı. Görünür, evdəki qonaqların kim olduğunu xəbər verirdi. Ev sahibi ədəb-ərkanla salamlaşdıqdan sonra təkidlə bir

qədər ayaq saxlamağı və birlikdə çay içməyi təklif etdi. Ailənin bütün üzvləri masa ətrafına toplaşdı və ev sahibəsinin sanki bir dirijor kimi ailədə necə böyük rol oynadığı üzə çıxdı. Zərifə xanım ailədə xüsusi mehribançılıq əhval-ruhiyyəsi yaradır, sanki ailənin yeni üzvləri arasına sənəməlilik körpüsü salırdı. Bu ailədə əsl sənəməliliyin hökm sürdüünə ikinci gəlişində bir daha yəqinlik hasil etdim. Hələlik isə ev sahibi ilə birlikdə armada stəkanda Azərbaycan çayı içirdik...

Onların övladları xüsusi ilə xoş təsir bağışladılar. Belə ki, Sevil xanım da, onun əri də, İlham da özünü sərbəst aparır, artıq boya-başa çatsalar da, dərin hörmətlə analarının sözüne baxırdılar. Bizim söhbətlərimiz onların maraq dairəsindən kənarında olsa da, onlar özlərini əsl tərbiyə almış övlad kimi aparır, söhbətə yerli-yersiz qarışmır, eyni zamanda diqqətlə qulaq asır, lazım gəldikdə isə verilən sualları cavablandırmaqla kifayətlənirdilər.

Biz sənəməli şəkildə sağollaşdıq. Bir neçə gündən sonra Zərifə xanım ailəsi ilə birlikdə Bolqarıstana istirahətə gedirdi. Bizim Xəzər sahillərində keçən məzuniyyətimiz də sona yetirdi. Bu zaman doğrudan da Zərifə xanımın qeyri-adi qayğıkeşliyini nümayiş etdirən hadisə baş verdi. Belə ki, o zaman yay vaxtı təyyarəyə bilet almaq müşkül məsələ idi. Zərifə xanım Bolqarıstandan Bakıya zəng edib bilet almağı və bizi yola salmağı xəbər etmişdi. Doğrudur, biz biletləri artıq qabaqcadan almışdıq, lakin Zərifə xanımın bu insani qayğıkeşliyi və diqqəti, sözün əsl mənasında, bizi təsirləndirmişdi.

GÖRÜŞLƏR ARASI

Bizim ilk görüşləmizdən sonra aramızda xoş ünsiyyət yarandı. Amma yenidən görüşməyə imkan yox idi. Buna Bakı və Leningrad arasında yüzlərlə kilometr, işin çoxluğu, ailə qayğıları mane olurdu. Beləliklə, məktublaşmağa başladıq. Əgər telepatiyaya inansaydım qəti şəkildə deyə bilərdim ki, Zərifə xanım mənim həyatıma ağır anları hiss etirdi, çünki həmişə mənim ağır anlarda ondan məktub alırdım. O həmişəki kimi yenə xeyirxah, istiqanlı və qayğıkeş idi. Mən indi çox təəssüflənirəm ki, xeyirxah adamların məktublarının heç də hamısını saxlamamışam və buna o qədər də əhəmiyyət verməmişəm. Zərifə Əziz qızının da yazdığı bir çox məktublar mənə də qalmayıb. O zaman mənə elə gəlirdi ki, bu məktublar olsa-olsa şəxsi xarakter daşıyır. Yalnız indi fərqi nə varıram ki, o məktubları saxlamamaqla çox şey itirmişəm. A.Gertsenin yazdığı kimi "məktublardakı sadəlik və sərbəstlik, onlarda əks olunan gündəlik qayğılar məktublaşanları istər-istəməz bir-birinə yaxınlaşdırır". Odur ki, Zərifə Əziz qızının məktublarına istinad etməyi qərara aldım, çünki onlar Zərifə xanımın gündəlik qayğılarından soruq verir, onun insani keyfiyyətləri haqqında, necə də qeyri-adi bir qadın olması barədə müəhkimə yürütməyə imkan yaradır.

Zərifə Əziz qızı bütün həyatını işə və ailəsinə sərf etmişdir. Məktublardan görünür ki, onu elmi tədqiqatların taleyi, laboratoriya işi daim narahət edir. Pədoqoji iş də onun vaxtını aparırdı. Hər şeyi yerinə yetirmək lazımdır, həmişə problemlər, problemlər... Bu barədə o belə yazırdı: "... pədoqoji iş çox vaxt aparır, amma ciddi hazırlaşmaq lazımdır, üstəlik laboratoriyada çoxlu həll olunmamış məsələlər var. Köməkçilər zəifdir, həm də çox azdır. İki elmi işçi ayırmağa da söz veriblər. Baxaq görək sonrası necə olur? Bütün günü ayaq üstəyəm, axşamlar evdə də işləyirəm. Yazıram. Maraqlı alırsınız. Mənim dərslik kitabımı aldınız, ya yox? Tezliklə başqa birisi də çapda çıxacaq".

Necə işgüzar olmalısan, işinə sevgi və məsuliyyət hissi ilə yanaşmalısan ki, onlarla elmi iş, 5 monoqrafiyə, bir neçə dərslik kitabı və metodik tövsiyələr çap etdirəsən! Hər hansı bir işi yerinə yetirəndə Zərifə Əziz qızı bunu böyük fədakarlıq kimi qələmə vermək fikrindən uzaq idi. O, özünün və ərinin fəaliyyətini ümumi işə xidmət edən gündəlik tələbat olduğunu qeyd etirdi: "... biz, qocalar, işləyirik, hər birimiz öz sahəsində ümumi işə xidmət edirik".

Yalnız bir dəfə məktubda sözarası yorğun olduğunu büruzə verirdi: "... işdə yorulmuşam. Üstəlik bir çox ictimai tapşırığı da yerinə yetirmişəm". Zərifə xanım həm də böyük ictimai xadim idi. O, Azərbaycan Sülhü Müdafiə Komitəsi sədrinin müavini, "Bilik" Cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvü, Oftalmoloqlar Cəmiyyətinin Rəyasət Heyətinin üzvü idi. Yalnız yüksək təşkilatçılıq bacarığı olan şəxslər çoxsaylı ictimai tapşırıqların öhdəsindən gələ bilirdi.

Üstəlik əri Moskvada yeni iş yerinə təyin olunanda Zərifə xanım daha mürəkkəb bir işin öhdəsindən gəlməli olur. Onun ürəyi sanki iki yerə bölünüb. "Hələlik Bakıda qalırım, olduqca əhəmiyyətli və maraqlı bir işi yerinə yetirən laboratoriyamı atmağa heylsilənirəm", "...hələ Bakıda görməli işlərim həddindən artıq çoxdur".

Ailəsindən müvəqqəti olaraq ayrı düşmək Zərifə xanım üçün çox ağırdır. "Mən hələlik Bakıda qalırım, fikirləşirəm ki, bu il işlərimi yekunlaşdırım, sonra gedim. Övladlarım və nəvələrim üçün çox darıxıram", Və yaxud "... ötən il mənim üçün ağır keçdi, Bakıda özümüzlükülərdən uzaqda yaşadım". Və ya "şənbə və bazar günlərində, bayram günlərində tez-tez onlara baş çəkirəm. Onlardan ötrü dəhşətli dərəcədə darıxıram".

Nəhayət, Zərifə xanım Moskvaya köçür: "... hələlik Moskvada iş yerim müəyyənləşdirilməyib", "İndi mən Moskvadayam. Məni çox yaxşı qarşıladılar. Bir çox maraqlı təkliflər var, amma mən hələlik bir qərara gəlməmişəm... Lakin fikirləşməyə hələ vaxt var". Bu sətirlər onun 30 yanvar 1985-ci ildə yazdığı məktubdan götürülüb, iki ay yarım sonra Zərifə xanım artıq həyatda yox idi.

Biz heç zaman Zərifə xanımla onun şəxsi həyatı, əri ilə münasibətləri haqqında danışmamışıq. Amma biz görüşəndə, müxtəlif mövzularda söhbət edəndə, hətta məktublarını oxuyanda artıq məndə qəti şəkildə belə bir təsəvvür yaranmışdı ki, o, görkəmli dövlət xadimi olan ərinin bütün çətinliklərinə şərkdir. O, əri ilə həmfikir idi və onun yüksək siyasi, elmi və mədəni səviyyəsi bütün işlərdə ərinə kömək edirdi. Ərinin işdəki uğurlarını, sevincini özününkü bilirdi. Bu yerdə yenə də istər-istəməz A.Gertsenin sözləri yada düşür: "Ərinə narahat edən məsələlərdən kənar qalan, fikirlərini bölüşməyən qadın olsa-olsa kənizdir, sözün əsl mənasında həyat yoldaşı deyil". Zərifə xanım əri üçün həm həyat yoldaşı, həm də dost, yoldaş idi. O, əri haqqında böyük hörmətlə danışıq, şəxsi münasibətlərini və hisslərini müzakirəyə çıxarmır, xırda lamırdı.

Zərifə xanım sevimli ana və nənə idi. Övladlarının və nəvələrinin həyatında baş verən hadisələri ürəyinə salır, onların uğursuzluqlarını onlarla birlikdə yaşayır, sevinclərinə şorik olurdu. Məktublarının birində yazırdı: "Böyük sevinc hissi ilə Sizə bildirirəm ki, nəvəmiz dünyaya gəlib. Sevil hədsiz dərəcədə sevinir, baxmayaraq ki, hamiləlik dövrü çox ağır keçirdi. Nənəsinin şərəfinə nəvəmin adını Zərifə qoydular. Mənim keçirdiyim hisslər Sizə yaxşı tanışdır". "...Sevil Moskvada işləyir, əri hələlik təhsilini davam etdirir. Səbirsizliklə onların evə qayıtmasını gözləyirəm. Uşaqlardan ayrı - müxtəlif şəhərlərdə yaşamaq çox xoşagəlməzdir".

Oğlu haqqında isə belə yazırdı: "İlham ... böyüdükcə ciddiləşir. Hələlik onun bəyəndiyi qız yoxdur və bu haqda fikirləşmir".

Bir neçə il sonra: "Ailəmizdə sevindirici bir hadisə baş verib - oğlum evləndiririk. Gəlinimiz tibb institutunun 2-ci kursunda oxuyur, əslən sadə bir ailədənir", "...onların ailə münasibətləri hələlik yaxşıdır, doğrudur, bəzən aralarında mübahisələr də olur (görsünür onsuz maraqsız olardı)".

Daha iki il keçdikdən sonra: "Artıq nəvəmiz dünyaya gəlib. Adını Leyla qoyduq. Olduqca qəşəng bir qızçıqazdır, iri qara gözləri və uzun kirpikləri var". Körpədən narahat olduğunu da büruzə verir: "Ana südü ilə qidalanmır, süni yeməklər veririk". Azadfikirli bir qadın olan Zərifə Əziz qızı özünü bütövlükdə ailəsinə həsr edirdi, bütün varlığı ilə ona bağlı idi. Ən xırda məqamlarda belə bütün ailə üzvlərinə sevgisi hiss olunurdu.

İKİNCİ GÖRÜŞ

1983-cü ilin sentyabrında Bakıda İ.P.Pavlov adına Fiziologiya Cəmiyyətinin qurultayı keçirilməli idi. Belə qurultaylar, adətən, 4-5 ildən bir keçirilir və təkcə fizioloqların həyatında yox, həm də digər tibb mütəxəssislərinin həyatında mühüm hadisə hesab olunur. Çünki insan orqanizminin başa düşülməsi, notice etibarı ilə bütövlükdə orqanizmdəki pozuntuların bərpa olunması fundamental fizioloji biliklər zəminində mümkündür. Qurultayda həmkarların görüşləri də (çünki bu cür görüşlərin keçirilməsi alimlərin ciddi məşğul olması ucbatından və coğrafi baxımdan çətindir) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mən fizioloqam və mənim yadımda bu cür qurultaylar əsl bayram kimi qalıb. Bakıda keçiriləcək növbəti qurultayda Zərifə xanımla görüşəcəyimə ümid edirdim. Odur ki, qurultayda iştirak etməyə daha çox can atırdım. Bu görüş Zərifə Əziz qızın da ürəyinə idi və o, yazırdı: "Əgər qurultayda iştirak etmək üçün Bakıya gələsi olsanız mənə qabaqcadan xəbər verin. Çünki Sizinlə görüşmək üçün həmin vaxt Bakıda olmaq istəyirəm". Oftalmoloq olmaqla yanaşı, Zərifə xanım Ə.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda işləyərkən, eyni zamanda Bakı Məişət Kondisionerlər Zavodunun nəzdində akademik Ə.Qarayev adına Fiziologiya İnstitutunun görmə orqanının fiziologiyası və peşə patologiyası laboratoriyasını yaratmışdı. Beləliklə Zərifə xanımın təkcə əməli iş görən həkim - oftalmoloq yox, həm də dərin elmi təfəkkürə malik fizioloq alim olduğu üzə çıxır. Zərifə Əziz qızı bir fizioloq kimi Fiziologiya Cəmiyyətinin XIV qurultayının təşkilat komitəsinin üzvü idi. Elmi maraqlarımızın üst-üstə düşməsi bizi daha da yaxınlaşdırırdı.

İlk görüşdən sonrakı vaxt ərzində məktublaşmağımız aramızda mənəvi doğmalığa yaratmışdı. Əlbəttə, məktubda hər şeyi yazıb bilmərsən, odur ki, şəxsən görüşməyin vaxtı çoxdan çatmışdı. Zərifə xanım yazırdı: "Çox istərdim ki, Sizinlə məsləhətləşim, çünki məktubda hər şeyi yazmaq olmur". Ailə Moskvaya köçəndən sonra aramızdakı məsafə xeyli qısaldı: "... ola bilsin ki, qışda Leningradda gəlirəm, Sizinlə görüşəndən şad olardım". Məktublardan görünürdü ki, o, ciddi məşğuldur, hətta özünün qayğısına qalmağa belə macalı yoxdur. Mən intizarla Bakıya gəlmək, Zərifə xanımla görüşmək istəyirdim. Həmin vaxt onun ailə həyatının mürəkkəb dövrü idi: əri və uşaqları Moskvada yaşayırdı, işləyirdi. O isə hələ də Bakıda yaşayırdı, çünki "... işi, yaratdığım laboratoriyamı atmağa heyfim gəlir". Laboratoriyada "fəaliyyət göstərdiyi 3 il ərzində gözün dəqiq funksional tədqiqatları da daxil olmaqla 6 mindən çox fəhlə müayinədən keçib. Laboratoriyamın yerləşdiyi zavodda çoxlu cərrahiyyə əməliyyatı aparılıb. Hətta başqa ixtisas sahibi olan görkəmli tibb xadimləri bizə baş çəkir. Onların arasında xarici qonaqlar da var".

Bakıya gələrkən kimi Zərifə xanıma zəng etdim. Onun mülayim səsini, xeyirxah sözlərini eşitdim. O artıq mehmanxanaya zəng edib mənim rahat yerləşməyim üçün əvvəlcədən qayğı göstərmişdi. Mən mehmanxanada yerləşəndən sonra o bir daha zəng etdi və mənim necə yerləşməyimlə maraqlandı. O, doğrudan da qeyri-adi qayğıkeş və diqqətli adam idi. Bu fikri Zərifə xanımla görüşənlərin hamısı təsdiq edə bilər. Biz, əlbəttə, təzə tanış olmuşduq və bu cür istiqanlılığı və diqqəti yalnız xeyirxah adam göstərə bilərdi.

Biz qurultayın təntənəli açılışında görüşdük. Zərifə xanım rəyasət heyətində aylaşmışdı. O, yaxınlarda respublika Elmlər Akademiyasına həqiqi üzv seçilmişdi və Azərbaycan elmini layiqətlə təmsil edirdi. Mən birinci sırada oturmuşdum və onun üzünə baxırdım. Adamın heç ağılına da gəlməzdi ki, iki ildən də az vaxt keçəcək və Zərifə Əziz qızı artıq həyatda olmayacaq.

Qurultayda əsas program məruzəsi ilə akademik Y.İ.Çazov çıxış etdi. Onun "Ürək-damar sisteminin

fiziologiyasının müasir problemləri” mövzusunda etdiyi məruzə böyük maraqla dinlənildi. Fasilədə biz Zərifə xanımla məruzəni müzakirə etdik. Zənnimcə, məruzədə toxunulan bir məsələ - fizioloji təfəkkürlə klinik təcrübənin vəhdəti onun daha çox diqqətini cəlb etmişdi.

Zərifə xanım məni evə dəvət etdi. Bizim ilk görüşümüz bağ evində olmuşdu. Bu dəfə onun şəhərdəki evinə getdim. Nə ilk görüşdə, nə də indi evdəki avadanlıqların ümumi quruluşuna o qədər də diqqət yetirməmişdim. Lakin otağın sadəliyi yadda qalmışdı, artıq heç nə gözə dəymirdi. Biz kiçik bir otaqda öyləşmişdik. Divarlara şüşəli kitab şkafları quraşdırılmışdı, otaqda yazı və jurnal stolları qoyulmuşdu.

Biz ailəmizdən söz saldıq. Təbii ki, “ailəmiz” dedikdə həm də övladlarımızın, əgər belə demək mümkünsə, “yarımüstəqil” ailələrini də nəzərdə tuturduq. Bizim söhbətdən bir qədər əvvəl Zərifə xanımın qızının balaca oğlu xəstələnmişdi və həkimlər difteriyadan şübhələnirdilər. Lakin xoşbəxtlikdən hər şey gözlənilməyinin əksinə olaraq yaxşı qurtardı. Biz ömrünü təkcə ailəsinə yox, həm də ciddi şəkildə elmə həsr edən qadınların həyat yolunda qarşıya çıxan çətinliklərdən söz saldıq. Bununla belə hər iki sahədə tarazlıq yaratmağın necə də çətin olduğunu dərk edirdik. İki görüş arasında olub keçənləri də götür-qoy etdik.

Daha sonra başqa bir otağa (görünür, o həm yemək otağı, həm də mətbəx hesab olunurdu) keçdik. Otağın arasında böyük yemək stolu qoyulmuşdu. Divarlardan Zərifə xanımın ərinin görkəmli dövlət xadimləri ilə çəkdiyi bir neçə iri şəkil asılmışdı. Otağın küncündə televizor, divarların önündə isə bir yumşaq divan və iki kreslo qoyulmuşdu. Burada da hər şey sadə və təbii idi. Zərifə xanım dedi ki, əri ailəni köçürmək üçün Moskvadan gəlib, indi istirahət edir. Bir qədər sonra ev sahibi otağa daxil oldu. O gülümsəyərək salamladı. Biz şam süfrəsi arxasına öyləşdik. Yüksək vəzifə sahibləri ilə ünsiyyətdə olanda istər-istəməz bir qədər sıxılırsan, gərginlik hiss edirsən, Əliyevlər ailəsində bu gərginlik tez ötüb keçir, çünki ev sahibləri bu gərginliyin aradan qalxmasına imkan yaradır və qonaq tezliklə özünü sərbəst hiss edir... Dövlət siyasətindən, müasir səhiyyənin imkanlarından, yeni kinofilmlərdən, sadə şeylərdən və gündəlik hadisələrdən söz düşdü...

Bu, dostluq şəraitində keçən unudulmaz bir axşam idi. Gələcək işləri, görtüşməyi, elmi əlaqələr qurmağı planlaşdırırdıq. Ev sahibi də alicənab idi. Onun haçansa bu ləyaqətli ailədən, tanışlardan, dostlardan... bizdən ayrılacağı kimin ağlına gələrdi ki?..

Ayrılıq vaxtı yetişdi. Səhəri gün mən Leninqrada uçdum. Bakıda keçirilən qurultay gözlədiyimdən də artıq təsirli olmuşdu. Təbii ki, bu sevincin və məmnunluğun baş tutmasında Zərifə xanımla və onun ailəsi ilə keçirdiyim görüşlər başlıca rol oynamışdı. Sent-Ekzüperinin sözləri ilə desək, ünsiyyət həyatda mənim qazandığım ən böyük səadətdir. Bunun üçün də taleyimə hədsiz minnətdaram.

Kimin ağlına gələrdi ki, hər şey tezliklə və gözlənilməz bir sonluqla bitəcək. Təvazökar, istedadlı, xeyirxah bir İnsanı və Qadını vaxtsız itirməyin isə necə də ağır olduğunu ifadə etməyə söz tapmıram.

O.P.DOBROMISLOVA,
professor.

**Ah, mən gündən-günə bu gözəlləşən
İşıqlı dünyadan necə əl çəkim?
Bu yerlə çarpışan, göylə əlləşən
Dostdan, aşınadan necə əl çəkim?
Dönmə bir şəbnəmə yaz səhərində,
Könül, günəş kimi parla yerində!
Göylərin lacivərd ətəklərində
Gedən bu qovğadan necə əl çəkim?
Bir yanda tərlanlar, dumanlı dağlar,
Bir yanda kəkliklər, ayna bulaqlar,
Bir yanda bülbüllər, çiçəkli bağlar,
Mən bu tamaşadan necə əl çəkim?
Həyat dedikləri bu keşməkeşdən,
Qəlbimdə, qanımda yanan atəşdən,
Gecədən, gündüzdən, aydan, günəşdən,
Bu əngin fəzadan necə əl çəkim?**

AMALI, NİYYƏTİ SAF OLAN İNSAN

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının haqqı üzvü, respublikanın eməkdar elm xadimi, Tıbb Elmləri Akademiyasının mükafatı laureatı, tibb elmləri doktoru, professor, Z.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasının müdiri Zərifə Əziz qızı Əliyevanın adı həm alim, pedaqoq, həkim,ictimai xadim, həm də bənzərsiz ürək saflığının təcəssümü olan bir insan kimi onunla ünsiyyətlə olan hər bir adamın qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Zərifə xanımın bütün həyatı və fəaliyyəti çoxşaxəliyi ilə fərqlənmiş, başqaları üçün nümunə olmuşdur. İndi onunla bağlı hadisələr yaddaşın dərin qatlarında üzə çıxanda bu bənzərsiz insanın işıqlı obrazı etilənmiş almaz kimi göz önündə canlanır, bərq vurur. Zərifə Əziz qızının yaradıcı həyatının ana xəttini, heç şübhəsiz ki, onun oftalmologiya sahəsində apardığı pedaqoji fəaliyyət təşkil edir. O, 1947-ci ildə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunu bitirdikdən sonra birilini oftalmologiyaya həsr etmişdir. Təbiətən insanın dəqiq və incə təhəllifinə meyli göstərən Zərifə xanım təsadüfi deyil ki, sahəyə ixtisasları arasında məhz incəliyi və zəngin dəqiqliyi ilə seçilən oftalmologiya sahəsinə maraq göstərmişdir. Zərifə Əziz qızının yaradıcı taleyi elə gətirib ki, seçdiyi sahədə ilk addımlarını atdığı gündən ömrünün sonunadək Moskvada yerləşən Mərkəzi Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun Oftalmologiya kafedrası ilə sıx bağlı olub.

1948-ci ildə xatırlayırıkən. Gənə həkim bu kafedrada ilk ixtisas kursunu keçir, göz həkimli diplomu alır, sonradan uzun illər ardıcıl olaraq Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasında dosent, professor və kafedra müdiri vəzifələrini tutur, daim bizim kafedra ilə sıx yaradıcılıq əməkdaşlığı saxlayır. Azərbaycan üçün oftalmologiya mütəxəssisləri hazırlayır. Bu illər ərzində o, gözəl diaqnostik, klinik və cərrah-oftalmoloq kimi təşəkkül tapır, əsl pedaqoq istedadı üzə çıxır.

Cəzibəli şifahi nitq mədəniyyətinə malik olan Zərifə xanım həkim oftalmoloqlar üçün Azərbaycan və rus dillərində müxtəlif ixtisaslar üzrə yüksək elmi səviyyədə mülahizələr oxuyur. Heyrətləndirici bir fakt misal çəkmək istəyirəm. Belə ki, Zərifə xanımın rus dilində həm şifahi danışığı, həm də elmi kurslərdən yüksələn çıxışları dəqiq və aydın tələffuzla ifadə edilirdi. O, tribunada özünəməxsus danışmaq mədəniyyəti ilə fərqlənir, möhkəm yaddaşına güvənərək bir qayda olaraq yazılı mətnə baxmadan əhatə etdiyi mövzunu rəngli slaydlar və cədvəllərlə əsaslandırma bilirdi.

Mən dəfələrlə professor Z.Ə.Əliyevanın bir neçə həkimlə birlikdə xəstələri müayinə etməsinin şahidi olmuşam. Zərifə xanım xəstəyə təcili diaqnoz qoymağa, necə deyirlər "ilk baxışdan diaqnoz qoymağa" töləsirdi. Bir növ xəstənin daxil, aləmini öyrətməyə çalışırdı. Bir həkim kimi xəstənin yaşayış tərzini, vərdişlərini, şikayətini və xəstəliyin baş vermə səbəblərini aydınlaşdırmağa səy göstərirdi. Onun fikrinə, yalnız belə olduqla obyektiv klinik müayinə əsasında düzgün müalicə təyini etmək mümkündür.

Həkimləri təkmilləşdirmə kurslarının müdavimləri əbəs yere demirdilər ki, professor Z.Ə.Əliyevanın həkimlik mədəniyyəti olduqca universaldır. Professor təkəb dərmanına və cərrahiyyə alətlərinə üstünlük vermir sözlə müalicə etməyə çalışır, xəstəni ümidsizliyə qapılmağa qoymurdu.

1979-cu ildə Mərkəzi Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu professor Z.Ə.Əliyevanın təşəbbüsü ilə "Göz xəstəliklərinin diaqnostikasının və müalicəsinin yeni üsulları" mövzusunda ayılıq səyyar seminar keçirirdi. Bu, mənim təhəbbül etdiyim 21-ci seminar idi və respublikada həkimləri təkmilləşdirmək üçün yeni metodik üsullara əsaslanan bu cür seminarlar ilk dəfə keçirildi.

Heç şübhəsiz ki, bu cür tədbirlərin keçirilməsi həm Moskvada, həm də Azərbaycanın həkim-oftalmoloqlarının iş birliyi qurmasına şərait yarırdı.

Həmin sifətli seminarlar hər iki kafedranın işgüzar əlaqələrini dəbə də gücləndirirdi və gələcəkdə onların iş üsullarını, məni deyirdim ki, eyniləşdirirdi. Üstəlik professor Z.Ə.Əliyevanın rəhbərlik etdiyi müəllim kollektivi moskvalı həmkarlarının oxuduğu bütün mülahizələri dinlədi, başqa yerlərdən gələn pedaqoqlar isə öz növbəsində Bakının göz xəstəlikləri klinikalarında oldular, göz xəstəliklərinin müalicə üsulları ilə, habelə Azərbaycan oftalmoloqlarının iş təcrübəsi ilə yaxından tanış olmaq imkanını əldə etdilər. Zərifə xanımın pedaqoji təcrübəsində sözlə işin vəhdətli aydın nəzərə çatır. O oftalmoloqun fəal formalaşması üçün məhz tədris prosesi üçün nəzərdə tutulan və şəxsən müəllifi olduğu dərslər vasitələrindən, nəşrlərdən geniş istifadə edirdi. Həkimlərin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə keçirilən həmin səyyar seminarlarda onun yazdığı "Gözün hidrodinamik sisteminin anatomik fizioloji xarakteristikası" dərslər vasitəli həkimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nadir tibbi nəşrlərdən olan "Ağır virus konyunktivləri", "Herpetik göz xəstəlikləri" də bu sifətliyə aiddir.

Zərifə Əziz qızının pedaqoji ustalığının zirvəsi isə onun iştirakı ilə 1985-ci ildə "Meditsina" nəşriyyatı tərəfindən 40 çap vərəqi həcmində buraxılan "Terapevtik oftalmologiya" kitabıdır. Burada dünya oftalmoloji təcrübənin yenilikləri öz əksini tapmışdır. Həmin nəfər nəşr Moskvada, Azərbaycanda, Novokuznetskdə və Xarkovda oftalmologiyada terapevtik problemləri araşdıran Həkimlərlə Təkmilləşdirmə İnstitutlarının göz xəstəlikləri kafedrasının professor-müəllim həyatının bərgə-pərgin zəhmətini məhsulu idi. Zərifə xanım həmin kitabın ən səmali bölmələrini yazarkən təbii ki, özünün zəngin klinik təcrübəsinə və elmi tədqiqatlarına əsaslanmışdır. O, eyni zamanda həmin kitabın illüstrasiyalarıla zəngin olan "Görme orqanının endokrinik xəstəlikləri", "İridosiliar distrofiyalar", "Görme orqanının virus xəstəlikləri" bölmələrinin hazırlanmasında da fəal iştirak etmişdir. Həmin əsərləri oxuyan həkimlər belə neçə illər bundan sonra da görkəmli alim və pedaqoqun ideyalarını amali işə tətbiq etmək imkanı əldə edəcəklər.

Dərs vasitələri ilə yanaşı professor Z.Ə.Əliyeva dövrü mətbuata çap etdirirdi məqalələrdə elmi nəqteyi nəzərdən həkimlərin təkmilləşdirilməsi məsələlərini araşdırır. Onun 1984-cü ildə "Oftalmologiya xəbərləri" jurnalının 8-ci nömrəsində yazdığı "Oftalmoloq kadrlarının təhsili və tərbiyəsi" seriyalı baş məqalə buna aydın sübutdur. Zərifə xanımın "Həkimləri təkmilləşdirmənin elmi əsasları" məqaləsində internatura, klinik ordinatora, ilkin ixtisaslaşdırma, ümumi və tematik təkmilləşdirmə, informasiya kursları, seminar və simpoziumlar vasitəsi ilə göz həkimlərinin təhsil sisteminin inkişafının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Məqalə redaksiya heyətinin sifarişli yazılması və jurnalın 100-illik yubileyi münasibətilə çap edilmişdir.

Bir daha Bakıda keçirilən həkimləri təkmilləşdirmə seminar-müşavirəni xatırlayırıq. Qeyd etmək lazımdır ki, oftalmoloqların daha fəal şəkildə yeni tibbi bilikləri mənimsəməsi baxımından Bakıda keçirilən seminar-müşavirə bizim kafedranın Ermənistanda, Latviyada, Litvada, Qazaxıstanda, Tacikistanda, Türkmənistanda, Estoniyada keçirdiyi digər seminar-müşavirələrdən üstün idi. Bu işdə, heç şübhəsiz ki, Zərifə Əziz qızının böyük xidməti vardı. O, sözün əsl mənasında, bizim kafedraların bərgə-fəaliyyətinin dirijoru sayıla bilərdi. Zərifə xanım həm də qayğıkeş və qonaqpərvər ev sahibəsi idi. Məhz onun sayəsində biz Lənkəranda işləmək imkanı əldə etdik, qaradüz və dənizdəki neft mədənlərində olduq, Bakının muzeylərini və teatrlarını gördük. Azərbaycanın Nizami Gəncəvi, Səməd Vurğun kimi görkəmli şairlərinin yaradıcılığı ilə tanış olduq. Xoş təəssüratla Azərbaycanı tərk edəndən sonra bu möcüzəli diyara, onun zəhmətkeş xalqına şər-hösr etdik. Həmin şərdən bir neçə sətir diqqətinizə çatdırırıq:

Mən sənə vuruldum, ey gözəl Bakı!
Xoşdu sərt kəlləyin, geniş torpağın...
Qızıl Abşeronun mərəli qulları
Nəco də güclüdür, sağlamlar, baxın!
Bir istəklə vurur qəlbimiz hər an:
Daim yaşa, var ol, ey gözəl Bakı!

Respublikanın elmi, pedaqoji və həkim kadrlarının hazırlanması Moskvada da davam etdirilirdi. O cümlədən, Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasının assistenti Xəlilə Rəcəbli "Gözün mikro-cərrahiyyə əməliyyatı" mövzusunda təkmilləşdirmə kursunu keçmiş, 1984-85-ci illərdə isə Hicran Kəmal qızı Nəməzova, Mehriban Nəriman qızı Şeyxəyeva, Rəna Füzul qızı Ləmbəranskaya məqsədyönlü klinik ordinatorada təhsilərinə uğurla baş vurmışlar.

Professor Z.Ə.Əliyeva və səhiyyəyə təkcə görkəmli pedaqoq kimi şöhrət tapmamışdı. Eyni zamanda o, fundamental elmi araşdırmaların müəllifi olan, tibb elminə nəhəng töhfələr vermiş, böyük erudisiyaya malik görkəmli alim kimi də geniş tanınırdı. Onun tədqiqatları geniş miqyası ilə seçilirdi. Alimin "Yaşla əlaqədar olaraq gözün və görme-əseb yollarının dəyişikliyi" adlı monoqrafiyası bunu bir daha sübut edir. Burada konkret şərhlərdə görme orqanının vəziyyətini öyrənən klinik istiqamətli elmi müdəcələrin bütöv bir silsiləsi öz əksini tapmışdır. Bu elmi işlər sırasında böyük yaradıcı əməklə başa gələr: Özbəkistanın "Meditsina" nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş "Şəkərli diabet zamanı göz xəstəlikləri" adlı monoqrafiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu qiymətli əsərində Zərifə xanım bir sosial mənbə kimi Orta Asiya və Qafqaz regionunu gülləyərk insanlar arasında tez-tez müşahidə olunan və kifayət qədər geniş yayılmış şəkərli diabet zamanı yaranan göz xəstəliklərinin patoloji, klinik, diaqnostik və müalicəvi xüsusiyyətlərini araşdırır. Elmi əsərinə görə bu nəşr nadirdir və bu gün də oftalmoloqların stolüstü kitabıdır.

Son onilliklərdə tibb sahəsinin alimləri bütün imkanlardan istifadə edərək təbii istiqamətli təbii istiqamətə üstünlük vermişlər. İstə'dadlı tədqiqatçı alim, kamil mütəxəssis və təşkilatçı olan professor Z.Ə.Əliyeva peşə ilə əlaqədar yaranan göz xəstəliklərinin patologiyasını sənayedə çalışan işçilərin alınmasında araşdırmışdır. Onun təşəbbüsü ilə Bakı Kondisionerləri zavodunda Azərbaycan Elmlər Akademiyası fiziologiya institutunun görme orqanının peşə patologiyasının öyrənilməsi üzrə bənzərli olmayan laboratoriya yaradılmışdır.

Alimin çoxillik elmi araşdırmalarının nəticəsi olaraq kimya sənayesi işçilərinin göz xəstəliklərinin tədqiqatını fəramilləşdirən, ciddi elmi nəticələr doğuran işi 1976-cı ildə doktorluq dərəcəsinə layiq görülmüşdür. Görme orqanının vəziyyəti və funksiyasının dərin və hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi zamanı şir və yed istehsalı sahəsində çalışan müxtəlif yaşlarda işçilərin göz adımı üzərində müşahidələr aparılmış, spesifik iş şəraitinin, sanitariya-gigiyena durumunun görme orqanlarına mənfi tə'siri elmi dəlillərlə sübuta yetirilmişdir. Elmi təcrübənin dövsənlər üzərində aparılması zamanı ətraf mühitin, konkret fizioloji yaşayış tərzinin görme orqanlarında yaratdığı dəyişikliklərlə bağlı tədqiqat aparılmışdır. Məvzanın aktuallığı, qarşıya qoyulmuş məqsədin uğurla reallaşdırılması, ən yeni nəzəri müdəcələrin meydana çıxarılması, hər şeydən daha çox elmi işin tətbiqi xarakteri, başqa sözlə insanlara gərəkliliyi ona hələl doktorluq hünər qazandırdı. Zərifə xanımın tibb elmləri doktoru adına layiq görülməsinə həm bir nəfər kimi səs verdi, Qələbəqoş adına Moskva Elmi-Tədqiqat Göz Xəstəlikləri İnstitutu elmi şurasının üzvü, rəsmi oponent kimi dərin təhəllillərə səykanən, həqiqətə tayı-bərabəri olmayan, bələ o zaman hamımızın elmi kəşf saydığımız doktorluq işinin müdafiəsində çıxış etmək, alim-tədqiqatçıya suallar vermək imkanı mənə də nəşib

gezir, tepəşdiğimiz otlağı be'zan gur, be'zon da həzin musiqi sadaları bürüyürdü. Zərifə Əziz qızı N.Dunayevskinin filmlərindəki musiqi nömrələrini xüsusilə sevirdi. Onun ifasında bu nəğmələr eləncəca təsirli alınırdı. Budun musiqi sadaları ilə birgə onun yumşaq, şirin səsi yüksəlirdi:

"Qız ürəyi, qız qəlb
Mənə aman ver, aman,
Bulbullaın səsi
Hicran suyunu damat..."

Bu hələ bərasıdır, e bir anda böyük bir zərfliliklə başını mənə sarı göndərüb, əlinin yumşaq hərəkəti ilə mənə də ora çağırır, royalaın yanına. Az sonra bizim duetimiz dağılır. Zərifə Əziz qızı incəsənət duyuramamı, musiqiyə vurğunluğunu adamlardan gizlətmirdi. 1979-cu ildə Oftalmoloqların Səmərqənddə keçirilən 5-ci qurultayında geniş auditoriya qarşısında nəğmələr ifa etdi, oxudu. Peşkar sənətlər də Zərifə xanımın musiqi istedadını yüksək qiymətləndirirdilər. Yaxşı deyiblər ki, zər qədri zərgər bilər. Hə buna görə musiqiçilər Zərifə xanım üçün məmnuniyyətlə ifa edirdilər.

Obyektivlik namına qeyd etmək lazımdır ki, Zərifə Əziz qızı elmi tədqiqatların rəhbəri, alim, pedaqoq, həkim, ictimai xadim kimi öz missiyasını yüksək səviyyədə yerinə yetirməklə yanaşı, həm də gözəl ana və həyat yoldaşı idi. O bütün varlığı ilə əmin, uşaqlarının, daha sonra isə nəvələrinin də qayğıları ilə yaşayırdı. O, doğmalarının varlığı ilə nəfəs alır, onların haqqında ən xırda şeyləri belə bilir, ailə üzvlərinin hər birinin sağlamlığı qayğısına qalır, xəstələndikdə bir həkim kimi tibbi konsültasiyalarda iştirak edir, onların düzgün qidalanmasına nəzarət edirdi. Uşaqları həbsiz dərəcədə sevməklə yanaşı o həm də yaxşı həkim-psixoloq idi. Odu ki, körpələr mübahisə edərdə onları, adətən, nəvələri sakitləşdirər, kimi danışmaq, kimi özizləmək, kimi nəməna gəstirməyin lazım olduğunu bilirdi. Əbəs yere uşaqlar məhrimə ona salınmışdı ki... Zərifə Əziz qızını öz əllesinə xeyrixah dəhisi adlandırsanız səhv etməzəm. Çünki məhz onun səyəsində ailə rahatlıq tapır, məhz onun ana müdrikliyi hələ təzəcə ev-əşik yiyəsi olan övladlarına ilham verir, məhz onun ata ürəyi övladlarını xəstəlikdən və bədnazərdən qoruyur, onun şəfqətli əlləri ağrıyı və yergünluğu götürürdü. Tale ilə gətirib ki, həyatında müxtəlif peşə sahibləri ilə rastlaşsam, ailə daxili çəkişmələr görmüşəm, lakin bütün səmimiyyətimlə deyə bilərdim ki, Zərifə xanım qədr özünü bütün vədliyi ilə əllesinə həsr edən, onun qayğıları ilə yaşayan ikinci bir adam xatırlanıram. Zərifə xanım hər bir insana həyatının çətin anında dayaq olmaq, ona kömək etmək amalı ilə yaşayan bir insan idi. Bu hətta ondan çox uzaq olan adamlara da mənasibətində özünü buruzə verirdi. O, belə anlarda əlində olan bütün imkanlardan həmişə istifadə edər və insanı keyfiyyətləri ilə adamları özünə çəkərdi. Bu da onun bənamın sevimlisinə çevirərdi.

Bir qadın kimi də Zərifə Əziz qızı haqqında bir neçə kəlmə deməyə bilmərəm. Təbiət ona qeyri-adi qadın cazibədarlığı bəxş etmişdi. Onun görkəmi, qalın saçları, sifətinin qəvsvari dizgisi, ağız alını, insanın qəlbini rıçqətə gətirən quru gözləri heyranlıq doğurmaya bilirdi. Zərifə Əziz qızının bütün varlığı hərəkətlərdən və üzünün mimikasından oxunurdu. Mən onu heç zaman əsəbi, qəzəbli görməmişəm. O həmişə gülləz, xeyrixah əli, Zərifə xanımın əlləri xüsusi ilə vələh edirdi. Bu balaca qadın-cərrah əlləri sanki təmasda olduğu hər şeyə istilik verirdi, eyni zamanda bu əllərdə ailə qayğılarının, qadın əməyinin izlərini də sezmək mümkündür. Belə ki, Zərifə xanım yüksək tələqəyə mənsuə olsa da ev işlərindən boyun qaçmırdı. Məhz belə bir qadın obrazını Aleksandr Puşkin öz əsərlərində vəsif etmişdi.

O əsl qadın kimi modanın qanunları və tələblərini də bığənə deyildi. Yüksək zövq sahibi olsa da, hər şeyin ölçüsünü, yerini bilirdi. Onun qarderobunda göz qamaşdırıcı heç nəyə rəsə gəlmək mümkün deyildi. Bir qayda olaraq o, mənasir, eyni zamanda rahat biçimlə geyinəmə üstünlük verirdi. Yüngülce kosmetikadan istifadə edər, iki brilyant sırğa və üzük taxır, paltarının rənginə uyğun əl çantası gətürərdi. Onun fikrincə, insanın zəhəri və mənəvi gözəlliyinin əlavə bezək-düzəyə ehtiyacı yoxdur.

Zərifə xanım ələ bir insan idi ki, bir dəfə ünsiyyətdə olan adam onun bəni boyu unuda bilmir. Bu cür şəxsiyyətlər yüksək vətəndaşlıq, humanizim və ürək sağlğının müəssisəsi kimi əbədi yadda qalı.

Zərifə Əziz qızı haqqında ürəyimdən keçənləri ifadə etməyə söz tapıram.

Zərifə xanımın adı, şöhrəti
Yaddan çıxan deyil, əbəzlikdir.
Alim müdrikliyi, həkim şəfqəti
ölçüyə gəlməz.
Səfərə çıxdımı alim dedilər,
Həzi söhbət açdı səadətindən.
Evimə döndümü - bir qadın-ana
Həmişə pay düşüb
Ana əllərinin həzarətindən!
Əl tutdu bir kimsə düşəndə də,
Yaxşılıq etsə də gəlməz dila.
O yardı, əlişdi bir ulduz kimi,
Sənməyib işığı, yə gəli hələ.

N.B. ŞULPINA,
professor, Mərkəzi Həkimlər Təkmilləşdirmə
İnstitutunun kafedra rəhbəri, əməkdar elm xadimi.

olmuşdur. Zərifə xanım ömrü əzəminin dərin mütəxəssis biliyi, dissertasiya üçün seçilmiş materialların zənginliyi və hərtərəfli elmi izah, axarışlarının məzmunu, yığcam və bitkin məruzəsi ilə hamını heyran qoymuşdu.

Zərifə xanımın şün və yod sənayesi işçilərində yaranan göz xəstəlikləri və onun müalicəsinə həsr olunmuş doktorluq işi, bu böyük tədqiqat əsəri sonralar mərkəzi oftalmoloji xəstəliklər dəşdi, hətta kimya sənayesinin sanitariya-gigiyenik xidmət sistemini də diqqət və maraqla colb etdi, mütləq işçi insanın görmə orqanlarının qorunması və müalicəsi sahəsində tibb işçilərinə aydın və səmərəli istiqamət verdi.

Professor Z.Ə.Əliyevanın pəşə xəstəlikləri ilə mübarizəyə, mütləq tibbi-bioloji problemlərin elmi araşdırılmasına həsr edilmiş iki kitabı səhiyyə işinin təşkilatçıları, oftalmoloqlar, sanitariya-gigiyena mütəxəssisləri, pəşə xəstəliklərini araşdıran həkimlər və bu sahələrdə çalışan tibbi vəsaitlər üçün əvəzsiz tövədir, görkəmli alimin həmişəyaşar yadigarlarıdır. Budur, o kitablar: 1980-ci ildə işıq üzün gələn "Şün sənayesində pəşə ilə əlaqədar yaranmış göz xəstəliklərinin patolojiyası", və 1989-cu ildə çapdan çıxan "Ofultropatoloqia pri grauışskoy xraovoy intoksikaçii". Yüksək poliqrafıyalı, aq-qıraq və rəngli şakillərlə, cədvəl və sxemlərlə müşayiət edilən elmi əsərlərin hər biri mütəxəssislər üçün rəhbər vəsaitlərdir. Kitablər haqqında dövrün mətbuatında ("Ofultmologiya xəbərləri", "Ofultmologiya" jurnalları) və çoxsaylı qəzetlərdə dərc olunmuş rəssenziya və rəylər də elmi əsərlərin dəyərini açıqlamaqladı. Sənaye oftalmologiyası üzrə professor Z.Ə.Əliyevanın yaratdığı silsilə əsərlər akademik M.L.Averbaq adına mükafat qazanmışdır. Zərifə xanım elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə "Azərbaycanın ənəkdər elmi xarini" adına layiq görülmüşdür. Böyük əməyin qiyməti olaraq tibb elmləri doktoru adını qazanandan sonra Zərifə Əziz qızının elmi fəaliyyəti daha da genişlənməş, saxələnməş, ilhamlı bir siqnet kəşb etmişdir. Məhz bu böyük elmi uğurlar sonra görkəmli alimlər, oftalmoloqlar, nevropatoloqlar, cərrahlarla yanaşı onun da müştərak müəlliflərdən biri olduqı "İncəqnostikanın əsasları" adlı böyük və səmərəli əmək nəticəsində yaradılmış fundamental kitab meydana çıxmışdır.

Bu kitab insan orqanizmində baş verən müxtəlif xəstəliklərin görmə orqanına təsirini araşdırən, klassik tibb elminə az məlum olan elmi biliklərə, gərgin axtarış və tapıntılara söykənər radir məxzəlidir. Elə buna görə də kitab sənsüz maraq doğurmuş, oftalmoloji nəşrlərlə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrində də yüksək rəylər sövlenmiş, məqalə və rəssenziyalar dərc edilmişdir.

Professor Z.Ə.Əliyevanın "Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri", "Azərbaycan Elmlər Akademiyasının məruzələri"ndə çap olunmuş akademik nəşrlərində mütləq şərhlə dərc edilən görmə orqanlarının problemləri araşdırılarkən təbii klassik metodların ədaha çox üstünlük verilmişdir. Alimin 1983-cü ildə nəşr olunmuş "Ofultmologiyanın aktual problemləri əsəri öz siqnet və sənbulma görə xüsusiylə fərqlənir. Bakı və Moskva oftalmologiya kafedrləri arasındakı yaradıcı əməkdaşlıqın bəhrəsi sayılan bu kitab xüsusilə bağlı beş aktual bölmədən ibarətdir. Bölmələrdən biri "Həkimlərin mə'nəvi tərbiyəsi, deontologiya səhiyyə etiqası və əxlaq" adlanır. Zərifə Əziz qızı bu mövzuda həmişə məmnunyyətlə söhbət açır. Bir dəfə o, Moskva oftalmoloqları elmi cəmiyyətinin plenary iclasında həkim mə'nəviyyatı barəsində olduqca dəlğün bir mə'ruzə ilə çıxış etdi. Onun sayısız-bəsəbsiz dinləyiciləri mə'ruzəni böyük maraqla qarşıladılar. Kitabdakı göz xəstəliklərinin patolojiyası, müalicə üsulları dərin elmi dəlillər, zəngin təcrübə işığında tədqiq edilmiş. Bölmələr bölmələri əvəzlədikə kitab müəlliflərimin, araşdırmaçıların zənginliyi, görkəmli alimin böyük elmi potensiyası bütün güdrəti ilə ifadə çaxır. Nəşr həmr təcrübə oftalmoloqlar, həm də əd məktəb müəllimləri, xüsusilə, artıran həkimlər üçün məzəndə tutulmuşdur. Bu əsər indiki bütün həkimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir, istər tibb alimləri, istərsə də həkimlər tərəfindən geniş istifadə olunur.

Z.Ə.Əliyevanın 1983-cü ildə tibb sahəsindən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlüyünə seçilməsi onun böyük xidmətlərini, çoxillik, səmərəli elmi tədqiqat işlərini, səhiyyənin nəzəri və təcrübə sahələrinə nöbət qıyva sərf etdiyini bir daha sčbuta yətirir. O bu ali mərtəbəyə yüksələndən sonra da yorulmaq bilmin, böyük bir həvə, irad və səbrlə həkim, alim hərəcına yerinə yətirir. Vətəninə, tibb elminə xidmət etdi. O əvvəlki illərdə olduqı kimi xəstələri müalicə edir, həkimlər yətəşdirir, elmi məqalə və kitablər yazır. "Ofultmologiya xəbərləri" jurnalında müəllif, rə'yçi, redaktor kimi fəaliyyət göstərir, redaksiya hey'ətinin üzvü səlahiyyətlərini yerinə yətirir. 1983-cü ildə bu jurnalda onun "Kənd təsərrüfatında pestisidlərlə işləyən mexanizərlərin görmə orqanlarının vəziyyəti" adlı yeni bir məqaləsi dərc eləndi. Məqalə yeni sahəyə müraciət edən alimin pəşə xəstəlikləri patolojiyası üzrə elmi-tədqiqatçıların əhəz dəirəsini genişləndirdiyini göstərirdi. Zərifə xanımın 1984-cü və 1985-ci illərdə pəşə ilə əlaqədar yaranan göz xəstəliklərinin patolojiyasına dərc dahi iki sənbulu məqaləsi böyük maraq doğurdu, alimin öz tədqiqatlarına sədəqətini, inamını sčbut etdi. Təsəffüfə deyil ki, böyük həkim-alim Zərifə Əziz qızının tədqiqatlarının nəticəsi olan unumiləşdirmələr oftalmoloqların 5-ci qurultayının işləri sırasına daxil edildi, qurultayın yüksək tribunasından səsləndi.

Yalnız görkəmli oftalmoloq olaraq qalmayan Zərifə xanım hər zaman -siyasət, mədəniyyət, incəsənət barəsində söhbət gedərkən öz dərin duyurunu, həssaslıqı ilə hamını heyran etdi. Məhz Zərifə Əziz qızı ilə həkimlikdən, elmi laboratoriyadan, oftalmologiyadan qıraqla insiyyət xoşbəxtliyi də nəşib olmuşdu. Azərbaycanda Ukrayna incəsənəti günlərlə keçirilərkən onun etdiyi parlaq çıxış xatırlayırıq. Ukrayna artistləri ilə bir dəstədə Xəzər dənizinin məşhur "Neft daşları"na getmişdik. Zərifə Əziz qızı da bizimlə idi. Bu, mənim həyatımın ən unudulmaz səhifələrindən biridir. Hər şey gözəl idi, dənizin coşğun dalgaları da, sənət adamlarının həmişə maraq doğuran dünyası da, "Neft daşları" da, orada toplaşdığımız salın da... Anıma ki, o gün Zərifə xanım xüsusi bir rəvnaq verirdi.

Səhki həmi tərəfindən kəşf olunan Zərifə xanım məsa arçasında çıxış etdi, respublikanın qazandıqı uğurlardakı, səhiyyə və mədəniyyət sahəsindəki önəmli hadisələrdən danışdı. Onun çıxış həqiqətən parlaq və faktlarla zəngin idi. Mən eşitdiklərimə heyran etdirdim. Yalnız mədəniyyət və təhsil sahəsinə dərinliklərlə bələd olan nətiq belə danışa bilər. Mən Zərifə Əziz qızı ilə yanaşı oylamışdım. Üzümde qeyri-adi ifadə vardı, öz həmkarımın oftalmologiyanın həndürlərini aşan hərtərəfli bilgisindən istifadə dəyürdüm. Zərifə xanım mənim keçirdiyim hissləri səhki üzümə oxudu və sözlərini başa vurandan sonra mənə tərəf ayılıb əhməllər sərsədu. "Hə, necə alırdı!" "Mən nə dəyə bilərəm axı?" Düşüncələrim ifadə etməyə söz tapmırdım. Mənim gözələrimdə yaş parladı, fəxr etirdim ki, bizim aramızda təbii qoş çağında yaranmış zəngin mə'nəviyyatlı bir insan yaşayırdı.

Söz düşmüşkən, Zərifə xanımın bədi dəyürən, bədi istə'daddən də bənərsiz idi. Onun sənət haqqında səbətlərindən, incəsənət dünyəsindən dostlar, dəfəmlər arasına çəkib gətirdiyi nümunələrdən dəyməz mümkün deyildi. Dogma adamların tez-tez "nadir incə" adlandırdığı Zərifə xanım necə böyük maharətli ifadə idi, nəğmələr oxuyurdu. Onun incə barmaqları sil'ətlə piyanoğun dilləri üstündə

Ana dedim, ürəyimə yanar odlar saçıldı,
Ana dedim, bir ürperiş hasil oldu canımda
Ana dedim, qarşımda bir gözəi səhnə açıldı,
Ana dedim, fəqət onu görməz oldum yanımda.
Ana, ana!.. Bu kəlmənin vurğunuyam əzəldən,
Onu gözəl anlatamaz düşündüyüm satırlar.
Ana olmaz bizə hər bir "yavrum" deyən gözəldən,
Çünki onun xilqətində ayrıca bir füsün var.
Başqa aləm yaşamadım böylə gözəl biçimdə,
Onu kimsə gözəlliyin cəlvəsində yaratmış;
Ana, ana... çiçəkli bir fidandır ki, içimdə
Ta əzəldən kök salaraq, ürəyimdə boy atmış.

ANA İTİRMİŞİK ANA YAŞINDA

Həyatda müxtəlif adamlarla görüşür, ünsiyyətdə olursan. Hərənin də öz xarakteri, bir şeyə meyli olur. İnsanlar arasında xeyirxahlığı ilə seçilənlər də var, bu keyfiyyətdən məhrum olanlar da. Çox vaxt insanları “yaxşı”, “pis”, “xeyirxah”, “kinli” olduğuna görə müəyyonlaşdıririk. Əlbəttə, variantlar çoxdur. Üstəlik əgər sənin də canında bir qədər xeyirxahlığa meyl varsa, istər-istəməz insanların yaxşı tərəfini görməyə can atırsan. Yalnız yaxşı keyfiyyətlərə malik insanlara nadir halda rast gəlirson.

Həyatda mənim bəxtim gətirib. Belə ki, tale mənə qeyri-adi bir insanla ünsiyyətdə olmaq imkanı verib. Zərifə Əziz qızı Əliyeva ömrümün son günlərində mənə yaddaşında məhz həyatda olduğu kimi qeyri-adi insan olaraq qalacaq. Zərifə xanım, hər şeydən əvvəl, həyat sevgisi və maraq dairəsinin böyüklüyü ilə fərqlənirdi: o, həkim-oftalmoloq sənətinin vurgunuydu, elmi tədqiqatlara çox vaxt sərf edirdi, o, oftalmologiyada yeni, çox çətin və az öyrənilən bir sahəni araşdırmış, bu tipli xəstəliklərin profilaktikasına və müalicəsinə böyük töhfə vermişdir. Zərifə Əziz qızı həyatda olduğu kimi elmdə də özünə tapdanmış yol seçməmiş, elmin az öyrənilən, lakin inkişafı günün tələbi olan sahələrini araşdırmışdır.

Zərifə xanım Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda kafedra müdiri olarkən fəal şəkildə yüksək ixtisaslı oftalmologiya mütəxəssisləri hazırlamış, sənətin sirlərini tələbələrində sevgi ilə öyrətmiş və bu işə çox əmək sərf etmişdir. Mən döfələrlə tələbələrindən Zərifə xanımın onlara qeyri-adi diqqət və qayğı ilə yanaşdığını, kömək etdiyini, xeyirxahlıq göstərdiyini, eyni zamanda tələbkərlə yanaşdığını eşitmişəm. Zərifə xanım onları elmdə və həyatda vicdanlı olmağa sövq edirdi. Təsadüfi deyil ki, tələbələrini onu aralarında “anamız” deyər çağırırdı.

Zənnimcə, Zərifə xanımın xeyirxahlığı, onunla görüşmək səadəti kimə nəşib olubsa, hamıya yaxşı məlumdur. Mən isə onu qeyd etməyi özümə bərc bilərəm ki, həyatda rastlaşdığım insanlar arasında onun qədər təmasda olduğu hər kəsə, hər şeyə qeyri-adi diqqət və xeyirxahlıq göstərən ikinci bir insana rast gəlməmişəm. O, elə bir insan idi ki, həmişə xeyirxah olmağa çalışırdı.

Zərifə Əziz qızının sadəliyi də təkrarolunmazdı. Akademik, əməkdar elm xadimi, professor, müxtəlif mükafatlar laureatı olmasına baxmayaraq, istənilən adam ona üz tuta bilirdi və ciddi məşğul olsa belə Zərifə xanım istənilən adama kömək əlini uzadırdı. O, Azərbaycan Sülhü Müdafiə Komitəsinin sədr müavini, “Bilik” Cəmiyyətinin İdarə Heyətinin üzvü kimi böyük ictimai işi aparırdı.

Əziz və unudulmaz Zərifə xanımla ünsiyyətdə olarkən biz müxtəlif məsələlərə, həm ixtisasımızla, həm də adi həyatla bağlı məsələlərə toxunurduq və o hər şeyə ürək yanğısı ilə maraq göstərirdi. O, ailədə qeyri-adi həyat yoldaşı, qayğıkeş ana, sevimli nənə idi, həmişə onun sevgisi, xeyirxahlığı, qayğıkeşliyi hiss olunurdu. Üstəlik hər şeyə onun vaxtı çatırdı.

Digər tərəfdən Zərifə Əziz qızı öhdəsinə düşən tapşırığa ciddi məsuliyyətlə yanaşırdı. Biz "Ofthalmologiya xəbərləri" jurnalının redaksiyasında bir yerdə işləmişik və bütün məsuliyyətimlə deyə bilərəm ki, onun qədər ciddi, dəqiq redaksiya heyəti üzvünə - mütəxəssisə rast gəlməmişəm. Bütün sifarişləri, rey ləri və digər işləri Zərifə Əziz qızı həmişə yüksək səviyyədə, qısa müddətdə yerinə yetirirdi. O, heç vaxt başqalarından üstün olduğunu bürüzə verməzdi. Vəzifə borcunu yerinə yetirmək onun başlıca keyfiyyətlərindən idi.

Adama elə gəlirdi ki, işin gərginliyindən Zərifə xanımın bir saniyə də olsun boş vaxtı yoxdur. Amma o, vaxt tapırdı. Sadəcə olaraq refiqələrinə zəng edir, hal-əhval tutur, bəzən də görüşüb söhbətləşirdi. Bu görüşlər isə bir qayda olaraq bayram əhval-rahıyyəsi yaradırdı.

Zərifə xanımın əsas keyfiyyətlərini sadalamaq lazım gəlsə, əsl İnsana məxsus olan bütün yaxşı xüsusiyyətləri sadalamaq gərəkdir. Mən ondan başlamışdım ki, ideal yaxşı adam demək olar ki, yoxdur. Zərifə Əziz qızı sadəlik, xeyirxahlıq, işgüzarlıq, qayğıkeşlik, dözümlülük, üstəlik ömrünün son aylarında özünü xüsusi ilə bürüzə verən ceyri-adi iradə kimi müsbət keyfiyyətlərə malik insan idi. O, heç zaman bir kimsəyə, hətta doğmalarına belə qayğıları və ağrıları ilə yük olmaq istəməzdi. O, yalnız ətrafdakıları fikirləşirdi və bu onun mənəviyyatından irəliləyirdi.

Ölüm ceyri-adi bir insanı əlimizdən aldı. Bir dost kimi bu mənim üçün çox ağır itki idi. Bir daha belə bir insana həyatda rast gələcəyimə artıq inanmıram. Bir insan kimi Zərifə xanım haqqında xatirələri qələmə alarkən başa düşdüm ki, öləri olaraq onun elmi fəaliyyəti ilə kifayətlənmək mümkün deyil. Həm insan, həm də alim kimi Zərifə xanımın ömrünün hər iki tərəfini ahəngdarlıq, uyurluq təşkil edirdi. O, hər şeydə istedadlı idi.

Uzun illər Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda göz xəstəlikləri kafedrasının müdiri olarkən Zərifə Əziz qızı oftalmoloq mütəxəssislərin bir neçə nəslini yetişdirmişdir. İndi də onun tələbələrindən imzası tez-tez "Ofthalmologiya xəbərləri" jurnalının səhifələrində görünür.

Zərifə Əziz qızı ilk dəfə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Ə.Qarayev adına Fiziologiya İnstitutunun nəzdində görmə orqanının fiziologiyası və peşə patologiyası üzrə nadir elmi-tədqiqat laboratoriyasını yaratdı. Zərifə xanımın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə həmin laboratoriyanın bazasında bir çox kimyəvi maddələrin gözü zərərli təsirini aşkarlayan ciddi tədqiqatlar aparıldı. Bundan sonra həmin xəstəliklərin profilaktikası və müalicəsi işlənilib hazırlandı. Elm sahəsində də onun xarakterinin əsas keyfiyyətləri - insanlara yardım etmək, xeyirxahlıq göstərmək kimi müsbət keyfiyyətləri üzə çıxırdı.

Zərifə Əziz qızı zəngin elmi irs qoyub getmişdir. "Şin istehsalında gözün patologiyası" monoqrafiyasına görə isə Zərifə xanım Tibb Elmləri Akademiyasının akademik Averiox adına mükafatına layiq görülmüşdür. Onun "Gözdə və görmə-əseb yollarında yaş dəyişikliyi" monoqrafiyası da mütəxəssislərin diqqətini cəlb edir.

"Ofthalmologiyanın aktual problemləri" monoqrafiyasında isə görmə orqanının müxtəlif patologiyası zəminində gözün müasir üsullarla tədqiqi və müalicəsi öz əksini tapıb. Zərifə Əziz qızının çoxşaxəli istedadı müxtəlif ixtisas sahələrində də özünü bürüzə verir, o, oftalmoloji cərrahiyyə əməliyyatlarındakı, gözün virus xəstəliyinin və görmə orqanının damar patologiyasının müalicəsindəki elmi yeniliklərlə ciddi maraqlanırdı. O, "Ofthalmologiya xəbərləri" jurnalının redaksiya heyətində fəal işləmiş, bu işə ürekdən bağlanmışdı.

Əgər mən peşəkar ədəbiyyatçı kimi Zərifə xanım Əliyeva haqqında əsər yazsa olsaydım, heç şübhəsiz ki, onu "Əvəzolunmaz insan haqqında povest" adlandırardım.

V.V.ŞMELYEVA,

Mərkəzi Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu
oftalmologiya kafedrasının professoru,
akademik Filatov adına mükafatın laureatı.

Elə ki balalar gəlir dünyaya,
O gündən hey ölçüb, biçir analar.
Mahnı da oxuyur, şer də deyir,
Bəstəkar analar, şair analar.
Unudub illərin yorğunluğunu,
Həyətdə dincliyi, evdə yuxunu,
Sevincin azını, qəmin çoxunu,
Yükün ağırını seçir analar.
Dözür hər əzaba o bilə-bilə,
Daşır sirrini salmadan dilə,
Vaxt olub qaldırıb ağını belə,
Şərbət əvəzinə içir analar.
Alnında zamanın açdığı qırıq,
Başına qor töküb, qar ələyir qış.
Odu istisindən aralanmamış,
Suyun soyuğundan keçir analar.
Özüm də bilmirəm, bilmirəm niyə,
Başımın tüstüsü çəkilir göyə?..
Torpaqmı anasız qalmasın- deyə
Torpağın qoynuna köçür analar.

AL, BU İŞİĞİ SƏNƏ VERİRƏM!..

Zərifə Əziz qızı Əliyeva barədə xatirələrimi qələmə alıb duyğularımı bölüşməyə uzun zamandır ki, əlim gəlmirdi. Elə hey öz-özümə sual verirdim, görəsən, şahidi və iştirakçısı olduğum hadisələrin məğzini ifadə eləyən sözlər tapmaq mənə qismət olacaqmı? Görəsən, mənim buna haqqım çatırmı? Axı, bizim birgə keçirdiyimiz uşaqlıq və gənclik çağlarından—(baxmayaraq ki, böyüyəndən sonra da görüşürdik) yadımda qalanların çoxusu məhrəm bir fərdilik daşıyırdı. Ancaq orası da vardı ki, insanın şəxsiyyəti məhz elə həmin uşaqlıq və gənclik illərində formalaşır. Və get-gedə mən daha çox inanmağa başlayıram ki, yeniyetməlik dövrümüzlə bağlı ilk baxışda hətta əhəmiyyətsiz görünən faktlar, hadisələr bizim gələcək xarakterimizi xüsusi bir ziya haləsinə bürüyür, işıqlandırır, sonralar atduğumuz addımları aydın şəkildə dərk etməyə imkan yaradır.

Zərifə haqqında yazmaq çətindir. Özü də ona görə yox ki, itkimizin ağrısı hələ soyumayıb - bu ağrılar hələ uzun müddət onu tanıyanları incidəcək. Ona görə çətindir ki, onun öz əli ilə yaddaşımıza yazılanları dilə gətirməmək, yazıya almamaq mümkünsüzdür. Eyni zamanda adam qorxur ki, Zərifəyə, bir mələk kimi təmiz, ciddi və təvazökar olan əziz bacımıza, yabançı olan sözcüklüyə yol versə. Məncə, bu təvazökarlığın köklərini Zərifənin valideynlərində, Əliyevlər ailəsinin sadə dolanışığında, xeyirxah, nəcib, diqqətli, qonaqpərvər ruhunda, burada qararlaşan mə'nəvi ovqatın təmizliyində axtarmaq lazım gəlir. Qəti surətdə əminəm ki, mahir bir heykəltəraş kimi lap beşikdən insanın qəlbini, ruhunu, xeyirxahlığa və gözəlliyə canatımını yaradan, formalaşdıran kamil ev tərbiyəsini dünyanın heç bir universiteti əvəz eləyə bilməz. Əliyevlər ailəsindəki uşaqların hamısı məhz belə bir tərbiyə almışdılar.

Bizim münasibətlərimiz ailələrimizin dostluğundan qidalanırdı. Atalarımız Əziz Əliyev və Əzizəyə Əzizbəyov möhkəm dost və məsləkdəş idilər. İşdən başları açılan vaxtlarda onlar bir yerdə çay içər, söhbətləşər, bizimlə ünsiyyət saxlardılar. Biz bir küçədə - Zevində yaşayırdıq, mənzillərimizin pəncərə və eyvanları diaqonal üzrə bir-birinə baxırdı. Yay vaxtlarını ailəlikə Mərdəkandakı istirahət evində keçirərdik, orada da mənzillərimiz küçəyə açılan ümumi eyvanla və içəri tərəfdən həyətdə çıxan daxili qalereya ilə birləşirdi.

...Yaddaşım o qədər də yaxşı deyil. Hərdən elə olur ki, dənən baş verən hadisələri xatırlaya bilmirəm. Ancaq 1939-cu ilin isti bir yay günü indiyəcən yaddaşımın silinməyib, Yayın əvvəlləri idi və biz hamımız

intizarla Zərifənin uzaq Moskvadan qayıtmasını gözləyirdik. Həmin gün o gəldi. Əyninə ağappaq yubka və cyni rəngli fiqaro geyinmiş, başına özbək araxçını qoymuş gənc, gözəl Zərifənin o günkü görkəmi indinin özündə də gözlərimin qarşısındadır. Qalın uzun hörüklerini kürəyinə atmışdı. Biz ona sualları dolu kimi yağıdırırdıq, o isə sorğularımızın hamısına böyüklərə xas (o vaxt qardaşımın mənim 10-11 yaşımız ancaq olardı) təmkinlə, ancaq olduqca sadə və dolğun cavablar verirdi. Zərifənin dedikləri hədsiz dərəcədə maraqlı idi, fəqət, yadımdadır, Leyla xanım israr edirdi ki, qız yoldan gəlib, imkan verək, gedib dincəlsin və bizim də onun sözüne baxmaqdan başqa çarəmiz qalmadı. O yay biz Zərifə ilə daha da yaxınlaşdıq. Bu qızın zəngin daxili aləmi məni sirli bir qüvvətlə özünə çəkirdi. Mənim mütaliə ehtirasını bildiyindən tez-tez kitablar gətirirdi. Ən çox da müxtəlif xalqların nağıllarını. Bir dəfə ona daha ciddi kitablar oxumaq istədiyimi söylədim, o isə cavab verdi: “Bu da lazımdır. Nağıllar - mö’cüzədir. Nağılları sevəndə yaşamaq da asan olur.” “Bəs sən nağıllara inanırsan? - deyə mən soruşdum. - Bəyəm həyatda belə şeylər olurmu?” “Əlbəttə, olur, - dedi. - Adamlar həyatda da xeyirxah və bədxah, xoşbəxt və bədbəxt olurlar. Ancaq bil ki, çox şey insanın özündən asılıdır. Həmişə elə yaşamaq lazımdır ki, həyat sənə nağıl kimi gəlsin. Məni düz anla—onsuz da süd gölündə üzmək mümkün deyil, çünki belə şeylər yoxdur, ancaq elə yaşamalı, mübarizə aparmalıyıq ki, qəlbimizdəki xeyir həmişə qonşuluqda yaşayan şərə qalib gəlsin.”

Keyir və xeyirxahlıq Zərifənin xarakterinin məğzində idi. O illərdə yaşda mənədən böyük olan sevimli rəfiqəmin xeyirxahlığının, ürəyi açılıqlığının şahidi olmuşdum.

Başımıza gəlmiş bir gülməli əhvalat da yaddaşımda qalıb. Bizim hasarın o üzündə hansısa idarənin istirahət evi, bağı yerləşirdi. Dəqiq xatırlamıram, ya daxili işlər nazirliyinin idi, ya sərhədçilərin. Orada, hasarın lap yaxınlığında tezyetışən üzüm tənəkləri əkilmişdi. O tənəklər bar verəndə hər yerdə üzümlər hələ gömgöy olurdu. Əlbəttə, biz də uşaq həvəsi ilə o tənəklərdə bitən zümrüd kimi sapsarı, şipşirin, şirəli şanıllara biganə qala bilməzdik. Bir dəfə böyük uşaqlar qərara gəldilər ki, bir-iki salxım üzüm dərşinlər. Mən də onların dalına düşdüm. Bir qədər sonra qarovulçu başımızın üstünü alanda onlar qaçıb aradan çıxdılar, mən ələ keçdim. Kişi bərk-bərk qolumdan yapışib sıxır, mən isə qışqırır, uşaqları köməyə çağırırdım. Birdən hasar tərəfə açılan eyvanda Zərifə göründü. O, qarovulçunu dilə tutaraq, məni buraxmağı uzun-uzadı xahiş elədi. Ancaq qarovulçunun tərsliyi tutmuşdu. Bunu görəndə evlərinə girdi, bir-iki dəqiqə sonra isə atası Əziz əmi ilə birlikdə yenə balkona çıxdı. Əziz əminin bir-iki kəlmə sözündən sonra qarovulçu inadından əl çəkdi, məni hasara tərəf dartdı. Zərifə artıq orada idi. O, hasarı aşmağıma kömək elədi. Ancaq birdən-birə mən onun əlindən çıxıb, götürüldüm. Tut ağacının başında bir gizli yerim vardı, ora dırmaşib səsimi çıxarmadım. Onlar məni axtarıb, tapa bilmirdilər. Yaman acmışdım. Gecədən xeyli keçmiş ara sakitləşdi. Mən Zərifənin pıçıltısını eşitdim: “Zina, (uşaqlıqda məni belə çağırırdılar), qorxma, mənəm, Zərifəyəm. Aşağı düş, sənə yemək gətirmişəm.” Əlbəttə, mən əmin idim ki, o məni ələ verməyəcək, buna görə də ağacdən düşdüm. Yadımdadır, Zərifənin mətbəxdən gətirdiyi yeməklərin hamısını görməmiş kimi gözümə təpirdim. O gülümsəyər gözləri ilə mənə baxırdı. Sonra astadan dedi: “Nədən qorxursan, atam artıq hər şeyi atana danışib. Onlar həyəcanlanırlar, gedək evə...”

Amansız müharibə mənim yaşdılarının qayğısız həyatına son qoydu. Şən, oynaq günlərimiz arxada qaldı. Biz, arxa cəbhənin bakılı uşaqları ölümlərlə təkcə poçtalyonların hər gün qalaq-qalaq gətirdikləri qara kağızlarda üzləşmirdik, həm də qospitallarda qarşı-qarşıya gəlirdik. Şəhərin az qala bütün məktəbləri, institutları, tələbə yataqxanaları qospitallara çevrilmişdi. Sonralar arxiv materiallarından mənə məlum oldu

ki, respublikamızı arxa cəbhə qospitallarında yarım milyondan çox yaralı əskər müalicə olunmuşdu ki, bunların da 70 faizi yenidən döyüşən cəbhəyə qayıtmışdı. O zaman biz Zərifə ilə universitetin Kommunist küçəsindəki binasında yerləşən (indiki İstiqlaliyyət küçəsində, İqtisadiyyat İnstitutunun binası) qospitala tez-tez baş çəkirdik. Bir palatamı hamiliyə götürmüşdük. İndi yadıma düşür ki, Zərifə o vaxtaçı görmədiyimiz bu şəraitə çox tez öyrəşdi. Və indiyə başa düşürəm ki, o vaxt məktəb yaşlı qız uşağından ötrü heç nədən, ən çirkli işlərdən belə çəkinmədən ağır yaralıları qulluq etmək, onların yaralarını sarımaq, əlsiz-ayaqsızların ağızına qaşığıla su vermək üçün nə qədər güc-qüvvə sərf etmək, iradəsini necə böyük mətanətlə yığıb-toparlamaq lazım gəlirdi. Bircə dodaqlarının rəngi qaçırdı. Biz boş vaxtımız qalanda da palatada şerlər oxuyardıq, Zərifə yaxşı akkordion çalardı. Yeri gəlmişkən, respublikamızda və onun hüdudlarından kənar da hamı Zərifəni əməkdar elm xadimi, akademik, tibb elmləri doktoru, görkəmli oftalmoloq kimi tanıyır, ancaq çox az adam bilir ki, o, hələ uşaq vaxtlarından həm də musiqi ilə məşğul olurdu, gözəl piano və akkordion çalır, kiçik bacısı Güllərə ilə birlikdə evdə konsertlər verirdi. Zərifə qeyri-adi improvizasiya istedadına malik idi, həmçinin yaxşı da rəqs edə bilirdi.

“Bizim palatamız” xatirindən çıxır. Pəncərənin qabağında üz-gözü yanmış, sümükləri sınıq-sınıq olmuş təyyarəçi arxası üstə uzanıb. O, yeməkdən imtina etmişdi, gözlərini daim yumurdu, palatada baş verənlərə tamamilə etinasız münasibət bəsləyirdi. Zərifə hər dəfə vaxtının çox hissəsini onun yatağının yanında keçirir, ailəsi barədə hal-əhval tutur, cəbhədən aldığımız təzə xəbərləri ilk dəfə ona müjdə verirdi. Öyrənə bilmişdi ki, yaralı təyyarəçinin də elə biz yaşda qızları var. O, ailəsinə yük olmaq istəmir, buna görə də öz vəziyyəti barədə onlara xəbər göndərmirdi. Bir müddət keçəndən sonra o, nəhayət ki, birine məktubunu Zərifəyə diqtə elədi və biz tələsik o məktubu poçt qutusunda atdıq. Beləliklə, Zərifə öz boynuna daha bir iş götürmüş oldu: yaralıların diqtəsi ilə məktublar yazır və onların doğmalarına göndərirdi.

Bir dəfə biz Kommunist küçəsindən üzünəsağı, Zəvən küçəsinin döngəsi ilə evə qaçırdıq, birdən bir cavan gəlin gördük. Gözəl qadın idi, ancaq özünü qeyri-təbii bir tərzdə dindik tutub, başını dikəldərək divarın böyrü ilə qərribə-qərribə yeriyirdi. Zərifə birdən dayandı, ürək əlləri ilə mənədən tutub, barmağını dodağına apardı, kədərli qadının kölgəsi gözəndən itəndən sonra soruşdu: “Gördün? O, kor idi.” Sonra da əlavə elədi: “Bilirsən, mən çoxdan düşünürəm ki, həkim olum. Axı, bizdə hamı həkimdir: atam da, anam da, böyük bacım da, Tamerlan da. Mən qərara gəlmişəm ki, göz həkimi olum. Bu, qəti qərardır. İndi elə düşünürəm ki, həyat mənim qərarıma son nöqtəni də qoydu: göz həkimi olacam, çalışacam ki, adamlara dünyanın ən böyük, ən əvəzsiz nəmətinə-işığı qaytarım.” Bu fikri, onun ürəyinə damla-damla yığılaraq yer eləmiş bu niyyəti Zərifə mənim yanımda bir neçə dəfə dilə gətirmişdi. Bir dəfə axşam vaxtı onunla söhbətləşirdik. Leyla xanım dadlı kökə bişirmişdi, biz çay içir və gələcəyimizdən danışırıq. “Elə hey düşünürəm, necə edim ki, insanlara sevinə bəxş edim? Musiqi iləmi? Bu, əlbəttə, böyük işdir. Ancaq nəsa başqa bir iş görmək istəyirəm. Axı, müharibə gedir, adamları müalicə etmək lazımdır, ayağa qaldırmaq lazımdır.” İndi öz gələcək sənətini belə dəqiqliklə seçməkdə Zərifəyə ruh verən amili müəyyənləşdirmək çətindir. Ancaq mən bir şeyi bilirəm: onun qəti qərar verməsində bizim qospitallarda tez-tez üzlaşdiyimiz çətinliklər, qanlar-qadalar, ölüm-itimlər də böyük rol oynamışdı. Bunu görməmək mümkün deyildi. Dünənəcən çay-çörək verdiyimiz, yaralarını sarıdığımız, şerlər oxuduğumuz yaralı döyüşçülərin ölüm xəbərini hər dəfə eşidəndə Zərifənin sifətinin kağız kimi ağappaq ağardığını xatirəmdən necə çıxara bilərəm ki?

İnsan sevinci ilə aşıb-daşan Bakı Qələbə gününü bayram edirdi. Şəhəri hay-küy, sevinc nidaları başına götürmüşdü. Hamı bəxtiyarlıq içində idi. “Zina, Zina,- eyvandan Zərifənin gur və şən səsi eşidildi, - gedək bulvara. Qələbə çaldıq, təsəvvür edirsinizmi, biz qələbə çaldıq!” Əl-əl verib, bulvara qaçdıq. Sanki bütün Bakı sahələ yığılmışdı. Bir-birini tanımayan adamlar da qucaqlaşır, bayramlaşır, doğmalarını, əzizlərini yada salıb ağlaşırdılar. Biz o vaxtlar çox sevdiyimiz ağaca çatdıq (o ağac indi də Kukla teatrının yanında). Orada başdan-ayağa qara geyinmiş, ağ saçlarına qara kəlağayı bağlamış bir qadın dayanmışdı. Sanki yıxılmamaqdan ötrü bir əli ilə ağacdən yapışmışdı, o biri əlində yaylıq tutmuşdu. Zərifə, adətən, tanımadığı adamlardan utanardı, ancaq bu dəfə cəsarətlə həmin qadına yaxınlaşdı, onu qucaqlayıb sakit səslə dedi: “Anacan, qara yaylığını başından götür, bu gün bayramdır”. Qadın hönkürdü. Zərifə onu daha bərk qucaqlayıb sinəsinə sıxdı: “Əriniz?” Qadın hiçqırığını güclə boğub dedi: “Yox, oğlum... üç oğlum” ... O gün biz evə qayıdanda Zərifə yumruqlarını düyüb deyirdi: “Nifrət eləyirəm müharibəyə, insanların əzab çəkməsinə dözə bilmirəm.” Onu tanıdığım bütün bu vaxt ərzində mən ilk dəfə Zərifənin gözəl gözlərinin açıqdan qızardığını gördüm.

...İki dəfə valideynlərimiz bizi bir yerdə Moskvaya aparmışdılar. Yadımdadır, birində yay idi, mən onilliyi təzə bitirmişdim. Zərifə, anası Leyla bacı, mənim atam və o vaxt Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti olan akademik M.M.Mirqasimovla yola düşdük. Zərifənin atası artıq Moskvada idi, orada SSRİ Ali Sovetinin sessiyası gedirdi. Üç gün yol getdik. O üç gündə nə qədər ürək söhbəti elədik. İndi artıq Zərifə mənim uşaqlıq macəralarımı gülə-gülə xatırlayır, “hünər”lərimi zarafatla yada salırdı. Təbii ki, mənim oxumağa hara gedəcəyimi onu bərk maraqlandırır. Mən dedim ki, babam Məşədi kimi mühəndis-elektrik olmaq istəyirəm. Zərifə bir qədər fikrə gedib, dedi: “Mənə elə gəlir ki, sən haqlı deyilsən. Əgər sən babanın işini davam etdirirsənsə, bunun üçün mütləq mühəndis-elektrik olmaq lazım deyil. Məncə, sən tarixçi olmalı, onun haqqında, dostları, məsləkdaşları barədə yazmalısan.” Yadımdadır, təəccübləndim ki, “məndən də tarixçi olar? Mən ona görə qızıl yox, gümüş medal almışam ki, attestatımda cəmi birçə dəne “dörd”üm var, o da tarixdədir.” Atam da, akademik Mirqasimov da Zərifənin sözünü təsdiqlədilər. Akademik dedi: “Dörd” almaq boş şeydir, əsas məsələ odur ki, sən sənətini sevsən, yaxşı mütəxəssis olasan. Sən isə tarixçi olmalısan. Zərifə düz deyir, get sənədlərini tarix fakültəsinə ver.” Biz Moskvadan qayıdanda mən artıq onların dediklərinə əməl etdim və sənədlərimi universitetə verdim. Beləliklə, mənim bütün ömrümü həsr etdiyim, həddən artıq sevdiyim tarixçi ixtisasım da Zərifənin yadigarıdır.

Ümumiyyətlə, bizim Moskvada birgə keçirdiyimiz gözəl, xoş günlər, maraqlı söhbətlərlə əlaqədar xatirələrim çoxdur. Orada gördüklərimizi, oxuduqlarımızı birlikdə müzakirə edər, öyrəndiyimiz şe’rləri bir-birimizə oxuyardıq. Günlərimizi muzeylərdə, rəsm qalereyalarında keçirər, küçələri gəzərdik. Zərifə gördüyü gözəllikləri tez özünün könül dünyasına həkk edər, şərə, ədalətsizliyə qarşı üsyana qalxardı. Xatirimdədir ki, Tretyakov qalereyasında Repinin “İvan Qrozni və onun oğlu İvan” əsərinə baxandan sonra uzun müddət özünə gələ bilmir, tez-tez təkrar edirdi: “Ata öz oğlunu, ciyərparasını necə öldürə bilmiş?” Onun könlündə hələ o zaman müqəddəs analıq hissi baş qaldırmağa başlamışdı.

Bir gün atalarımız bizi Böyük Teatra, Bizenin “Karmen” operasına apardılar. Bu, bizim üçün həddən artıq həyəcanlı bir xəbər oldu. Karmen rolunu Davidova ifa edirdi. Nəfəsimizi içimizə çəkib nəhəng və əzəmətli zalda oturmuş, sanki lal kəsilmişdik. Birinci pərdə başa çatanda Zərifə hələ eşitdiyimiz musiqinin seyrindən çıxıb bilməmişdi, pıçılı ilə qulağıma dedi: “Yadımdadır, mən bir dəfə sənə demişdim ki, həyat

nağıldır. Görürsən, bu gün də biz səninlə böyük bir nağıl yaşadıq.” Mən elə bil, böyümüşdüm və böyüklərə xas bir əda ilə ondan soruşdum: “Zərifə, bəs sənin yadımdadır, mən uşaq olanda nağıllardan danışdın?” “Yadımdadır,- dedi, - mən yenə təkrar edirəm, gərək elə can yandıraq, elə yaşayaq ki, həyatımız nağıla çevrilsin. O mə'nada yox ki, hər şey gözəl və yüngül olsun, o mə'nada ki, özümüzüləki xeyirxahlıqla şəərə qalib gələ bilək. Görəndə ki, insana əziyyət verir, onu incidirlər, mən çox pis oluram.” Musiqiyə olan sevgisi Zərifənin könlünə hakim kəşilmişdi. Bu sevgi özünü dəfələrlə bürzə vermişdi. Elə o vaxt Böyük Teatrda da, sonralar istirahət evində Davidova, Nejdanova kimi sənətkarlarla söhbətlərdə də mən bunun canlı şahidi olmuşdum. Hətta tale elə gətirmişdi ki, Zərifə vokal sənətinin bu zaman ustalarını müşayiət etməli olmuş, improvizə edilmiş konsertlər vermişdi. Bu cəhətdən bir hadisə heç zaman yadımdan çıxmaz. Bir dəfə yay vaxtı Kislovodskda idik. Eyvanda oturmuşdum, birdən Tofiq Quliyevin “Üzüyümün qaşı firuzədənir” melodiyasını eşitdim. Zərifə bu musiqini çalmağı çox xoşlardı. Hiss elədim ki, çalan odur. Onun çalmasını artıq gözüyumulu da tanıya bilirdim. Eyvandan aşıb, səsa doğru qaçmağa başladım. Yadımdadır ki, xeyli qaçdım. Sanatoriyanın hasarından tullandım və qovaq talasına çıxdım. Yanılmamışdım, Zərifənin böyük bacısı Ləzifə, əri Ağaalı ilə, kiçik bacısı Güllərə, qardaşı Tamerlan, anası Leyla xanım süfrə açıb dövrələmə oturmuşdular. O, akkardeonda çalırdı. Mənim gəlişim o qədər gözlənilməz oldu ki, Zərifə çalğısına ara vermək istədi. Ancaq mən yalvararaq, xahiş etdim: “Zərifə, çal. Sənin üçün, çalğın üçün elə darıxmışam ki...” O gündən etibarən yenə də birgə istirahət günlərimiz başladı, yenə birgə bağ gəzintilərimiz, səyahətlərimiz davam etdi.

Zərifənin yumor hissi də qeyri-adi dərəcədə inkişaf etmişdi. Onun yumorunu bir dəfə görənlər ömrü boyu yaddan çıxara bilməzdilər. Tanıdığım müddətdə elə bir an olmamışdı ki, yumor hissi, həmçinin rəhbərlik, insanlara inam, xeyirxahlıq, şəərə qarşı barışmazlıq duyğuları onu tərk etsin. Yenə Kislovodskda baş vermiş bir hadisəni xatırlayıram. Mühərribədən sonrakı ilk illərdə “ekler” pirojnası aztəpilan şeylərdən sayılırdı. Biz adama iki donə ekler götürüb, skamyada oturmuşduq. Yanımızda bir gənc qadın əyləşmişdi. Sonra ona bir kişi də yanaşdı. Onlar yavaşca nəsə pıçıldadılar və kişi, deyəsən, onu incidən sözlər söyləyib, çevrildi, getdi. Biz Zərifə ilə öz aramızda Azərbaycan dilində kişinin bu hərəkətini müzakirə edirdik. Əmin idik ki, gənc qadın dediklərimizi başa düşmür. Zərifə cavan kişinin kobudluğundan port olub qəzəblənmişdi. Birdən qadın üzünü biz tərəfə tutub, tərtəmiz Azərbaycan dilində qayıtdı ki, “xoşdu mənə”. O arada biz ikinci pirojnaya yeməyə başlamışdıq. Gözlənilməz reaksiyadan Zərifə qaşib eklerin bir ucundan elə dişlədi ki, krem o biri ucundan pırlayıb çıxdı. Gənc qadına tərəf dönüb üzrxahlıq və qeyri-adi dərəcədə təmkin dolu səslə öz sözlərinə izahat verməyə başladı. Tezliklə biz həmin gəlinlə dostlaşdıq. Tez-tez parkda onunla üz-bəüz gəlirdik. Həmin cavan kişi də həmişə yanında olardı. Gəlin hadisəni ona da danışmışdı. Kişi bizimlə tanış olanda zarafatla Zərifəyə dedi: “Sən demə, siz qadınların böyük bir müdafiəçisi imişsiniz.” Zərifə də özünü itirmədi: “Mən ədalətin müdafiəçisiyəm. Və belə hesab edirəm ki, adamlar gərək bir-birlərinin qədrini bilsinlər.” Bu fikir, doğrudan da onun həyat amalı idi.

Hələ uşaqlıq və yeniyetməlik çağlarından Zərifə öz təbiətinin bütövlüyü ilə adamları heyran qoyurdu. S.Sveyqin “Nəməlum qadının məktubu” əsərini təzəcə oxuduğumuz vaxtlar idi. Kislovodskdakı həmin parkda söhbətləşirdik. Ona məni çox narahat edən bir sual verdim: “Sən necə, belə dəlicəsinə sevmə bilərdinmi? Hər şeyi sevdiyin adama qurban verəsən, özünü tamamilə ona həsr eləyəsən...” Zərifə xeyli susub, fikirləşəndən sonra dedi: “Əgər mən qəlbimi kiməsə versəm,- daxli yoxdur, bu sevgi ağır olsun, ya

Zərifə və Heydər Əliyevlər. 1954-cü il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1955-ci il.

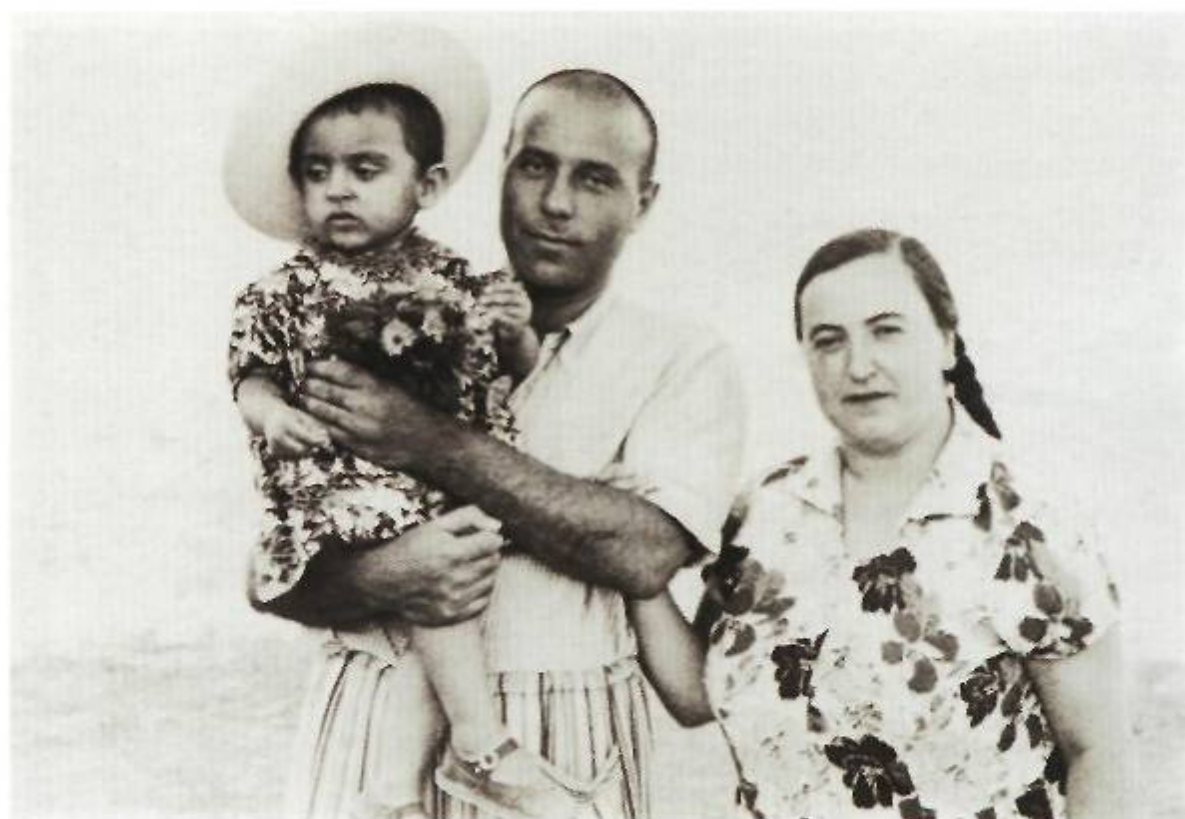
Zərifə xanım Əliyeva qızı Sevil ilə, 1956-cı il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər
qızları Sevil ilə, 1956-cı il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər
qızları Sevil ilə, 1957-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər qızları Sevil ilə, 1958-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər qızları Sevil ilə, 1962-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1968-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva oğlu İlham ilə, 1970-ci il

Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1968-ci il

Zərifə xanım Əliyeva ailəsi ilə, 1968-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva ailəsi ilə. 1966-cı il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər. 1966-cı il.

Zərifə xanım, Sevil və İlham Əliyevlər. 1970-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva ailəsi ilə, 1966-cı il.

Sevil və İlham Əliyevlər, 1966-cı il.

Zərifə xanım Əliyeva, 1966-cı il.

Zərifə xanım Əliyeva ailəsi ilə, 1972-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər. 1981-ci il

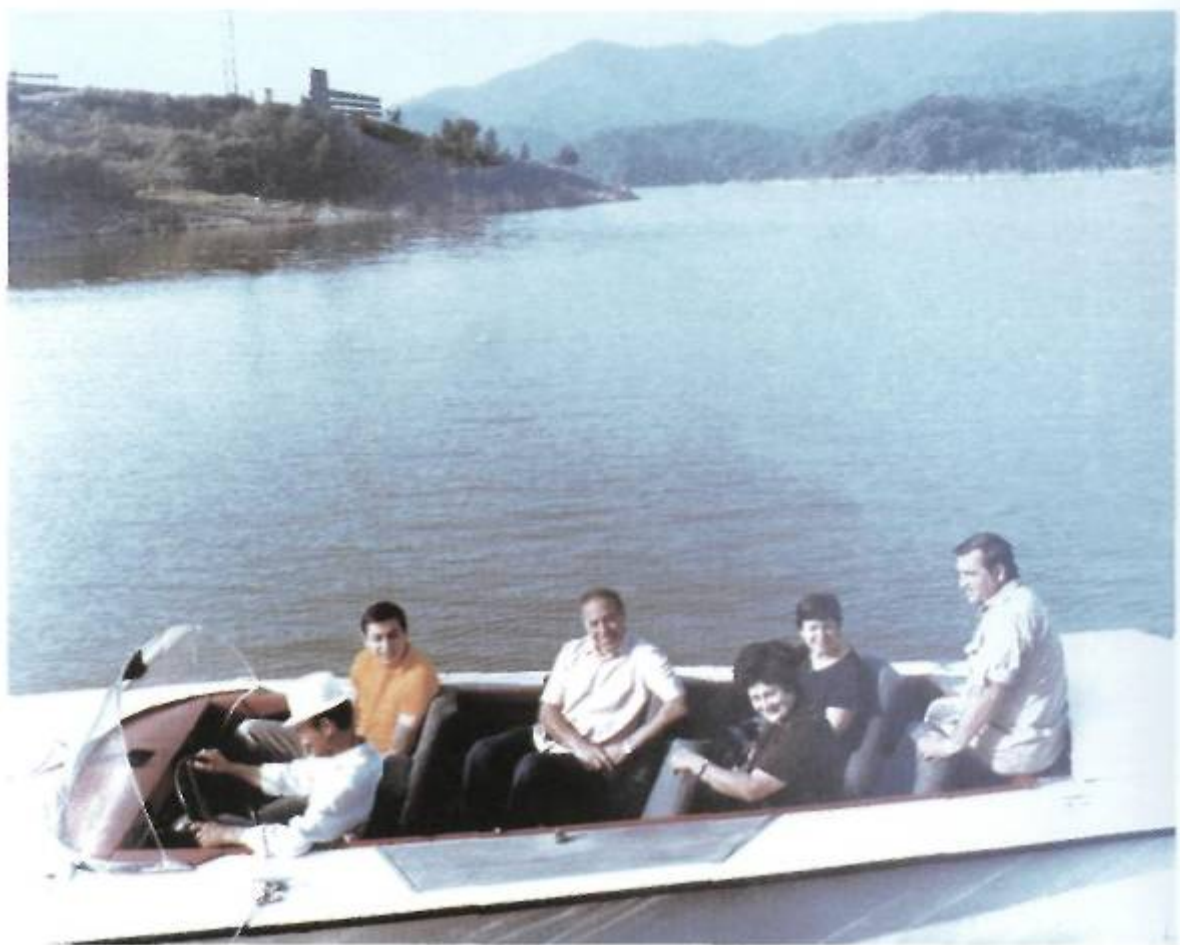
Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1981-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1982-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva
ailəsi ilə istirahətdə. 1982-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva ailəsi ilə istirahətdə. 1982-ci il.

Əliyevlər nəvələri Zərifə ilə. 1982-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva ailəsi ilə. 1982-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva nəvəsi Zərifə ilə, 1981-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva istirahətdə, 1981

Zərifə və Heydər Əliyevlər nəvələri Zərifə ilə, 1981-ci il.

Zorifə xanım Əliyeva. 1981-ci il.

Zorifə xanım Əliyeva ailəsi ilə. 1983-cü il.

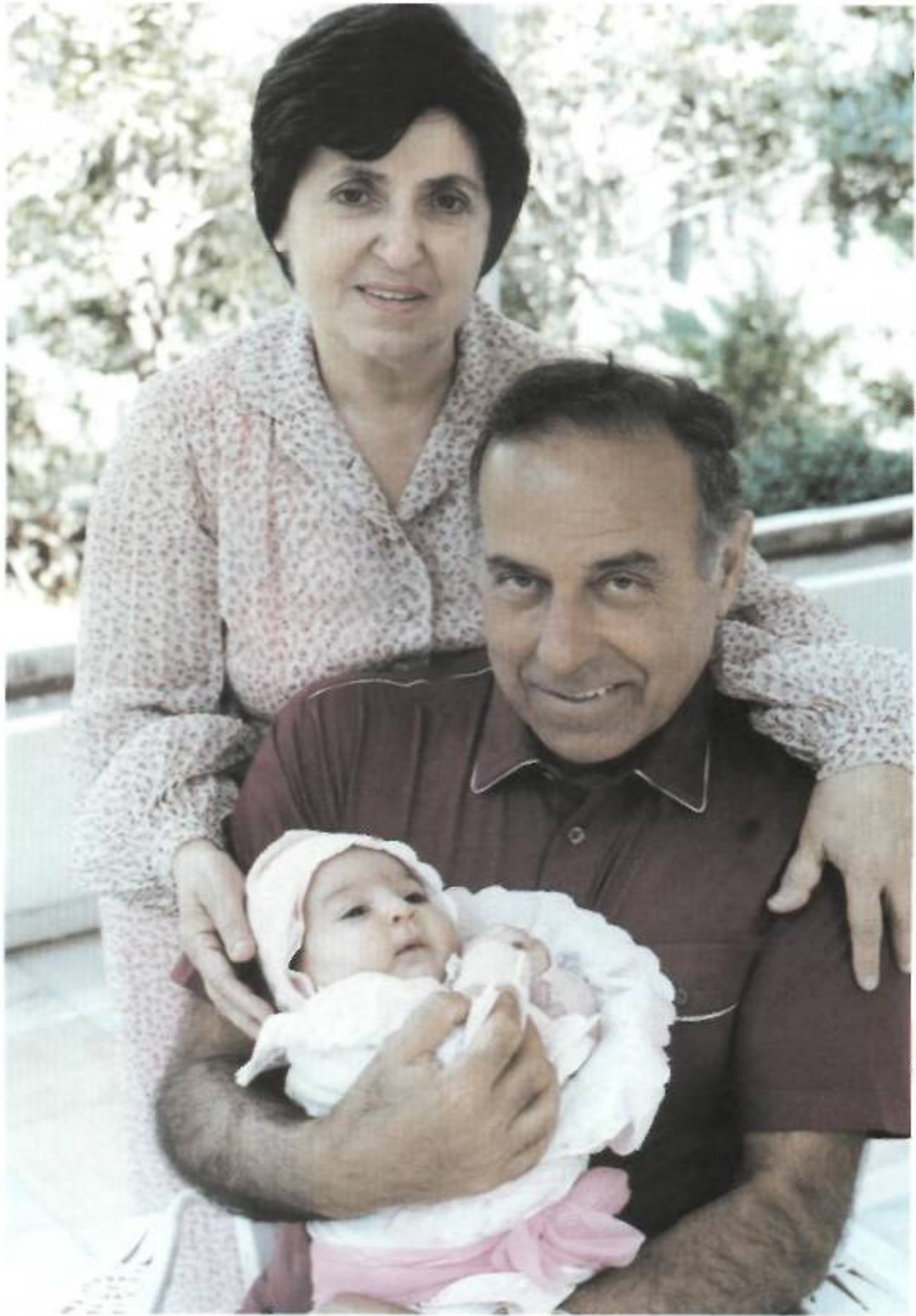
Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1984-cü il.

Zörifa və Heydər Əliyevlər. 1983-cü il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1984-cü il.

Zarifə və Heydər Əliyevlər nəvələri Leyla ilə, 1984-cü il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər nəvələri Zərifə ilə. 1983-cü il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər. 1983-cü il.

Zərifə xanım Əliyeva ailəsi ilə, 1984-cü il.

Zərifə xanım Əliyeva ailəsi ilə, 1983-cü il.

Zərifə xanım Əliyeva ailəsi ilə, 1983-cü il.

da mənə sevinc bəxş etsin, birçə şeyi bilirəm ki, eşqimi bütün ömrüm boyu ürəyimdə daşıyacağam.” Mən düşündüm, doğrudan da, - sevirənsə, belə sevməlisən.

Zərifənin bacısı qızı Svetlananın toyu bu gün də xatirəmdən çıxır. O, Ləzifə ilə Ağaalının qızı idi və 60-cı illərin əvvəllərindəərə getdi. Bu, Əziz müəllimlə Leyla xanımın ömründə birinci nəvə toyu idi. Yəqin buna görə də onlar rəqs etməkdən doymurdular. Toy, ümumiyyətlə, olduqca şən keçirdi. İndiki 200-300, aşağısı 100 nəfərlik toylardan tamamilə fərqlənirdi. Bura ən yaxın qohum və dostları çağırılmışdılar və bütün iştirakçılar o qədər azdı ki, hamısı Ağaalı otağının yaşadığı qədimi evin geniş qonaq otağına yerləşmişdi. Biz arada Zərifə ilə güzgüli qalereyaya keçdik. Zərifə təzəcəərə getmişdi və o vaxtdan onunla dərindən söhbət etməyə vaxt olmamışdı. Mənim birinci soruşduğum o oldu ki, “Zərifə, xoşbəxtsənmi?” O sevinə-sevinə mənə öz xoşbəxtliyindən, hədsiz, dərin, sədaqətli və qarşılıqlı məhəbbətindən, həyat yoldaşının gözəl keyfiyyətlərindən xeyli danışdı. Ən səciyyəvişisi odur ki, toydakı həmin görüşümüzdən illər keçəndən sonra da Zərifə öz qadın xoşbəxtliyindən, ailə səadətindən, eyni hərarət və ilhamla söz açmaqdan doymurdu. Elə heyrətamiz sözlər tapırdı ki, onları kağıza-qələmə etibar etməyə əlim gəlmir.

Onun insanlara məhəbbəti qeyri-adi dərəcədə hüdudsuz idi. Bu, bəlkə də ilahi bir vergi, fətri istedad idi. Zərifə sevib-seçdiyi, ömrünü verdiyi sənəti ilə bu istedadı da tam gerçəkləşdirə bilirdi. Bu haqda həkimlərin peşə dilində söz açmayacağam. Zərifə xanımın həmkarları, çoxsaylı tələbələri, elmdə və tətbiqi təbabətdə ardıculları bu işi mənədən yaxşı bacara bilərlər. Mən sadəcə, bir tarixçi kimi akademik Z.Ə.Əliyevanın apardığı böyük və çoxcəhətli ictimai fəaliyyətin cəmi bir epizodunu təhlil etməklə kifayətlənəcəyəm. 1973-cü ilin oktyabrında Bakıda Beynəlxalq Astronavtlar Federasiyasının XXIV konqresi keçirilirdi. Konqresin qadın komitəsi Zərifə xanımı müxtəlif tədbirlərinə dəvət etmişdi. Komitənin təşkil etdiyi qəbulda ABŞ, Fransa, İtaliya, Almaniya, İngiltərə və bir çox başqa ölkələrdən gəlmiş 250-dən artıq qadın iştirak edirdi. Qonaqların çoxu Zərifə xanıma onun ixtisası üzrə suallar verirdilər. O da hər bir sualı məmnuniyyətlə, yerli-yataqlı cavablandırır. Açıq-aydın görünürdü ki, sevimli işi haqda sorğulara cavab vermək ona xoşdur.

Elə bir şərait yarandı ki, biz onunla ikilikdə qaldıq. Və mən soruşdum: “Zərifə, yadımdadır o qadın?” O, inamla dedi: “Yadımdadır, hər şey yadımdadır. Bəs sən bilirənsən ki, bütün bu vaxt ərzində mən nə qədər operasiyalar aparıb neçə adamın gözüne nur qaytarmışam?” (o, keçirdiyi tibb əməliyyatlarının dəqiq sayını göstərdi, təəssüf ki, yadımda qalmayıb, ancaq xatirəmdədir ki, çox böyük rəqəm idi). Bəlkə də ona görə yadda saxlaya bilməmişəm ki, biz o vaxt çox gərgin işləyirdik, sovet qadınlarını təmsil edirdik, həm də konqresin ev sahibi ifik. O günlərdə bizim hər birimiz sosial xarakterli xeyli sorğulara cavab verməli oluruq. Mən heyrətə gəlməyə bilmirdim: əcnəbi qadınların təkcə sosial deyil, habelə siyasi məzmunlu suallarına Zərifənin verdiyi cavablarda onun dərin biliyi, hədsiz nazakəti, ayıq sinfi hissiyyəti necə də aydın görünürdü! Hər dəfə onun sülh uğrunda hərəkətdə qazandığı uğurları eşidəndə, Sülhü Müdafiə Komitəsinin işində iştirakını izləyəndə mən istər-istəməz 1944-cü ilin o uzaq axşamını xatırlayırdım. O axşamı ki, Zərifə müharibədən sonra neyləyəcəyimiz barədə düşünür, planlar cızırdı.

Bəli, qələbəmiz minbir əziyyət hesabına qazanılmışdı, buna görə də sülhü qorumaq lazım idi. Zərifə də öz laboratoriyasından tutmuş çoxsaylı görüşlərinə və yığıncaqlarına hər yerdə həvəslə bu istiqamətdə iş aparırdı. Konqresin işlədiyi günlərdə Azərbaycan Tarixi muzeyinin Şərq salonunda qədim və müasir milli geyimlərimizdən ibarət maraqlı bir sərgi nümayiş etdirilirdi. Mən Zərifəni də qızı Sevilə birlikdə bu tədbirə

də`vət etmişdim və onlar sərginin ovvəlindən axırınacan orada iştirak etdilər. Zərifənin ABŞ-dan gəlmiş bir qadınla söhbəti indiki kimi yadımdadır, görünür, o, hansısa mülahizəsini davam etdirirdi: "Görürsünüzmü, biz öz maddi mədəniyyətimizə, tariximizə necə qayğıyla yanaşıırıq. Əgər bu, belədirsə, deməli biz, sizin dediyiniz kimi, öz milli simamızı itirə bilmərik." Əfsuslar olsun ki, təşkilat məsələləri məni bu maraqlı söhbəti axıracan dinləməyə qoymadı.

İndi muzeyimizdə həmin konqresdən xatirə kimi "Orbitdə Salyut" adlı bir məcmuə qalır. Bu kitabda dünyada birinci "Salyut" kosmik-orbital elmi stansiyasının işi haqqında, onun həyatdan vaxtsız köçmüş, həlak olmuş üzvləri Q.Dobrovolski, V.Volkov, V.Patsayev barədə materiallar toplanıb. Titul vəərəqində mərhum kosmonavt V.Patsayevin dul qadınının *Heydər Əliyevə və Zərifə xanıma ünvanlanmış hərərətli xatirə sözləri* həkk olunmuşdur. Zərifəyə xas insanları sevmək istə`dadı ömrümüzün sür`ətli axarında görünməz olan adi məsələlərdə də üzə çıxırdı.

Bir hadisə də heç yadımdan çıxmır. Yolda dayanıb, svetoforun yanmasını gözləyirdim. Birdən yanımda bir maşın dayandı. Zərifə idi, maşından düşüb, həmişəki kimi mənimlə salamlaşdı. Bir gün qabaq respublikamızın qadın hərəkəti fəallarından birinə bədbəxtçilik üz vermişdi və ona xeyli kömək göstərmişdilər. Mən marağımı boğa bilmədim, soruşdum: bu xeyirxahlığın təşəbbüskarı o deyil ki? Birbaşa cavab vermədi, ancaq anladım ki, yenə də Zərifə öz ürəyiyananlığı, qayğıkeşliyi ilə köhnə rəfiqəmizə ilkin əl uzadıb.

Görüşlərimizdən birində soruşdu ki, anamın səhhəti necədir. Cavab verdim ki, diabet xəstəliyinin ucbatından görmə qabiliyyətini get-gedə itirir. Bunu başqa mənə ilə deməmişdim. Üstündən iki-üç gün keçəndən sonra qapımızın zəngi çalındı, açdım və yerimdə donub qaldım. Zərifə kandarda dayanmışdı. İçəri keçib dedi ki, işə gedirdim, birdən ananın səhhəti barədə dediklərini xatırladım, bağışla, vaxtım az da olsa, İzzət xanımın gözlərini müayinə eləmək istəyirəm. Heyrətamiz bir iş oldu: anam neçə illərdi ki, Zərifəni görməmişdi, ancaq səsindənmi, ya sövq-təbii, onu tanıdı. Zərifə hələ dəhlizdə ikən, öz otağından onu səs-lədi: "Bala, xeyir olsun belə?" Anam həkimləri sevməzdi və heç vaxt həkimə getməzdi. Ancaq Zərifə deyəndə ki, onu müayinə eləmək istəyir, anam onun suallarına cavab verməyə başladı. Zərifə səbrlə onu dinləyirdi. Anam isə arada xəstəliyini yadımdan çıxarıb, ağlamsınır, ötən günlərimizi, həyatdan köçmüş yaxınlarımızı, doğmalarımızı yada salırdı. Vidalaşanda Zərifə məni qucaqlayıb yana-yana dedi: "Neyləmək olar, Zinulya, sən möhkəm adamsan, dözməlisən. İşlər pisdir, mən İzzət xalaya heç bir kömək eləyə bilməyəcəm. Bu, diabet zəminində geridönməz bir prosesdir." Anam dünyasını dəyişəndə - 1980-ci ilin yanvarında o, Tamerlanla bizə gəldi. Adam çox idi. O, özünü göstərmədən keçib qapının yanında, divanda əyləşdi. Qadınlar Zərifəni tanıyıb yuxarı başda yer göstərəndə də divandan durmadı. Mən keçib onun yanında oturdum. Biz sanki ətrafda baş verənlərdən aralanıb, valideynlərimizi xatırladıq, uşaqlarımızdan danışdıq.

Zərifə uşaqları hər şeydən artıq sevirdi. Oğlu ilə qızı onun hədsiz sevinc və səadət mənbəyi idi. O, balalarını canından artıq sevən fədakar bir ana idi. Sonradan Moskvada şahidi oldum ki, Zərifə həm də cəfakəş nənədir. Yas yerindəki söhbətimizdə mövzu mövzunu əvəz edir, söz sözü çəkirdi. Elə bil, bir-birimizə daha çox şey çatdırmaq istəyirdik. Ailə, uşaqlar, novə, istehsalatın müxtəlif sahələrində göz zədələnmələrinin araşdırılması və profilaktikası üzrə maraqlı təcürbi və elmi-tədqiqat işləri, öz təşəbbüsü ilə Bakı məişət kondisionerləri zavodunun bazasında yaratdığı görmə orqanlarının peşə patologiyası laboratoriyası... Sonra

da söhbətimiz Azərbaycan Elmlər Akademiyasına yaxınlaşan seçkilərin üstünə gəldi - həqiqi üzvlüyə Zərifənin də namizədliyi irəli sürülmüşdü. Bu məsələ barədə təmkinlə və sadə bir tərzdə təkə onu dedi ki, çox böyük şərəfdir və bunun müqabilində gərək cəfakəşlik və ilhamlı əmək sərf edəsən. Əməyə onun münasibəti isə belə idi—insanın ətraf aləmi görmə qabiliyyəti uğrunda gərgin mübarizə!

İstəyirəm, mənim üçün hədsiz dərəcədə əziz olan bu insan barədə xatirələrimi onun da çox sevdiyi xalq şairi Səməd Vurğunun misraları ilə bitirəm:

Ölüm sevinməsin qoy! Ömrünü vermir bada,
El qədrini canından daha əziz bilənlər,
Şirin bir xatirətək qalacaqdır dünyada,
Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər.

Zərifənin özü də bu qabiliyyətə malik idi. O, xoşbəxt bir ömür yaşadı. Bu ömür onun özündən də çox, insanlara, işə və zamana lazım idi.

P.Ə.ƏZİZBƏYOVA,
professor, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının
həqiqi üzvü, Azərbaycan Tarix İnstitutunun direktoru.

Həsrətin araya atdı dağ, dərə,
Sönən işıq oldun, batan səs oldun.
Qayıt, mənim gülüm, qayıt bu yerə,
Ey mənim istəyim, nə gəlməz oldun!

Ümidlər, arzular pərən-pərəndir,
Qəlbə təsəllidir xatirələrim.
Bir halımı soruş, könlümü dindir;
Axşamlar yadıma düşür səhərim.

Qayıt, mənim gülüm, yerbəyer elə
Dərdi səhərləri, gecələri sən.
Çaşıb başqa yolla keçirəm elə,
Düz öz qaydasınca küçələri sən.

Qayıt, yerinə qoy Ayı, Günəşi,-
Yenə olduğu tək görüm həyatı.
Qayıt, gözüm nuru, könlüm atəşi,
Qayıt, sahmana sal bu kainatı!

BİR DAMLA SUDA GÜNƏŞ...

Şərqi aləmində geniş yayılmış xalq məsəllərindən biri buyurur ki, "Əgər sən təkcə yaxşı həkimənsə, yaxşı həkim ola bilməzsən." Həyatdan vəxtsiz keçmiş görkəmli alim, həssas həkim, sədaqətli və etibarlı dost kimi tanınan Zərifə Əziz qızı Əliyeva barədə düşündə hər dəfə bu müdrik kəlamı xatırlayıram.

Bu və ya başqa hadisənin əsl böyüklüyü, qısa insan həyatının haqiqi əhəmiyyəti vaxt keçdikcə daha aydın üzə çıxır. Zaman hər şeyi zərgər dəqiqliyi ilə ölçür və qiymətləndirir. Əgər onun əziz xatirəsi saf, göz yaşları kimi dumduru duyğularla zəngin olmasaydı, əgər onun elmimizə bəxş etdiyi böyük töhfələrlə öyünüb ovunmasaydıq, ağrılı-acılı bir fikir - Zərifə Əziz qızının artıq dünyada olmaması fikri institutumuzun bütün əməkdaşlarını hər dəqiqə, hər an sarsıdardı. Əlimizi işdən soyudardı. Zərifə xanım bu gün də oftalmologiya kafedrasının bir çox əməkdaşlarına, geniş götürüldükdə bütün kollektivimizə öz təsirini itirməmişdir. Bunun dərk edilməsi gözümüzün-könlümüzün acısını bir az yunaşdır.

İlk görüşümüzlə yaxşı xatırlayıram. Tale bizi çox qələbəlik bir şəraitdə rastlaşdırdı - Uroloqların 1972-ci ildə Bakıda keçirilən I Ümumittifaq qurultayının açılışında. Deməliyəm ki, belə əlamətdar bir forumun respublikamızın paytaxtında keçirilməsi öz-özünü böyük bir hadisə idi, eyni zamanda Azərbaycan uroloji məktəbinin yüksək klinik və elmi səviyyəsinin etiraf olunmasına dəlalət edirdi. Bununla birgə hamımız çalışırıq ki, qurultayın təşkilat işlərini də onun yüksək səviyyəsinə uyğun quraq, iştirakçı və qonaqların mümkün qədər bütün istəklərinə əməl edək.

Təxəllüblü deyildi ki, qurultay günlərində biz, Azərbaycan uroloqları, xüsusilə də Ə.M.Əliyev adına Respublika Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun urologiya və operativ nefrologiya kafedrasının əməkdaşları sutkanın az qala 24 saatını gərgin işləyirdik. Yalnız birinci plenar iclasın fasiləsi zamanı azacıq nefasimizi dərdik.

Mən yeni tibb texnikası nümayiş etdirilən foyeyə çıxmışdım. Kimsə qoluma toxundu. Döndüm, qarşımda çöhrəsindən nur yağan, gözlərindən təbəssüm çilənən orta boylu bir qadın dayanmışdı.

- Əliyeva Zərifə Əziz qızı - deyə özünü təqdim etdi, - həmkarım, sizin institutda işləyirəm, göz xəstəlikləri kafedrasında. İcaza verin, qurultayın açılışı münasibətilə sizi təbrik edim.

- Çox xoşdur,- mən fərqi nə varmadan cavab verdim. Və qəfildən bir fikir ildırım varmış kimi məni oyatdı: "Bu ki Əziz Əliyevin qızıdır". Əziz müəllimin adı məndən ötrü çox əziz idi. Çünki məhz o, təkmilləşdirmə institutunun rektoru olarkən, 1962-ci ildə məni - o vaxt cavan elmlər namizədini, əsənti dəvət etmiş və

urologiya kafedrasına rəhbərliyi mənə tapşırılmışdı. Özümdən asılı olmadan söhbəti Əziz müəllimin xatirəsi üzərinə gətirdim.

Zərifə xanım özünəxas xeyirxah təbəssümü ilə məni saxladı:

- Əlbəttə, Sizin atama olan dəyğularınız mənim üçün əziz və xoşdur. Ancaq indi söhbət başqa məsələdən gedir. Mən ona görə yaxınlaşdım ki, bir insan kimi sizin necə gərgin çalışdığınızı hiss etdim. Görürəm, işiniz ağırdır. Mən qurultayın mədəni proqramının həyata keçirilməsində, qonaqların Bakımı və respublikamızın başqa görməli yerləri ilə tanış edilməsində Siza məmnuniyyətlə kömək edə bilərəm.

Bu təklifin heyratəmiz dərəcədə xeyirxah, səmimi, eyni zamanda işgüzar və təcrübə tonu, onun kömək göstərməyə qızgın həvəsi qəlbimin dərinliklərinədən işlədi. Eyni zamanda qurultayın təşkilatçılarından biri kimi mən Zərifə xanımın bu iş üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən yüksək keyfiyyətlərini - rus dilini olduqca gözəl bilməsini, yüksək ünsiyyət mədəniyyətinə malik olmasını, heyratəmiz nezakətini və düşüncəsindəki dinamikliyi qiymətləndirməyə bilməzdim. Mən bircau anın içində bütün bunları fikrimdən keçirib, ona vaxtında edilmiş kömək təklifi üçün minnətdarlığımı bildirdim. Elə oradaca, söhbət əsnasında biz onunla qurultaydakı birgə əməkdaşlığımızın planını cızdıq. Zəng çalındı. O, zala tələsdii. Rəyasət heyətindən gözələmlə onu axtardım. Zərifə xanım işlədiyi kafedranın əməkdaşları ilə birlikdə dördüncü sırada əyləşmişdi. Deyirlər, insan barədə ilkin təəssürat çox zaman doğru olur... Həqiqətən də, Zərifə Əliyeva ilə birinci görüşümüzün onun şəxsiyyətindən aldığı dəyğulu təəssürat məni bütün əməkdaşlığımız boyu tərk etmədi. O gündən sonra biz artıq elmi şüurun icraalarında köhnə dostlar kimi görüşürdük. İş şəraitinin yaxşılaşdırılması, nüqsanların aradan qaldırılması yolları haqda açıq fikir mübadilələri aparır, yeni elmi uğurları da, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini də ətrafı müzakirə edirdik. Bu ağıllı, ilhamverici insanla ünsiyyətdə olmaq həmişə mənə ötrü həmin günün bayramına çevrilirdi. O, həddən artıq xeyirxah və yumşaq xasiyyətli bir xanım-xatın idi. Eyni zamanda öz əqidəsində möhkəm idi, sözündən dönməzdii, xoşlamadığı hallara qarşı bənşməzdii.

1978-ci il yanvarın əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutuna rektor təyin olunduqda məni birinci olaraq Zərifə xanımın təbrik etməsi bir xatirə kimi İndiyəcənə mənim üçün xüsusi əhəmiyyət daşıır.

- Sizin üçün asan olmayacaq - o vaxt da Zərifə xanım sözünü açıq söyləmişdi. -Axı cərrah əməliyyata ona görə girir ki, xəstənin sağlamlığını özünə qaytarsın. Elə istərdim ki, intitutumuzu dirçəldək, əvvəlki şöhrətini ona qaytaraq. Kollektivimiz də buna qadirdir. Həqiqətən istedadlı, təşəbbüskar həkimlərimiz var. Ancaq gerek onların etinasızlığını aradan qaldıraraq, böyük əməllərə sövq edək. Tamamilə əminəm ki, pis işçilər olmur, pis rəhbərlik üslubu olur.

Deyinə görə, bir damla suda da günəş əks oluna bilər, onda etiraf etməliyik ki, insan da hər bir sözünün arxasında aynadakı kimi əks olurur. Mənim həyatım üçün unadılmaz olan həmin gün mən Zərifə xanıma məsləhət gördüm ki, öz doktorluq dissertasiyasının formal tərəflərini yekunlaşdırın. Dedim:

- Bilirəm ki, materialınız artıq toplanıb, hazırdır. Belə ki, işi uzatmağına döyməz.

O baxışlarını üzümə dikib gülümsədi. Bir deqiqə fikirləşəndən sonra başını bulayıb qətiyyətlə dedi:

- Tələskənliyi sevmirəm...

Elə dedi ki, mən bu qısa, sadə cavabda dərin və gözəl insani dəyğuların bütöv bir cərgəsinin dalbadala düzülüyünü görməyə bilməzdim - məsuliyyət və leyaqət, rəsonallıq və özünəməzarət bu sözlərin mayasında dayanmışdı. İndinin özündə də mənə elə gəlir ki, bu keyfiyyətləri öz daxili dünyagörüşünün, dünyaduyumunun tərkib hissəsinə, atributuna çevirmədən belə bir fikri izhar etmək mümkünsüzdü.

Bir müddət keçdi. Nəhayət, hərtərəfli düşünülmüş-daşınılmış, dəqiqləşdirilmiş, elmi cəhətdən dərinlən əsaslandırılmış doktorluq dissertasiyası müdafiəyə çıxarıldı. Mövzusu belə idi: "Azərbaycan kimya sənayesinin bir sıra müəssisələrində işçilərdə görmə orqanının vəziyyəti". Müdafiə 1976-cı ilin 27 mayında Helmqolts adına Moskva Elmi-Tədqiqat İnstitutunda oldu. İnstitutun akt zalı ağzınacan dolmuşdu. Mövzunun yeniliyi və aktuallığı bütün Moskva mütəxəssislərinin, xüsusilə də sahə institutları əməkdaşlarının peşəkar marağına səbəb olmuşdu. Bir çoxlarının məqsədi dissertantın hazırlığına, işlədiyi mürəkkəb mövzunu dərinlən təhlil etmək və buradan səhiyyənin təcürbi sahələri üçün perspektivli nəticələr çıxarmaq bacarığına şəxsən əmin olmaq idi. Bundan başqa, o dövrdə attestasiya komissiyasının yenidən qurulması prosesi başlanmışdı və bu təşkilat elmlər doktoru elmi adına layiq görülmək üçün təqdim edilən işlərə tələblərini kəskin olaraq artırmışdı. Zərifə xanımın qarşısında fəvqəladə dərəcədə mürəkkəb bir vəzifə dayanırdı. - O, həddən artıq geniş və diqqətçil auditoriyanın yüksək psixoloji pressinqi altında dissertasiyasının, işləyib inkişaf etdirdiyi elmi istiqamətin bütün üstünlüklərini açıb-göstərməli, elmi kamilliyini, özünəməxsus yetkin elmi və cəsərəlli eksperimentatorluq bacarığını isbata yetirməli idi.

Belə bir vəziyyətdə iştirakçıların bir çoxu, o cümlədən mən də, həyəcanımızı güclə boğurduq. Zərifə xanım isə zahirən çox rahat görünürdü. Sıxıntı keçirdiyi azacıq hiss olunsada, özünü o yerə qoymur, həmkarlarını, dostlarını, tanışlarını salamlayıb zala keçirirdi.

Qaydaya görə, rəsmi materialların oxunması başa çatandan sonra işi təqdim etməkdən ötrü söz Zərifə Əziz qızına verildi. Əyninə kostyum geymişdi, xeyli zabətli görkəmi ilə aramla kürsüyə qalxdı. Tələsmədən, hissiyyatını üzə vermədən, isbath bir şəkildə, əsl kişi lakonikliyi ilə inandırıcı bir məruzə etdi. Mahiyyətcə, onun məruzəsi sərbəst şərhə bənzəyirdi, yalnız zəruri hallarda irəlicədən hazırladığı slaydlara istinad edirdi.

Həmişə olduğu kimi, bu dəfə də elmdə yeni söz olan dissertasiya canlı diskussiya doğurdu. Zərifə xanıma ondan artıq sual verildi. O da öz işinə və mövcud ədəbiyyata əsaslanaraq, həmin suallara ətraflı cavablar verdi, yüksək elmi hazırlıq və geniş erudisiya nümayiş etdirdi. Bu parlaq müdafiə institutumuzun bütün əməkdaşları kimi məndə də böyük məmnunluq və öz elmi-pedaqoji kollektivimiz üçün iftixar hissləri doğurdu. Düşünürəm ki, Zərifə xanıma tanıyanların hamısı o gün tez-tez emosiyaların kəskin dəyişikliyinə uğrayırdılar, ancaq mərasimin uğurla nəticələncəyinə mənfiqlə və qanunauyğun inam heç kəsi birçə an belə tərklətməmişdi. İşin qeyri-rəsmi opponenti, Tibb Elmləri Akademiyasının müxbir üzvü, N.M.Seçenov adına İkinci Moskva Tibb İnstitutunun oftalmologiya kafedrasının müdiri, professor A.P.Nesterov buraya yığışanların əksəriyyətinin ürəyindən xəbər verərək, dissertasiyanı yüksək qiymətləndirdi.

- Biz hamımız, həqiqətən, dəyərlə, nümunəvi bir dissertasiya görmək istəyirdik və bunun şahidi olduq.

Tezliklə attestasiya komissiyası Zərifə Əliyevaya tibb elmləri doktoru elmi dərəcəsinin verilməsi haqqında Elmi Şuranın çıxardığı qərarı təsdiqlədi. O, professor vəzifəsinə təyin edildi və 1982-ci ildə yekdilliklə Ə.M.Əliyev adına Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu göz xəstəlikləri kafedrasının müdiri seçildi. Qısa bir müddətdə Zərifə xanım necə nadir bir təşkilatçı olduğunu da sübut elədi. Dar macalda kafedrada yenidənqurma apardı, onu müasir diaqnostik və müalicə cihazları ilə təmin elədi, kollektivin elmi və pedaqoji nüfuzunu artırdı. O, elmi işin yeni metodlarla aparılmasını təşkil etdi ki, bu da xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Zərifə xanım öz əməkdaşlarının diqqətini müasir oftalmologiyanın perspektivli istiqamətlərinə yönəltdi, onları bu sahələrdə araşdırmalar aparmağa ruhlandırıldı. Hədsiz əməksevərliyi, yüksək təşkilatçılıq bacarığı, xeyirxahlığı, şəxsi qayğıkeşliyi, hər bir əməkdaşını müdafiə etməyə daim hazır olması onun işgüzar zabitesini ilə bir ahəngdə çulğışırdı. Qüdrətli alimə yaraşan bu xüsusiyyətləri Zərifə xanıma imkan verirdi ki, institutdakı işi

ilə eyni zamanda, SSRİ-də ilk dəfə Avropadakı analoji müəssisələrdən ən böyüüyü sayılan Bakı məişət kondisionerləri zavodunda işçilərin görmə orqanının patologiyasını araşdıran elmi-tədqiqat laboratoriyasına da rəhbərlik etsin. Azərbaycan sənayesinin müxtəlif sahələrinə aid peşələrlə əlaqədar göz xəstəlikləri üzrə onun apardığı tədqiqatlar xaricdə də bir sıra alimlərin diqqətini cəlb etmişdi. Zərifə xanım bir sıra əsərlərində əldə olunmuş nəticələri ümumiləşdirmişdi. Onun məsləhət və tövsiyələri ister oftalmoloq alimlər, istərsə də təcrübi fəaliyyətlə məşğul olan həkimlər üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Tibb Elmləri Akademiyası Zərifə Əliyevanı oftalmologiya sahəsində ali mükafatla - akademik Averbax mükafatı ilə təltif etmişdi. İnstitutumuzun kollektivi bu mükafatı həm şəxsən Zərifə Əziz qızı Əliyevanın, həm də bütövlükdə göz xəstəlikləri kafedrasının aktual, nəzəri cəhətdən maraqlı, təcrübi baxımdan səmərəli işinin yüksək qiymətləndirilməsi kimi qəbul etdi.

Zərifə xanımın elmi və təcrübi təbabət sahəsində qazandığı önəmli uğurlar kollektivimizə əsas vermişdi ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlüyünə onun namizədliyini irəli sürək. Onun namizədliyini biologiya elmləri bölməsinə mən təqdim etdim. Yekdilliklə seçilməsi yalnız onun oftalmologiyanın inkişafına verdiyi töhfələrin etiraf olunması deyildi, həmçinin Zərifə xanımın işlədiyi elmi istiqamətin perspektivli olduğunu təsdiqləyirdi. Akademik Zərifə Əliyeva təcrübəli pedaqoq kimi daim oftalmoloqların ixtisaslarını artırmalarına diqqətlə yanaşır, öz kafedrasının oftalmologiya üzrə təşkilati-metodiki mərkəzə çevrilməsi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi.

Onun tərəfindən həkimlərin təkmilləşdirilməsinin yeni formaları, tədris işinin optimallaşdırılmasının yeni metodları tətbiq olunurdu. İnsanlara həssas münasibəti, klinikaçı kimi yüksək səviyyəli fəaliyyəti ona həyata qaytardığı, gözlərinə nur bəxş etdiyi minlərlə adamın sevgi və hörmətini bəxş etmişdi.

İnstitutumuzun əməkdaşları Zərifə xanımın vaxtsız vəfatından böyük ürək ağrısı ilə xəbər tutdular. Hamımız dərinlən sarsıldıq. Moskvadakı Novodeviçye qəbiristanlığında vida sözü söyləmək də mənim üçün asan olmadı. Özümlü nə qədər topladımsa da, verdiyimiz itkinin—görməli alimin, parlaq pedaqoqun, unudulmaz iş yoldaşımızın, təbibin, təşkilatçı və idarəçinin, ən əsası isə füsunkar bir İnsanın böyüklüyünü sözlə heç cür ifadə eləyə bilmədim.

...Zaman ən yaxşı hakimdir. O irəlilədikcə, insanın beynindəki, yaddaşındakı ikinci dərəcəli şeylər silinir, yalnız vacib təsəvvür və təəssüratlar qalır. İndi bizim yaddaşımızda ən yüksək mənəvi xüsusiyyətlər bəxş edilmiş o böyük insanın obrazı kristallaşmışdır.

Ötən əsrin bizim əsrlə qovuşağında ixtisasca həkim olan, böyük yazıçı və böyük humanist A.P.Çexov tibb işçisinə xas olan peşəkar xüsusiyyətlərdən danışarkən demişdi: "Hərəkətvericilər də günəş kimidir. Onlar cəmiyyətin ən poetik və həyatsevər ünsürləri kimi bizi ilhamlandırır, rahatlayır və şəfqətləndirir"

Mən elə bilərəm ki, bu sözlər insanların həyat yoluna nur saçan, parlaq, həqiqətən də hərəkətverici bir ömür yaşamış Zərifə Əziz qızı Əliyeva haqqında deyilib. Qoy zaman öz axarı ilə hərəkət etsin. Onu tanıyan, onunla əməkdaşlıq edən bizlər isə həmişə, hər zaman xalqımızın ən yaxşı qızlarından olan Zərifə xanımın işıqlı xatirəsini əziz tutacağıq.

M.C.CAVADZADƏ,

professor, Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü,

Ə.Əliyev adına Azərbaycan Həkimləri

Təkmilləşdirmə İnstitutunun rektoru.

Çəkmədim bir an belə yollarından gözümlü,
Fikrinlə doldurmuşam gecəmi, gündüzümü.
Sən məndən uzaqdasan... Qəlbimdə əhdimiz var:
Dünyada hansı qüvvət səni məndən ayırar!
Gözləyirəm səni mən, gözləyirəm hər anda,
Axşamın kölgəsində, üfüqlər qızarıanda,
Sarı yarpaq düşəndə, isti külək əsəndə,
Gözləyirəm səni mən, gəlsən də, gəlməsən də!..

CAZİBƏ

Biz ailəlikcə dost idik— çoxdan, atam Bakıya köçərək, Zərifə xanımın atası ilə Azərbaycanın səhiyyə sistemində işləməyə başladığı dövrdən. Otuzuncu illərin əvvəlləri idi, bütün xırdalıqlar yadımda deyil, ancaq o yadımdadır ki, tez-tez evdə Əziz Əliyevin adını çəkərdik. Onu ilk dəfə yeddi yaşında ikən görmüştüm. Bir dəfə evimizdə möhkəm yır-yığış gedirdi, hamı mətbəxə yığışmışdı. Məni isə bayramsayağı geyindirmişdilər. Bu hadisə yeni mənzilimizdə baş verirdi. Ailəmiz bu evi cəmi bir neçə ay qabaq almışdı. Şəhərin təzə rayonunda— mütəxəssislər binasında idi. Anam Gülzar xanım indiyəcən orada yaşayır. Gün ərzində sürücü iki dəfə bazarlığa getmişdi, bu da bizdə çox nadir olan iş idi. Adətən, mən sürücünü gündə bir-cə dəfə görərdim, çünki atam işə piyada gedərdi. Anam o zaman tələbə idi və evə gec qayıdardı. Mən qulluqçumuz Frosyanın himayəsində qalardım. O, məni məktəbə aparıb-gətirər, gözü üstümdə olardı. Ancaq həmin gün Frosya mənə heç bir irad tutmurdu, yalnız anam bir neçə dəfə dedi ki, “əllərini yaxşı-yaxşı yu”. Elə bil qonaqları yaxşı qarşılamağımız mənim əllərimin təmizliyindən asılı idi. Hamı həyəcan və nigarançılıq keçirirdi...

Axşam atam öz tanışları ilə gəldi. Onlardan biri dərhal mənim diqqətimi cəlb etdi.—Bu, orta boylu, qıvraq, hərbi qamotlu bir kişi idi. Onun ilıq və nüfuzedici baxışları vardı. Evi girən kimi hamımızla salamlaşdı. Mənə yaxınlaşanda isə dedi: “Hə, qəhrəman, gəl bir görüm səni!” Bu sözlərdən sonra məni qucağına alıb yuxarı qaldırdı və dedi ki, artıq böyümüşən: “Nəçi olmaq istəyirsən? Yəqin həkim olacaqsan. Elədirmi?” Sonra isə üzünü yana çevirib əlavə etdi: “İndi elə bir vaxtdır ki, bizə cərrahlar lazımdır!”

Sonralar mən evimizdə Əziz müəllimi tez-tez görərdim. Bəzən valideynlərim Əliyevlərin evindən qonaq qayıdanda onların ailəsindəki səmimi görüşlərdən, yaşca məndən bir qədər böyük olan uşaqlarından xeyli danışardılar. Mühəribə başladı, atam cəbhəyə getdi. Əziz müəllim də ordu sıralarına çağrıldı. Yadımdadır, bir dəfə bizə hərbi formada gəlmişdi, çiyində podpolkovnik paqonu vardı. Atalarımızın və analarımızın üzündən dərin qayğı və kədər oxunurdu.

Qrupumuzda 13 oğlan idik. 1942-ci il idi. Dəhşətli müharibənin ikinci ilinin gətirdiyini nəzərə alsaq, bu rəqəm çox böyük sayıla bilərdi. Bizi “Qırmızı Bayraq ordenli qrup” adlandırırdılar. Çünki hamımız tezliklə əsgər olacaqdıq. Mənim 16 yaşım vardı. Dərslər yenidən başlanmışdı. Tezliklə qrupda və “potok”da bütün məqalələr müəyyən edildi: qrup nümayəndələri seçildi. Tələbələr arasında da müəllimlərə hüsn-rəğbət yarandı.

Anatomiya bizim üçün ən çətin məşğələlər sayılırdı. Uşaqlar qruplara bölünür, birgə məşğul olurdular. İş elə gətirdi ki, bir qrupa düşdük. Axşam düşəndə mütləq Əliyevlərin Zevin küçəsindəki evində olurduk. Əziz

müəllimin evi qonaqsevər idi, böyük oğlu Tamerlan bizdən yuxarı kursda oxuyurdu, yeri düşəndə bizə kömək edirdi. Ən başlıcası isə o idi ki, bu evdə həmişə bizi Zərifənin anası qarşılayırdı. Leyla xanım cazibədar, genişqəlblı və zabitəli bir qadın idi. Müharibə dövrü idi, gözümlüz çox vaxt qazandı qalardı. O heç vaxt bizi yedizdirməmiş getməyə qoymazdı. Ərzaq məsələsi isə ağır idi. Müharibədən xeyli keçmiş Tamerlanla görüşlərimizin birində olub-keçənləri xatırlayırdıq. Yadına düşdü ki, bir dəfə Leyla xanım ac-yalavac gəlmiş biz tələbələrə “herbi tutiyə” sayılan şprotə qonaq etmişdi. Bunu eşidəndə Tamerlan nəzərlərini uzağa zilləyib uzun müddət susdu, sonra isə dedi: “Bilirsən, o vaxtlar hamı dağılışandan sonra anam xəlvətə çöküb çörəyini şprotun balıq yağına batırıb yeyərdi.” Görün bu qadının, ananın ürəyi nə qədər böyük idi! “Kitabi-Dədə Qorqud”u oxuyarkən bir daha başa düşürsən ki, sevməyə və nifrət etməyə qadir olan qadın nə qədər mötlubedilməzlik və ölməzlik gücünə malik olur.

Beş uşaq böyüdü, boya-başa çatdırmış Leyla xanımı mənzərə məhiz belə xatırlayıram. İlk imtahanlarımızı vermişdik. İlk nəticələr çıxarmaq olardı. Sən demə, bizim qazancımız təkcə təhsildəki uğurlarımız yox, həm də qrup rəhbərimiz imiş. Hansısa yazılmamış çaruna görə biz ən çətin məqamlarda Zərifəyə müraciət edirdik. Belə bir epizod yadıma gəlir. Qrupumuzun oğlanları tez-tez nizam-intizamı pozurdular; məşğələləri buraxar, dərslərə gecikərdilər. Bu barədə kimsə dekanlığa məlumat vermişdi. Diqqətlə araşdırandan sonra biz “məlumat mənbəyinin” kim olduğunu tapdıq. Əsl kişilər kimi onun dərslərini verməyi qərara aldıq. Əvvəlcə məsləhətləşmək üçün Zərifənin yanına getdik. O həmin adamla özü danşacağını söylədi. İndiyəcən bizə sirt olaraq qalır ki, Zərifə ona nə dedi, nə demədi. Ancaq tezliklə, həmin oğlan qrupumuzdan çıxıb getdi. İldən-ildə qrupumuzda, sonralarsa bütün institutda Zərifənin nüfuzu artırdı. Biz oğlanlarsa onu öz bacımız bilirdik, çətin məqamda köməyimizə yetən bacımız.

Institutla, yoldaşlarla, müəllimlərlə vidalaşmaq amı çatdı. “Potok” uruzun məzunları həkim kimi bütün ölkəyə səpələndilər. Tale məni yerə də, bu dəfə artıq həkim kimi Əziz müəllimlə görüşdürdü. O Travmatologiya, Ortopediya və Bərpa Cərrahiyyəsi İnstitutunun direktoru idi. Mənim “İlanvurmalar və ilan zəhərinə qarşı zərərli müalicə” mövzusunda dissertasiyam Əziz müəllimin müsbət rəyi və xeyir-duası ilə müdafiəyə buraxıldı. Əliyevlərin evində mən yenidən Tamerlanla, artıq həkim oftalmoloq, təcrübəli mütəxəssis, müəllim olan Zərifə ilə görüşdüm.

Namizədlilik dissertasiyam Şamaxı rayon xəstəxanasının materialları əsasında işlənmişdi, paytaxt həkimi Zərifənin iradələri çox faydalı olmaqla yanaşı bəzi məsələləri aydınlaşdırmağa da kömək etdi. Bir müddət sonra, tibb institutunun oftalmologiya kafedrasının rəhbəri professor Ummisə xanım Musabəyova mənim işlədiyim klinikaya müalicəyə gəlmişdi. Növbədən sonrakı boş vaxtlarda onunla söhbətləşərdik. O, mənə öz tələbələrindən danşardı. Həmişə söhbətinin əvvəlində də, sonunda da Zərifə xanımdan söz açardı. Professor Zərifəni istedadlı həkim və alim, həssas yoldaş, əməksevər insan kimi səciyyələndirirdi. Deyirdi ki, Zərifə xəstəni müalicə edəyəndə onun ağrıları özünü də yaşayır, öz gəsinin ağrı-acısını və sevincini dərinlən duymaq və bunları özününkü kimi qəbul etmək Zərifə xanımın adamlarla ünsiyyətdə başlıca keyfiyyəti idi!

Doğrudur, Zərifənin xarakteri elə deyildi ki, hamını bir ucdan sevsin, hamıya lütf göstərsin. O, dostu düşməndən ayırmağı bacardı kimi, adamların yaxşı və pis əməllərini də dəqiq fərqləndirirdi. Onun şəxsi düşmənləri yox idi, çünki o, ünsiyyət bağladığı, köməyə ehtiyac duyan hər bir kəsin qəlbinə yol tapmağı bacarırdı. O, öz xarakterinə və ətrafındakılara mənəvi təsirinə görə adamlar arasında böyük nüfuzə malik idi. Ancaq bu nüfuzundan sui-istifadə etməz, özünü gözə soxmaz, lovgalanmaz, mühakimələrini başqalarına zorla qəbul etdirməzdi. Cəsarətlə demək olar ki, onun başlıca düşməni biganəlik idi. Və Zərifə buna qarşı yorulmadan mübarizə aparırdı.

Gəldim çiçəklərlə vidalaşmağa,
Gördüm ki, yaşlıdır gözü güllərin.
Bəlkə gileylidir, şikayəti var,
Bəlkə vardı mənə sözü güllərin.

Xeyli qüssəliydi gülün görkəmi,
Çökmüşdü üstünə payızın qəmi,
Onlardı baharın məhəbbət dəmi,
Açılar gül kimi üzü güllərin.

Baharsız gülündə şöhrəti,
Baharsız xatiri, hörməti olmaz,
Baharda heç kəsə minnəti olmaz,
Açılar əllisi, yüzü güllərin...

QIRX İLİN DOSTLUĞU... VƏ BİR GÜNÜN YOXLUĞU

Dünya belə xelq olunub - zaman sürətlə, dayanmadan axır, özü ilə birlikdə insanları, hadisələri də götürüb gedir... Biz yaxın dostlarımızı itirir, təklənirik. Hər gecən dost və rəfiqə ürəyimizin bir parçasını özü ilə aparır. Amansız fələk sevimli rəfiqəm, istedadlı həkim, Azərbaycan xalqının şərəfli qızı, ölkəmizin ən nəhəng oftalmoloqlarından biri Zərifə Əziz qızı Əliyevanı ölimizdən alandan sonra əvəzolunmaz iki təəssüratı məni bir an da olsa, tərk etmir. Mənim bəxtimə uzun illər Zərifə xanımın dostluq etmək, onun həssaslığını, çayğışkeşliyini, insansevərliyini, səxavətli xeyirxahlığını, təkrarolunmaz dərəcədə parlaq ruhunu bütün əzəməti ilə hiss etmək səadətini nəsib olub. İnsanın qüdrətinə dəlalət edən bütün bu əlamətlər ona tamamilə xas idi. Bizim tanışlığımız düz 40 il bundan qabaq, hələ N.Nərimanov adına Dövlət Tibb İnstitutunun divarları arasındakı tələbəlik vaxtlarımızdan başlamışdı. Zərifə xanımın atası, Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Əziz Məmmədkerim oğlu Əliyevin, anası - müdrik, xeyirxah və nəvazişli qadın olan Leyla xanımın unudulmaz simaları bu gün də gözümün önündən getməyib. Bu böyük və mehriban, öncüllük və savadlıq meyarı, insansevərlik və nəciblik örnəyi olan, yüksək ziyalılığa malik ailənin az qala hər bir üzvünü tanımaq, dostluq etmək və onlarla çiyin-çiyinə işləmək səadətini də mənim bəxtimə düşüb.

Göz xəstəlikləri kafedrasında müəllimlərim çox idi. Ancaq mənim gözümü böyük oftalmologiyanın hüdudsuz dünyasına ilk aqan müəllimim Zərifə xanımın böyük bacısı Ləzizə xanım olmuşdur. Tələbəlik illərində, ağır müharibə zamanında biz müalicə fakültəsində Zərifə xanımın qardaşı Tamerlan Əliyevlə - ensiklopedik zəka sahibi, yüksək biliyə, mədəniyyətə, əsl təvazökarlığa malik bu nadir insanla bir yerdə təhsil almışdıq. Mən həmişə ailənin kiçik qızı Gülarə xanımın parlaq istedadına və əməksevərliyinə heyran qalırdım.

Ancaq, heç şübhəsiz, ailənin ürəyi Zərifə xanım idi. Bizi onunla bütün saxtaqlardan uzaq olan dostluq əlaqələri bağlayırdı. Bu dostluq hissləri bir yandan bir-birini bəsa düşməyə və kömək göstərməyə hazır olmağımızla lüzə çıxırdı, digər bir tərəfdən isə səmimi məhəbbətə və dərinlən dərk olunan hörmətə əsaslanırdı.

Xatirələr məni o günlərə aparır ki, biz Zərifə xanımın bir dam altında, ancaq başqa-başqa müəssisələrdə çalışırdıq. O vaxt Tibb İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrası Elmi-Tədqiqat Oftalmologiya İnstitutunun binasında yerləşirdi. Zərifə xanım həmin institutun əməkdaşı idi. Biz hamımız bir böyük otaqda yerləşmişdik və uzun müddət dərinlən sevdiyimiz həkimlik sənətimizin bizə gətirdiyi sevinci və kədəri bir-birimizlə bölüşürdük. Xəstələr Zərifə xanımı çox sevirdilər. Onlara bəxş etdiyi nura, işığa, xeyirxahlığa və çayğışkeşliyinə, başqasının dərddini-sərini özününkü kimi duyduğuna görə, vaxtında dediyi xoş sözlərə, verdiyi məsləhətlərə, göstərdiyi yardım

və dostaya görə sevirtilər. Zərifə xanım xəstələrin qəlbini ovsunlayan xoşbəxt bir xarakter sahibi idi. Onun xeyirxahlığı da yaradıcı və fəal idi. Hər hansı bir çətinlik, ya problem olduğunu eşidən kimi o, özü həmkarlarının xahişini gözləmədən kömək etməyə çalışırdı. Zərifə xanım kiçik tibb heyətinə – tibb bacılarına, dayələrə, sanitarlara xüsusi qayğı bəslərdi. Yadımdadır ki, bizim şöbəmizdə Belousova Anna Yefimovna adlı böyük tibb bacısı işləyirdi. Birçə oğlu vardı və onunla birlikdə həddən artıq ağır məişət şəraitində yaşayırdı. Bunu eşidən kimi, Zərifə xanım öz təşəbbüsü ilə Anna Yefimovnanın həyat şəraitini yaxşılaşdırmaqdan ötrü işə girişdi. Təsəvvür eləyə bilməzsiniz ki, şöbəmizin, kafedramızın əməkdaşları bu yazıq qadına ev verilməsini necə mehriban, şad-xürrəm bir şəkildə qeyd etdilər.

Zərifə xanım görkəmli ictimai xadim, xalqın sədaqətli oğlu Əziz Əliyevin ailəsində doğulub böyümüşdü. Özünün sadə və qüdrətli şəxsiyyəti ilə Əziz müəllim el yaddaşında dərin izlər buraxmışdı. Şübhəsiz ki, bu, onun övladlarının, ilk növbədə də, Zərifə xanımın formalaşmasında böyük rol oynamışdı. O, doğruluq və prinsipial bir insan, həmçinin peşəsinin dərin bilicisi idi. Bütün çıxış və məruzələrində hansı məsələyə həsr olunursa-olunsun, yüksək vətənpərvərlik hissi duyulurdu. Bu, Zərifə xanımın işində, elmi xidmətində və ətrafındakılarla münasibətlərində də ifadə olunurdu.

Zərifə xanım tədqiqat üçün elmi mövzular seçərkən məsələlərə milli və dövlətçilik maraqlarından yanaşır. Onun namizədlik dissertasiyası o dövrdə oftalmologiya üçün sosial baxımdan aktual sayılan traxoma ilə mübarizəyə həsr edilmişdi. Traxoma korluq hallarının ən geniş yayılan səbəblərindən biri kimi dəhşətli ictimai bəlayə çevrilmişdi. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına əsasən, dünyada 400 milyon nəfər traxomaya tutulmuş, 80 milyon insan isə bu səbəbdən kor olmuşdu. Azərbaycanda traxomanın aradan qaldırılması məsələsində Zərifə Əliyevanın araşdırmaları əvəzsiz rol oynamışdı. O, həmin namizədlik işi üzərində işləyərkən yüzlərlə, minlərlə xəstəyə şəfa vermişdi. Öz araşdırmalarını bir neçə müəssisədə aparmışdı. Biz oftalmoloqlar yaxşı bilirik ki, tədqiqatın klinikadan, institutdan kənarında aparılması hansı əziyyətlər hesabına başa gəlir. Bunlara dözüb, ortaya gərgin əməyin uğurlu yekunu olan – sənballi bir əsər çıxarması Zərifə xanımın yüksək daxili mütəşəkkilliyindən, məqsədyönlülüyündən xəbər verirdi.

Bundan sonra o, kimyəvi istehsalla əlaqədar peşə xəstəliklərini, göz patologiyalarını öyrənməyə girişdi. Bu mövzu da həddən artıq aktual idi. Həm də tədqiqat metodikasına görə müəkkəb elmi işi yerinə yetirməkdən ötrü Zərifə xanım Azərbaycan kimya sənayesinin müxtəlif müəssisələrində çoxsaylı profilaktik tədbirlər təşkil etməli, özü də bunları icra etməli idi. Şin Zavodunun, Məişət Kondisionerləri Zavodunun və başqa müəssisələrin fəhlələri arasında apardığı yorulmaz iş və eksperimentlər sayəsində Zərifə xanım peşə xəstəliklərinin qarşısının alınmasında dəyərli profilaktik tədbirlər keçirməyə müvəffəq olmuşdu. Doktorluq dissertasiyası üzərində işlədiyi vaxtlarda respublikamızda və onun hüdədlərindən çox-çox kənarca oftalmologiya elminin inkişaf etdirilməsi işində onun xüsusi bacarığı daha parlaq şəkildə üzə çıxmışdı. Zərifə xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Bakı Məişət Kondisionerləri Zavodunun nəzdində nadir bir laboratoriya – görmə orqanının fiziologiyası və peşə patologiyası laboratoriyası yaradılmışdı. Elm və texnikanın ən yeni nailiyyətləri olan müasir cihazlarla təchiz etdiriyi həmin laboratoriya Zərifə xanımın yorulmaz fəaliyyətinin maddiləşmiş nəticəsi sayılmalıdır. Laboratoriyada ekdə olunmuş qənaətlər ölçüyəgəlməz dərəcədə nəzəri və təcridi əhəmiyyət daşıyırdı.

Zərifə xanımın elmi fəaliyyəti çoxşəxətli idi. Özünün qısa, lakin qeyri-adi dərəcədə parlaq həyatı boyunca o, saysız-hesabsız elmi kitablar və monoqrafiyalar çap etdirmişdi. Onun əsərləri arasında həkimlər üçün bir neçə tədris vəsaiti, rezin və yod istehsalı sənayesində göz zədələnmələrinin profilaktikasına dair metodik göstərişlər də mühüm yer tuturdu. Zərifə Əliyeva kimya sənayesində göz zədələnmələrinin öyrənilməsi və profilaktikasına

dair silsilə orijinal əsərlərinə görə M.L.Averbax adına mükafata layiq görülmüşdü. O, respublikamızda Tibb Elmləri Akademiyasının belə yüksək bir mükafatına layiq görülmüş ilk qadın oftalmoloq idi.

Biz bu xəbəri eşidəndə Azərbaycan oftalmoloqlar cəmiyyətinin iclasında qərara aldıq ki, əlamətdar hadisəni təntənəli şəkildə qeyd edək. Zərifə xanıma soruşanda isə o, bərk həyəcanlanaraq, uzun müddət sıxla-sıxla həmkarlarını bu fikirdən çəkindirməyə çalışdı. Cəmiyyətin nümayəndəsi kimi mən, min-bir əzab-əziyyətdən sonra onu, nəhayət, inandırıb bildim ki, bu fakt bütün Azərbaycan oftalmologiyasının şərəf və qüruru deməkdir, buna görə də Zərifə xanımın öz həmkarlarını bu əlamətdar hadisəni qeyd etmək imkanından məhrum etməsi düzgün deyildir. Onun təbii təvazökarlığı, yüksək mədəniyyəti, öz uğurlarını gözə soxmamaq, təntənə və dəbdəbdən uzaq qaçmaq kimi xüsusiyyətləri Zərifə xanıma bizə daha da sevdirdi və yaxınlaşdırdı. Cəmiyyətin dediyim iclası çox çək-çevirdən sonra baş tutanda da o, heyranlıq dolu təriflərə imkan vermədən apardığı işdən söz açdı. Biz sidq ürəkdən təbriklər hazırlamışdıq ki, onun könlü xoş olsun, Zərifə xanım isə bu təbriklərimizi təqdim etməyə də imkan vermirdi. Bu epizod onun böyüklüyünü və sadəliyini təcəssüm etdirirdi.

Biz onu sevirdik, onunla fəxr edirdik. O, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilən ilk qadın oftalmoloqumuz idi. Zərifə xanım Azərbaycan xalqının, Azərbaycan elminin, Azərbaycan oftalmologiyasının iftixarı idi. Bununla bərabər Zərifə xanım qeyri-ədi dərəcədə təvazökar və eiddi insan idi. Bütün ömrü boyu, həyat tərzinə görə də, bütün siması ilə də, məqalə və çıxışlarında da məşənlığa və mənəviyyətsizliyə, əxlaqi idealların itirilməsinə qarşı bərk mübarizə aparmışdı. Kristal dərəcədə təmiz, doğruçul və təmənnsiz bir insan kimi o, yüksək insani keyfiyyətlərin cərcisi idi. Deontologiya, həkim etikası və əxlaqi bərdə respublikamızda ilk çıxış edən də o olmuşdu. Oftalmoloqların Daşkənddə keçirilmiş beşinci qurultayında bu haqda məruzə etmiş, gənə mütəxəssislər üçün dərslində bu bərdə yazmışdı. Bu mənada həmin əsərində Zərifə xanımın şəxsiyyətinə başqa bir nadir cəhəti də əzə çıxır - incə tərbiyəçilik xüsusiyyəti. Oftalmoloqların beşinci qurultayında Zərifə Əliyeva Oftalmoloqlar Cəmiyyəti İdarə Heyətinin sədri seçilmişdi. "Oftalmologiya xəbərləri" jurnalının redaksiya heyətinin üzvü kimi də o, həmişə müasir oftalmologiyaya inkişafa aparan elmi və ictimai hərəkətin mərkəzində dayanmışdı.

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Oftalmologiya İnstitutunun yubiley elmi sessiyası mənim heç yadımdan çıxmır. Həmin sessiya oftalmoloqlar cəmiyyətinin sayyar plenumu ilə birgə keçirilmişdi və ölkənin bütün aparıcı oftalmoloqları orada iştirak etmişdilər. Zərifə Əliyevanın qibtəediləcək təşkilatçılıq bacarığı da elə o vaxt bütün parlaqlığı ilə ortaya çıxmışdı! O, respublikamızın qonaqlarını səmimiyyətlə, hərarətlə və xalqımıza xas əsl çorəqərvərliklə salamlayırdı. Oftalmologiya elminin bütün korifeylərinə layiq olduqları hörməti bildirərək, Zərifə xanım bu elmi sahənin qocaman xadimlərinin - Tibb Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü Nadejda Aleksandrova Paçkovskayanın və həmin akademiyanın müxbir üzvü, Kuybişev Tibb İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasının müdiri Tixon İvanoviç Yaroşevskinin adlarını xüsusi məhəbbətlə çəkdi, onları oftalmologiyanın atası və anası adlandırdı. Həmin elmi sessiyanın iştirakçıları bu gün də həmin tədbiri xoş sözlərlə xatırlayırlar. Sessiyanın yüksək səviyyədə təşkil olunduğunu və keçirildiyini qeyd edirlər. Zərifə xanımın gözəl nətiqlik qabiliyyəti vardı, onun nitqi sərbəst və aydın olduğu üçün fikrini, məramını dinləyənlərə səliss çatdırırdı. Yadımdadır, Zərifə xanımın həmin yubiley sessiyasındakı məruzəsi peşəkarla bağlı göz xəstəliklərinə həsr olunmuşdu. Onun parlaq, elmi cəhətdən dərin və eyni zamanda emosional çıxışı bütün iştirakçılarda silinməz təəsüratlar oyadı.

Zərifə xanım bir alim kimi olduqca məhsuldar çalışdı: tez-tez nitqlər, məruzələr, məlumatlar, məqalələrlə çıxış edirdi. Mən Zərifə xanımın çıxışlarını həmişə heyranlıq və fəxrlə dinləyirdim. Demək olar ki, bütün çıxışları yaddaşma həmişəlik həkk olub. Ancaq həmin çıxışlardan biri bərdə bəhs etmək istəyirəm.

Respublikamızda Əziz Məmmədkarim oğlu Əliyevin anadan olmasının 80 illiyini qeyd edirdilər. Müxtəlif müəssisələrlə bu münasibətlə tədbirlər keçirilirdi. N.Nərimanov adına Tibb İnstitutunda keçirilən yubiley gecəsi isə mənim yadımda daha yaxşı qalıb.

Azərbaycanda tibb elminin qazandığı uğurlar Əziz Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. N.Nərimanov adına Tibb İnstitutunun yaradılması və formalaşdırılması işində də onun böyük xidmətləri olmuşdur. Yubiley gecəsində bütün rəfiqələr Əziz müəllimin həyat yolundan danışandan sonra söz Zərifə Əliyevaya verildi. O, atası barədə danışdı. Sırayətədiçi təvazökarlıqla danışdı. Soyuq ağılla hər şeyi təhlil edir, araşdırırdı. Hərərətli, qeyri-adi bir övlad sevgisi ilə danışdı. Əziz Əliyevin ictimai fəaliyyəti barədə sanbalı və inandırıcı dəlillər gətirirdi. Bütün bunlarla birlikdə olduqca sadə və inamla danışdı. Mən indiyə qədər də həmin qeyri-adi çıxışın təsiri altındaam, desəm, inanmı. Zərifə xanım istedadlı, hərəərəfli insanıydı, yüksək intellektual zəka, geniş savad yiyəsi idi. Yaxından tanıyanlar onun ədəbiyyat sahəsindəki biliklərinə qibtə edir, incəsənət əsərlərindən zövq almasına həsəd aparırdı. Musiqiyə vurğunluğu və musiqi duyumu onun damarlarından axırdı. Gözəl fortepiano çalır, Azərbaycan xalq mahnılarını ürəkdən sevir, klassik musiqini və Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərini yüksək qiymətləndirirdi. Təbiət ona incə yumor hissi, tükənməz həyatsevərlik və nıkbınlıq kimi nadir sərəcələr bəxş etmişdi.

Zərifə xanım insanları çox sevirdi. Onların xeyirxahlığını, qayğıkeşliyini, qəlb hərəarətini yüksək qiymətləndirirdi. Bu sevgisini insanlara paylamaqda da heç zaman xəsislik etmirdi. O, oftalmoloq həmkarlarının, həkimlərin, iş yoldaşlarının yaxınlaşması üçün təşəbbüslər göstərirdi. Həmin təşəbbüsdən doğan əonələr bu gün yaşayır. Biz oftalmoloqlar qeyri-rəsmi ünsiyyətə, bir stəkan çay arxasında söhbətlərə daha çox meyl edirik. Zərifə xanımın xatirəsi bütün oftalmoloqları möhkəm bir ailə kimi birləşdirmişdi.

Vaxtilə onun özü ilə də belə söhbətlərimiz çox olmuşdu. Və həmin söhbətlər bizim hər birimizə xeyir vermişdi. Bilsəniz biz onun nə qədər şeylər öyrənmişik! Bir sözlə, Azərbaycan oftalmoloqları arasında özünə möhkəm yer tapmış insanpərvərlik ruhu, qarşılıqlı anlaşma, daxili hərəarət, bir-birinə təmənəmsiz hörmət əziz və sevimli rəfiqəmizdən bizə miras qalan ən dəyərli keyfiyyətlərdəndir.

Zərifə xanım qeyri-adi bir qadın idi. O, heç də hamıya qismət olmayan böyük bir qabiliyyətin də sahibi idi. Bu, sevə bilmək qabiliyyəti idi. Həyatda nə edərdisə, sevgiyə edərdi. Onun sevgisinin qüvvəsi öz ailəsinin hədudlarında daha parlaq əks olunur, daha artıq duyulurdu. O, uşaqlarına, sonra isə nəvələrinə sevgisində özünü unudurdu. Zərifə xanım Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevin ləyaqətli ömür-gün yoldaşı, sədaqətli dostu, sevimli qadını və əqidə yoldaşı idi. Bacımızın xatirəsi ilə bağlı ötən günlərimiz heç vaxt yadımdan çıxmır. Yaddaşımnda tələbə Zərifənin şən və qayğısız siması, gəlin Zərifənin xoşbəxtliyi və həyəcanı, ana Zərifənin nəvəzişkarlığı, ictimaiyyətçi Zərifənin ehtırası, alovlu fəaliyyəti, alim Zərifənin müdrikliyi nə qədər fakt və hadisələrlə əyaniləşib.

Xatirələrin sayı yox, hesabı yox. Bütün ömrümüz xatirələrə hopub. Ancaq xatirələrin ordən-burdan söylən-məsiylə də Zərifə xanımın işıqlı, nurlu siması bütün cəhətləri ilə açıla bilmir. Bunun üçün eildirlə kitablar yazılmalıdır.

Taleyimdən çox razıyam və ona minnətdaram ki, mənə belə şəxsiyyətlərlə bir zamanda doğulmaq, birgə çalışmaq və dostlaşmaq səadəti bəxş etmişdir.

Z.T. QULİYEVA,
professor, N.Nərimanov adına Tibb İnstitutunun
göz xəstəlikləri kafedrasının müdiri.

Elə ki tək oldum mən səninləyəm,
Yer üzü müqəddəs, göy üzü
məhrəm.

Necə vahiməylə tənhalıq gəlir,
Tənhalıq bütün bir dünyalıq gəlir.
Söyüdlər bağında əyim-əyimdir,
Çünki tənhalığım sənsizliyimdir.
Tanrı,
Bu sirrimi açma aləmə,
Sən məni tək elə, tənha eyləmə.

QƏLBİN AÇIQ QAPILARI

Azərbaycan ziyalılarına, elmi icətimaiyyətimizə ağır itki üz vermişdir. Görkəmli oftalmoloq dünyasını vaxtsız dəyişmişdir və biz hələ uzun müddət bu itkinin altını çəkəcəyik. Elə bil dünən idi, oftalmoloqlar cəmiyyətinin iclasında biz akademik Averbax mükafatının laureatı adına layiq görüldüyü üçün Zərifə xanımı təbrik edirdik, belə hallarda həmişə olduğu kimi, ona uzun ömür, can sağlığı, könül xoşluğu və yaradıcılıq fəaliyyətində yeni-yeni uğurlar arzulayırdıq. Sevinlimiz Zərifə xanımın özünə məxsus təvazökarlıqla bizə minnətdarlığını bildirirdi. O vaxt heç ağılımıza belə gəlməzdi ki, bu, bizim onunla vida görüşümüzdür. tezliklə o, bizi tərk edəcək.

Onu xatırlamaq məndən ötrü daha ağırdır, axı, bizim onunla otuz illik dostluq və rəfiqəlik tarixçəmiz var. Elmi əməkdaşlığımızın bir yerdə keçən son 15 ilində biz bir-birimizə daha artıq bağlanmışdıq. Məni ona pərəstiş etməyə sövq edən cəhətlər hansılardı? Yüksək mədəniyyəti, zərif qəlbi, elmə sədəqəti və insanlar qarşısında yüksək məsuliyyəti. Mən onun ağılının çevikliyinə, geniş elmi dünyagörüşünə, hər dəfə yenidən valeh olurdum. Zərifə xanım əmin idi ki, təbət yalnız onun dərinliklərinə dalanlar üçün açıldıqca açılır, üzdən isə heç nəyi götürə bilməzsen, nə qədər cəsur və istedadlı olsan da, elm sənə öz sirrini verməyəcək. Görək gərgin işləyəsən, yorulmaq bilmədən, gecə-gündüz çalışasan, illərlə oxuyasan, yeni-yeni tədqiqatlardan xəbərdar olasan. Yalnız o vaxt elm öz niqabını yere atıb, ilahi cöhrəsini təbibin qarşısında göstərir və sən elmin ən yüksək zirvələrini fəth edə bilərsən. Zərifə xanım bunu bildiyindən qollarını çirməyib işləməkdən usanmırdı, doktorluq dissertasiyasını bitirib, parlaq bir şəkildə müdafiə edəndən sonra da bir çox elmi əsərlər və monoqrafiyalar çap etdirmişdi. Və bütün bunlar mahiyyətə elmdə yeni söz idi. Z.Əliyevanın doktorluq dissertasiyasının müəyyən bir qismi çox mürəkkəb və o zaman bizim az bildiyimiz müasir morfohistokimyəvi tədqiqat metodu ilə sıx əlaqəli idi. Klinikalarda işlədiyi vaxtlardan özündə tərbiyə etdiyi inadkarlıq və səbrlə qısa bir müddətdə oturub, həmin tədqiqat metodunun bütün açarlarını tapdı və ona yiyələndi. Bununla da o, ortaya gözün patoloji anatomiyasının öyrənilməsi üzrə nəhəng, mən deyərdim ki, titanik bir iş qoymuş oldu. Onun tədqiqat işləri məsələlərin dəqiq qoyuluşu və hərtərəfli icrası ilə, təhlil edilən faktların tam elmi izahı ilə fərqlənirdi.

Araşdırma fəaliyyətinin yekunu kimi Zərifə xanım bu gün hər bir oftalmoloğun stolüstü kitabına çevrilmiş iki nadir monoqrafiya yaratmışdır. Gözün peşə patologiyasına dair bu möhtəşəm əsərlər morfoloji tədqiqatlarla zəngindir. O, elmin bu sahəsindən başqa, sənayedə işlədilən müxtəlif zəhərlərdən yaranan göz xəstəliklərinin mahiyyətinin aşkarlanmasında, etimologiyasının şifrinin açılıb göstərilməsində mülbüm nəticələr əldə etmişdi. Bakı şəhərinin şim və yod istehsalı müəssisələrində peşəkarlarla əlaqədar göz xəstəliklərinə həsr etdiyi monoqrafiyalar bu cəhətdən xüsusi qeyd olunmalıdır. Her dəfə xəstənin qəlbinə yol tapmağı bacarırdı, özünə

Zərifə xanım Əliyeva, 1951-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva sinif yoldaşları ilə (ikinci sırada soldan birinci), 1941-ci il

Zərifə xanım Əliyeva Tibb İnstitutunda kurs yoldaşları ilə
(birinci sırada soldan dördüncü), 1943-cü il.

Zərifə xanım Əliyeva Azərbaycan Tibb İnstitutunun
bir qrup tələbəsi ilə, 1944-cü il.

Zərifə xanım Əliyeva Azərbaycan Tibb İnstitutunun
bir qrup tələbəsi ilə, 1946-cı il.

Zərifə xanım Əliyeva kafedra əməkdaşları ilə
(birinci sırada soldan birinci), 1951-ci il.

Zorifə xanım Əliyeva iş yoldaşları ilə (ikinci sırada soldan ikinci), 1951-ci il.

Zorifə xanım Əliyeva (sağdan beşinci) Oftalmologiya İnstitutunda, 1957-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva (ikinci sırada sağdan birinci), 1957-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva iş yoldaşları ilə birlikdə
"Azərbaycan qadını" jurnalının əməkdaşlarını qəbul edərkən, 1980-ci il.

Zorifa xanım Əliyeva. 1982-ci il.

Zorifa xanım Əliyeva Əziz Əliyev adına Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda
Əziz Əliyevin yubileyi münasibətilə keçirilən rəhbərli iclasda. 1982-ci il.

Zorifa və Heydər Əliyevlər. 1968-ci il.

Zorifa xanım Əliyeva. 1980-ci il.

Zarifo və Heydər Əliyevlər mədəniyyət xadimləri ilə, 1981-ci il.

Zerifə xanım Əliyeva. 1981-ci il.

Zorifə və Heydər Əliyevlər. 1981-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər. 1982-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər Azərbaycan
və Rusiya musiqi xadimlərini qəbul edərkən, 1981-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər. 1980-ci il.

Mədəniyyət xadimləri Əliyevlərin evində qonaq olarkən. 1982-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1983-cü il.

Zərifə xanım Əliyeva oğlu İlham ilə, 1981-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1982-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1977-ci il.

Zərifə xanım Əliyeva, 1967-ci il.

Əliyevlər ailəsinin yaşadığı bina və akademik Zərifə xanım Əliyevanın həmin binadakı xatirə lövhəsi.
(Heykəltaras Ömər Eldarov).

etimad qazanmağın öhdəsindən gəlirdi. Yadımdadır, Zərifə xanım xəstələrin hansı ilə bu və ya başqa bir xəstəliyin profilaktikasına, müalicəsinə dair söhbət aparırdısa, o biri xəstələr də onun başına toplaşar, maraqla söhbətinə qulaq asardılar. Onların üzlərinə baxanda görmək çətin deyildi ki, Zərifə xanım bu adamları çəkdiqləri əziyyətləri unutmağa, onların narahatlığını qovmağa, bu adamların ürəklərində sağalacaqlarına ümid işığı oymağa müvəffəq olur. İnandırmaq bacarığı, təlqin gücü az-az insanlara nəsib olur. Zərifə xanımda bu qüvvə vardı, o, ən böhranlı anlarda belə sənə təlqin edə bilirdi ki, hər şey yaxşı olacaq, sağalacaqsan, işlərin düzələcək. Mən bunu öz üzərimdə də sınaqdan keçirmişdim. Zərifə xanım mənə qəlbən sevər və səhətimdəki xırda nasazlıqları belə ağrıyla qarşılayırdı. Yadımdadır, bir dəfə bir neçə saatlıq tibbi əməliyyat keçirməliydim. Bundan ötrü təcrübəli həkim və texniki cəhətdən yüksək təchizata malik klinika lazım idi. Üstəlik, mənim yaşım yarıdan keçmiş, orqanizmin xəstəlikdən zəifləmişdi. Cərrahiyyə əməliyyatından əvvəl Zərifə xanım mənə zəng vurdu. Dedi ki, hələ burun sallamalı bir şey yoxdur, bu boş bir əməliyyatdır, hətta ambulator şəraitdə də keçirmək olar. Özü də əla səmimiyyətlə danışırdı ki, mənə əməlli-başlı sakitləşdirdi. Mən ona inanaraq əməliyyat stoluna arxayın uzandım və qalxdım. Günü bu gün də əminəm ki, onun mənə təlqin etdiyi nikbinlik olmasaydı, bəlkə də o əməliyyatdan sağ çıxıbilməzdim. Başlıcası bu idi ki, o, mənə inandırma bilmişdi!

O, öz sadəliyi və insanlarla ünsiyyətdə dərin səmimiyyəti ilə hamını heyran qoyurdu. Onun insana bələdiyyə hörmət adilik hədlərini keçirdi. İnsansevərlik, bəşərlik sanki bu adamın bütün qanına hopmuşdu. Çox zaman müxtəlif adamlar onun üstünə xahişə gəlirdilər. Zərifə xanım hamını səbrlə, təmkinlə dinləyər, əgər eüz i də olsa, kömək etmək mümkündürsə, heç kəsi ümitsiz qaytarmazdı. Bizdə bir tənha sanitariya qadını işləyirdi, qonşuları tez-tez onu incidirdilər. Zərifə xanım həmin adamları yanına dəvət etdi, onları mədəni şəkildə başa saldı ki, kimsəsiz, qoca qadını incitmək günahdır. O qadının Zərifə xanıma necə minnətdarlıq etdiyinə mən eyni şahidəm. Birdən-birə özünə qahmar tapmış bu zəif qarı yenidən özünü insan saymağa başlayırdı. Mən bu misalı ona görə gətirirəm ki, oxucu Zərifə xanımın qayğıkeşliyinin, xeyirxahlığının, humanistliyinin miqyaslarını təsəvvüründə canlandırma bilsin. O, ətrafındakı insanların qayğısına qalmaqdan doymurdu, bizim ehtiyaclarımızı, problemlərimizi bizdən yaxşı bilirdi. Hər görüşəndə ilk əvvəl mənim sifətimə diqqətlə nəzər salar, mütləq özümü necə hiss etdiyimi soruşardı, evdəki vəziyyətlə maraqlanar, yalnız bundan sonra işlə bağlı elmi söhbətlərə keçərdi.

O, həmişə tələsirdi. Sanki tələyin ona ömür payı ayıranda xəsislik etdiyini bilir və daha çox iş görmək üçün ləngimək istəmirdi. İstər elm sahəsində, istərsə də təcrübəli həkimlikdə zirvələr fəth etmişdi. Zərifə xanım gözəl pedoqoq-tərbiyəçi idi, bilik və təcrübəsini dinləyiciləri ilə səxavətlə bölüşərdi. Onun peşə xəstəliklərinə həsr edilən mühazirələri xüsusilə məzmunlu idi. Zərifə xanım bu mühazirələrə çoxlu əyani vəsait gətirərdi. Qüdrətli oftalmoloq alimə və parlaq şəxsiyyətli cazibədar insana xas olan cəhətlər onun simasında harmonik şəkildə cəmləşmişdi: prinsiplilik, şəxsi sadəlik, böyük mədəniyyət, qəlbən xeyirxahlıq və könüllü açıqlığı. Kabinetinin qapısı ondan məsləhət və müdrik tövsiyələr almaq istəyənlərin hər biri üçün həmişə açıq idi. O, bildiklərini heç kimdən əsirgəmirdi.

Yüksək dünyagörüşlü mütəxəssis, dərin tədqiqatçı, maraqlı insan, ağıllı müsahib kimi, incə yumoru və hədsiz ziyalılığı ilə həkk olunub yaddaşına Zərifə xanım. Onun viedanı saf və bülülər idi. Əyninə gənc yaşlarından geydiyi ağ xalat ömrünün sonlarına qədər tərtəmiz qaldı, zərəcə ləkələnmədi. O, xalqı və xəstələri qarşısında borcunu müqəddəs bildiyindən təbət elminə uzun illər təmənənəz xidmət etdi, elə buna görə də gənc nəslə mənsub oftalmoloqların idealına çevrildi...

P.S.MƏLİKASLANOVA,
təb elmləri doktoru, professor.

Başımın üstündə dumanlar itdi,
Yollarda al-əlvan çiçəklər bitdi,
Quşlar təzə-təzə nəğmələr ötdü,
Bildim uzaqlardan sən qayıdırsan.

Dəniz dalğa-dalğa dedi sözünü,
Bağ barını saxlar, ocaq közünü.
Çiçəklər oyandı, açdı gözünü,
Bildim uzaqlardan sən qayıdırsan.

Sevinib çəmənlər girdi yaşıla,
Deyirəm yaşıllıq hər an kaş ola...
Məhəbbət ölçülmür, düzü, yaş ilə,
Bildim uzaqlardan sən qayıdırsan.

NƏĞMƏLƏRLƏ VİDA ANI

Mənim uşaqlığım kədərli olmalıydı: müharibə gəldirdi, elə ilk aylarda ixtisasca cərrah olan atam cəbhədə həlak olmuşdu, bizsə anamla başsız qalmışdıq. Ancaq hər halda uşaqlıq xatirələri həmişə işıqlı olur. Görünür, elə buna görə də mənim yaddaşımın o dövrünə iki parlaq nur şüası düşmüşdür. Birincisi, həyatımın mənası saymağa başladığım musiqiyə həvəsim, o biri bizim həyatımız idi. Qoy sözlərim heç kimə şişirdilmiş gəlməsin. Bakı ənənələrinə bələd olan hər kəs yaxşı bilir ki, məhəllə, həyat necə mühüm şeydir, insanın ömründə qonşular necə böyük rol oynayır.

Bilmirəm, arxitektura ənənəni yaradır, yoxsa milli xarakter arxitekturaya diqtəsini göstərir. Bakıda qonşular kommunal mənzillərdəki kimi ümumi mətbəxdən istifadə cümlələr və elə buna görə adama elə gələ bilər ki, böyür-böyürə olsalar da, onlar bir-birindən təcrid vəziyyətində yaşayırlar. Ancaq hər ailənin, hər mənzilin belinə kəmərim kimi dolanan şüşə qalereyalar həyətləri bir bütöv ailə kimi təsəvvür etməyə imkan yaradırdı. Belə evlərdə gizli, təcrid olunmuş şəkildə yaşamaq olmaz, əksinə, hər kəsin sevinci və kədəri hamınunkına çevrilir və hamı bunu özünü kimi yaşayırdı. Anamla bizim bəxtimiz ona görə gətirmişdi ki, Əliyevlərin böyük və mehriban ailəsi ilə qonşuluqda yaşayırdıq. Ətrafda hamı bu ailənin işığına qızınırdı. Onlara xas olan xeyirxahlıq, dostluq, ürəyiyananlıq ovqatı bütün həyatımıza yayılırdı. Biz qonşular bu gözəl ailənin başçısı Əziz Məmmədkerim oğlu Əliyevi az-az görürdük. Hamı bilirdi ki, o, Tibb İnstitutuna, sonra respublikamızın Səhiyyə Nazirliyinə, sonra da Dağıstana rəhbərlik etdiyi dövrdə necə gərgin işləyir. Mən onun istirahət etdiyini görməmişdim, ancaq yaddaşımda onu qanının qara olmağı, qaraqabaqlığı ilə bağlı bircə epizod da qalmayıb. İndiyəcən o kişini xatırlayanda gözlərim önündə həmişə isti, xeyirxah təbəssüm saçan gülürüz sifəti canlanır. Ailənin bütün işlərini Leyla xala idarə edəyirdi. O, zəhmətsevər və ağıllı ana, gözəl ev sahibəsi, müdrik insan kimi yadımdan çıxmıyacaq.

Hər kəsin evində çox şey olur, hərdən mübahisələr, höcətləşmələr də baş verir. Bizim həyatımızda belə şeylər də hamıya əyan olurdu. Ancaq hələ heç kim bircə dəfə də görməmişdi ki, Əliyevlərin evində kiməsə səsini qaldırsın, hündürdən danışsın, giley-güzar olsun. Ailənin kiçik qızı Gülarə yaşına görə mənə daha yaxın idi. Bizi həm də “müqəddəs musiqi sevgisi” bağlayırdı. Musiqi bizim hər ikimizin ixtisasımız oldu. Gülarə gözəl pianoçu, populyar musiqi ansamblının bədii rəhbəri, respublikanın əməkdar incəsənət xadimi idi. Böyük bacıları Zərifə də musiqiyə qeyri-adi dərəcədə bağlı idi, yaxşı royal çalır, xoş səslə oxuyurdu. Ancaq o da, qardaşı Tamerlan da atalarının yolu ilə getdilər, özlərini insanlar üçün vacib olan başqa bir sənətə - təbabətə həsr etdilər. Məlumdur ki, uşaq vaxtı iki-üç yaş fərqi daha çox hiss olunur, nəinki böyüyəndə. Zərifə də mənədən ötrü ölçətməz dərəcədə böyük idi. O oturuşu-

duruşu ilə, görünüşü, davranışı ilə bizim üçün nümunə, örnək idi. O heç vaxt başqa böyüklər kimi kiçiklərə etinasızlıq göstərməzdi. Əksinə, bizimlə ünsiyyətdə sanki yaşını unudar və bizimlə həmyaşlı kimi davranardı. Bu da bizə qürur verərdi, hər şeyi onunla məsləhətləşər, həmişə onunla bir yerdə olmağa çalışardıq.

Şüşəbəndin açıq pəncərələri qarşısında gecələr uzununu onunla söhbətləşməkdən usanmırdıq. Evimiz əla yerdə idi: İçəri şəhərdə. Üstəlik şüşəbəndimiz hündürdə yerləşdiyindən pəncərəmizdən Bakı buxtasının bütün gözəlliyi ovuc içi kimi aydın görsənirdi. Dənizə baxmaqdan doymaq olmurdu: o, ilin fəsillərindən, havadan və işığın düşməsindən asılı olaraq, tez-tez görkəmini dəyişirdi. Dənizdəki həyat da maraqlı və canlı idi: nəhəng gəmilər fit verib keçir, buxta ara vermədən katerlər və yelkənli qayıqlarla dolur-boşalırdı. Ancaq günəşin qürubundan sonra dəniz daha cazibədar olurdu: hərbi gəmilərin gur işıqları yanır, dənizdən evimizə uzanan ay işığı isə bizə gəl-gəl deyir, gözəməyə həvəsləndirirdi. Biz kiçiklər açıq pəncərələrimizdən durub durbinlə aya, ağ yola, dənizə baxar, böyük dostlarımız Zərifə, Tamerlan və Pərvizin maraqlı söhbətlərinə qulaq asardıq. Onlar çoxlu mütləq edir və bildiklərini bizimlə bölüşürdülər, buna görə də onların söhbətləri bizim üçün nağıllardakı qədər maraqlı idi. Bütün bunlar o illərin xatirələridir. O zaman hələ mavi ekran insanları canlı ünsiyyətdən, istiqanlı söhbətlərdən yadırgatmamışdı.

İşlə gətirdi ki, biz iki il Zərifə ilə görüşə bilmədik: mən Moskvaya oxumağa getdim, sonra orada qalib işlədim. Baxmayaraq ki, ürəyim Bakıda qalmışdı, ancaq istəsəm də, buraya tez-tez gələ bilmirdim. Mən, olbət-tə, bu böyük insanın uğurlarından xəbər tuturdum, onun böyük alim, fəal ictimai xadim, iki uşaq anası, görkəmli dövlət xadiminin həyat yoldaşı olduğunu bildirdim. Bilirdim ki, bütün bu sadaladıqlarımın hər biri hər hansı bir sadə qadının həyatını tamamilə zənginləşdirmək üçün bəs edirdi. Bütün bunların bir nəfərin şəxsiyyətində cəmləşdiyini təsəvvür etmək asan deyildi. Zərifə xanım özü də belə qeyri-adi insan idi. Mən bildirdim ki, o, gərgin fəaliyyəti ilə yanaşı teatr-konsert həyatının bütün hadisələrini diqqətlə izləməyə də macal tapır, incəsənətə xeyli vaxt və ürək yanğısı sərf edir. Mən onunla görüşməyə cürət etməirdim, onun vaxtını almağa qıymırdım.

Lakin həyat mənə onunla daha bir görüş bəxş etdi. Bu, mənim üçün çox gözlənilməz oldu. Azərbaycan bəstəkarlarının IV qurultayının yekun konsertindən sonra filarmoniyanın foyesində Zərifə xanımla rastlaşdıq. Sevinə-sevinə dedim ki, o heç dəyişməyib - gözəl, həmişə cazibədar görünən Zərifə xanım ətrafındakılarla maraqla söhbət edirdi. Məni görəndə kimi hal-əhval tutdu, anamı, qızımı, xalamı soruşdu. Hamısı da adbaad yadında idi, hiss olunurdu ki, sadəcə nəzakət xatirinə verilən suallar deyildi, həqiqətən maraqlanırdı. Mən çox təsirləndim. Açıq desək, hər birimiz çoxlu misallar gətirə bilərik ki, çox vaxt hətta zahiri uğurlar adamları dəyişdirir. Lakin zaman bütün hallarda öz həqiqi mahiyyətini qoruyub saxlayan əsl insanı dəyişdirməkdə acizdir. Zərifə Əliyeva belə insan idi - dərin zəkaltı, eyni zamanda sadə və xeyirxah. Bir-birini ovöz etmiş illər onu dəyişdirmək qüdrətində deyildi - nə zahiri görünüşünü, nə zəngin daxili aləmini. Filarmoniyanın foyesində onunla söhbət edəndə mən ağıma da gətirə bilməzdim ki, bu, bizim onunla son görüşümüzdür. O, Moskvaya köçdü, biz artıq yenə bir şəhərdə yaşayırdıq və mən ümid edirdim ki, yenidən görüşəcəyik. Ancaq tələyin hökmü çox amansız imiş: Zərifə həyatdan çox erkən və gözlənilmədən köçdü: qüvvəsinin artdığı, yaradıcılıq düşüncələrinin genişləndiyi, həyat enerjisinin aşıb-daşdığı bir zamanda.

Moskva, 15 aprel 1985-ci il. Alimlər Evi...

Budur, mən onu—əziz, sevimli və füsunkar Zərifəmi son mənzilə yola salıram. Bununla da sanki öz uşaqlığının ən işıqlı xatirələri ilə vidalaşıram...

T.Z.MAHMUDOVA,
Azərbaycanın xalq artisti.

Gecə hər kəs yataraq dincin alır.
Bəs, o kimdir belə xoş layla çalır? .
Kəsməyir bir an o laylay səsini,
Anadır, oxşayır öz körpəsini.

Başı üstündə o tiflin dayanan,
Bəs o kimdir ürəyi gizli yanan,
Saçan ətrafa onur şöləsini?..
Anadır, oxşayır öz körpəsini.

Nə şirin, dadlı gülüslərlə gülür,
Gözlərindən yenə şəfqət tökülür,
Döndərib laylaya can kəlməsini
Anadır, oxşayır öz körpəsini.

Anadır hər qadının yüksək adı;
Şəfqət adlı var ipək bir qanadı,
Yatmayıb sübhə qədər çox gecələr
Onu övladının üstündə gərər.
Dinləyər aləm o laylay səsini,
Belə bəslər analar körpəsini.

O, ATASININ YOLU İLƏ GEDİRDİ

Ömrümün səhifələrini vərəqlədikcə, istər-istəməz fikrim məni 50-ci illərə - aspiranturada təhsil aldığı və Göz Xəstəlikləri Elmi-Tədqiqat İnstitutunda işlədiyim illərə aparır. Mən özümü xoşbəxt insan sayıram. Çünki A.A.Abbasov, Sona xanım Axundova, Sona xanım Vəlixan, Umnisə xanım Musabəyova kimi təcrübəli və dərin bilikli klinistlər mənim müəllimlərim olmuşlar. İnstitutda çalışdığım zaman özümə çoxlu dost-tanış tapmışdım. Bunlardan biri də Zərifə xanım Əliyeva idi. Doğrudur, həmin adamların çoxusu zamanın axarında yaddan çıxıb getmişlər, bəziləri ilə münasibətlərimiz də dəyişmişdir, ancaq Zərifə xanım yaddaşımda həqiqətən də silinməz izlər buraxmışdır. Bu, ilk növbədə dərin hörmət və minnətdarlıq duyğularıdır. Zərifə xanım işgüzarlığı, xeyirxahlığı, qayğıkeşliyi, nəcibliyi, istiqanlılığı və qeyri-adi nikbinliyi ilə min adamın içində seçilirdi. Çexovun təbirincə desək, bu adamda hər şey gözəl idi - "həm zahiri, həm batini." O, əsl dost idi və yalnız şad günümüzdə deyil, həm də qəmli anlarımızda Zərifə xanım bizim hamımıza öz kömək əlini uzadırdı. O, nadir adamlara məxsus olan natiqlik qabiliyyətinə və söz duyğusuna malik idi. Yəqin elə buna görə də institutumuzda təntənəli yığıncaqların aparılmasını, yubiley günlərinin qeyd olunmasını bir qayda olaraq Zərifə xanıma həvalə edirdilər. Hər dəfə xəstələrə baş çəkərkən və ya məsləhət saatlarında mən onun parlaq klinik bacarığının şahidi olurdum. Zərifə xanımın elmi fəaliyyəti, ilk növbədə, onun düzgün klinik düşüncəsinə və həkim intuisiyasına əsaslanırdı. O, çox oxuyur və həmişə tibbi yeniliklərdən, təbabətə dair təzə çap olunan ədəbiyyatlardan xəbərdar olurdu və istər alim, istərsə də həkim kimi düşüncələri də məhz dərin savadına əsaslanırdı. Zərifə xanım xəstələrə qarşı olduqca diqqətli idi, onları səbrlə dinləyir, xahişlərinə, şikayətlərinə axıra qədər qulaq asırdı. O deyirdi: "Gərək həmişə özünü xəstənin yerinə qoyasan, gərək xəstə həmişə həkimin yanından xoş duyğularla getsin." Sonralar, onun peşəkar erudisiyası kifayət qədər genişləndikdən sonra da öz kafedrasının öməkdaşlarında xəstəyə doğru-düzgün və vaxtında diaqnoz qoymaq məsuliyyətini, klinik müayinənin yeni metodlarına yiyələnmək səylərini aşılamağa çalışırdı. Məişət Kondisionerləri zavodunda görmə orqanının peşə patologiyası laboratoriyasının yaradılması ideyası və təşəbbüsü də ona məxsus idi. Həmin laboratoriyada aparılmış dərin, hərtərəfli və kompleks elmi tədqiqatların nəticələri bu gün də oftalmoloji klinikaların əməli fəaliyyətində geniş tətbiq olunur.

Bizim oftalmologiya institutunda birgə işlədiyimiz illərdə isə Zərifə xanım traxomanın müalicə üsulları üzərində fəal surətdə çalışırdı. O, respublikamızın rayonlarına gedir, az qala qapı-qapı gəzir, əhalini müayinə edir, xəstələri taparaq, inadla onların müalicəsinə nail olurdu. Görüntür, təsadüfi deyildi ki, onun ilk elmi işi, bir qədər sonra isə namizədlik dissertasiyası traxoma və onun müalicəsinə həsr olunmuşdu. O, mövzu üzərində möhsuldar şəkildə işləmiş, müdafiə etmiş və tibb elmləri namizədi adını almışdı. Zərifə xanım həmişə öz təcrübə fəaliyyətini elmi fəaliyyətilə üzvi şəkildə qovuşdura bilirdi.

Ümumiyyətlə, Əliyevlər ailəsi, ələlxüsus da Zərifə xanımın atası Əziz Məmmədkerim oğlu, qeyri-adi hörmətçilliyi, insan şəxsiyyətinə diqqəti və xeyirxahlığı ilə həmişə seçilmişdir. Hamıya bəllidir ki, respublikanın ən tanınmış adamlarından olan Əziz müəllim həm də səhiyyəimizin bacarıqlı təşkilatçılarından biri idi. Elmi-Tədqiqat Travmatologiya və Ortopediya İnstitutunun direktoru işlədiyi vaxtlarda o bir dəfə mənə zəng edib zarafatla soruşdu: “Nazim, çayın var?” Mən onun zarafatını başa düşməyib cavab verdim ki, var. Bir müddət keçəndən sonra dedilər ki, Əziz Əliyev mənə yanına gəlib. Onu qapıda görəndə təəcüblənib düşündüm ki, yaqın gözlərinə baxdırmaq istəyir. Xeyli söhbətləşəndən, bir stəkan çay içəndən sonra məlum oldu ki, Əziz müəllim Zərifəni hansısa vacib bir məsələ ilə əlaqədar işdən saat yarım tez buraxmağım üçün icazə almağa gəlib. Bunu eşidəndə mən Əziz müəllimin nizam-intizamlılığına, sadəliyinə və başqalarına şəxsiyyət kimi hörmətlə yanaşdığına bir daha heyran kəsildim. Axı, Əziz müəllim bu sözü mənə telefonla da deyə bilirdi. Mən Zərifə xanımı otağıma dəvət etdim. Ata-bala görüşdülər və həmin anda mən onların insani xüsusiyyətləri etibarilə nə qədər yaxın və oxşar olduqlarını anladım. Zərifə xanım atasının yolu ilə gedirdi.

Sonralar mən institutun direktoru olanda da Zərifə xanım öz xeyirxah məsləhətləri ilə mənə kömək edirdi. Sonra uzun illər biz Zərifə xanımla ayrı-ayrı müəssisələrdə çalışdıq, ancaq həmişə institutumuz əlindən gələni qədər yardım elədi. Yadımdadır ki, 1977-ci ildə bizim institutun yubiley sessiyasını keçirməkdən ötrü o nə qədər əziyyət çəkdi. Tədbirdə iştirak etmək üçün Bakıya görkəmli alimlər dəvət etmişdik, onları layiqincə qarşılayıb yola salmaq asan deyildi və Zərifə xanım da o günlərdə əvəzsiz bir sədaqətlə bizi diqqətindən ayırmadı, bir çox məsələlərin həllinə öz cəsarəti və inadkarlığı ilə nail oldu.

Artıq görkəmli alim idi və Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü seçilmişdi, ancaq bütün bunlara baxmayaraq, Zərifə xanım özünəoxas qayğıkeşliyindən əl çəkmir, insanların ehtiyaclarını başa düşür və həmişə özünü onların köməyinə çatdırırdı. Kim olmasından asılı olmayaraq, ondan ötrü insanın taleyi, xoşbəxtliyi hər şeydən irəli sayılırdı. O, insanın ruhunu tuta bilir, hər kəsin üroyinə açar tapır, məsələlərin mahiyyətini anlamağı bacarırdı. Yüksək peşəkarlığı, hərtərəfli biliyi, sadəliyi və xeyirxahlığı oftalmoloqlar içərisində Zərifə xanıma dərin hörmət və nüfuz qazandırmışdı.

Mən onu bu cür tanıyırdım və o mənə yaddaşımda həmişə belə qalacaq.

N.M.ƏFƏNDİYEV,
professor, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat
Oftalmologiya İnstitutunun direktoru.

Yağışdan sonra bir həftə ancaq
Məzarı, torpağı islaq qalacaq.
Gülü qızıl-qızıl, çiçəyi ağ-ağ
Onun torpağı da gözəl olacaq.

İstəyindən çoxdu saçının ağı,
Sifəti gecikdi qırışmaq üçün.
Elə sevirdi ki, ana torpağı,
Tələsdi torpağa qarışmaq üçün.

O, HƏMİŞƏ BİZİMLƏDİR

Zərifə Əliyeva o şəxslərdən idi ki, onunla tanışlıq, əməkdaşlıq insanın könlündə silinməz izlər buraxırdı. Onun haqqında keçmiş zamanda danışmaq ağır və çətindir: olmuşdur, işləmişdir, öyrətmişdir, yaratmışdır...

Mən Zərifə xanımla tələbəlik illərindən tanış olmuşdum. İndiyəcən də o, mənim üçün canlılardan canlıdır. Mehriban siması gözlərimin qarşısından getmir. Mən institutumuzun dəhlizlərində, auditoriyalarında cingiltili səsini eşidir, hər addım başı elə bilirəm ki, onunla qarşılaşacağam. Bu, təsadüfi deyil. O məni ahənrüba kimi həmişə özünə cəlb edirdi. Zərifə xanım tək məni yox, ətrafındakıların hamısını özünün təmənnasızlığı, ünsiyyəti, dost-tanışlarının işlərinə, problemlərinə hədsiz diqqəti və qayğısı ilə özünə məftun edirdi. Oftalmologiya institutunda birgə işlədiyimiz illəri xatırlayıram. O, aspirant idi, sonra elmi işçi keçdi. Mən subordinatıradaydım, sonra da ordinator işləyirdim. Bu dövrdə, 1952-58-ci illərdə biz həkimliyin sirlərinə yiyələnir, təcrübə toplayırdıq. Zərifə xanım mənim işimə diqqətlə göz qoyur, hərdən özünəməxsus dərin analitik qabiliyyəti ilə hərəkətlərimi təhlil edirdi. Ancaq heç zaman öz royini mütləq həqiqət saymır, mənim də mülahizələrimi öyrənirdi. Bir dəfə isə ağır xəstələrin müalicəsi üçün mənim seçdiyim taktikanı təqdir edərək, gözlənilmədən dedi: "Sən niyə aspiranturaya girmək istəmirsən? Sözümlə qulaq as, get Moskvada Helmqolts adına göz xəstəlikləri institutunun aspiranturasına qəbul olun. Sən orada Azərbaycandan ilk aspirant olacaqsan. Bu, böyük şərəf və məsuliyyətdir." Onun sözləri mənim qəlbimi yerindən oynatdı. Zərifə xanım elə bir nadir adam idi ki, ayrı-ayrı hadisələri ümumiləşdirib, nəticələr çıxartır, adi şeylərdən ciddi məsələlər qaldırırdı. Bütün ömrüm boyu minnətdarlıqla xatırladığım o məsləhəti də mənim işimi, müalicə tərzimi uzun müddət müşahidə eləyəndən sonra çıxardığı nəticəyə əsasən vermişdi. Beləliklə də, mənim həyatımın yönünü dəyişmiş, qarşımda oftalmologiyanın bütöv bir dünyasını açmışdı...

1965-ci ildə, artıq aspiranturayı uğurla bitirib dissertasiya müdafiə eləyəndən sonra tale məni yenidən Zərifə xanımın yanına gətirdi. Nə az, nə çox, düz iyirmi il Ə.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasında onun yanında və rəhbərliyi altında çalışdım. Bu

illər ərzində Zərifə xanımın şücaəti, öz işinə heyrətamiz sədaqəti məni həmişə mütəəssir etmişdi. Doktorluq işini yazanda tez-tez sənaye müəssisələrinə gedir, yod və şin zavodlarında gözün peşə patologiyasına dair çoxsaylı sınaqlar keçirirdi. Və həmişə də deyirdi ki, bu işin müqabilində aldığı ən böyük mükafat fəhlələr arasında xəstəliklərin aşağı düşməsidir.

Professor olduqdan, kafedra müdiri seçildikdən sonra o, institutdakı dinləyicilərin nəzər-diqqətini göz damarlarının patologiyasını dərinlən öyrənməyə yönəldirdi. Dinləyicilər bu işə həvəslə yanaşırdılar, çünki Zərifə xanım yüksək elmi səviyyəsi, şəxsi keyfiyyətləri və geniş erudisiyası ilə onlara nümunə göstərirdi. Əlinə batareya ilə işləyən elektrik oftalmoskopunu alıb, anı olaraq göz dibinin vəziyyətini öyrənəndə Zərifə xanım həmkarlarında və dinləyicilərdə səmimi bir heyrət duyğusu doğururdu. İncə həkim intuisiyası, zəngin təcrübəsi heç zaman onu aldatmırdı, bu da çox vaxt, nə gizlədim, kafedra əməkdaşlarının qibtəsinə səbəb olurdu. Zərifə xanımın güclü yaddaşı vardı. Nəyisə qeydə almışdısı, bunu harda, necə etdiyini, hansı fikrin kimə aid olduğunu fenomenal dəqiqliklə xatırlayırdı. Bir dəfə klinikamıza çox nadir müşahidə olunan bir xəstəliklə - göz almacağımun çıxığı ilə bir xəstə gətirmişdilər. Hətta ən təcrübəli təbiblər də çaşıb qalmışdılar. Zərifə xanıma dəvət etdilər. O, xəstəni müayinə edəndən sonra dedi:

- Deyəsən, tələbəlik illərində mən akademik Averbaxın oçerklərində belə maraqlı hadisələr haqqında oxumuşdum. Orada akademik, sirk ustası olan bir yapon dan bəhs edirdi. O, tamaşaçıları heyrləndirməkdən ötrü özünün göz almacağımun çıxarib atır, sonra işə götürüb yerinə salmış.

Biz ərinmədən akademik M.İ.Averbaxın monoqrafiyasından həmin yeri axtarıb tapdıq. Gördük ki, Zərifə xanım uzun illər bundan qabaq oxuduğu şeyləri də müstəsna dərəcədə dəqiqliklə xatırlaya bilir.

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyəm ki, o, danışdıqlarını, elədiklərini, yazdıqlarını və ya dinlədiklərini çox gözəl yadında saxlayır, lazım olan anda cəsarət və qətiyyətlə öz biliklərindən istifadə edirdi. Zərifə xanım ixtisası üzrə çoxlu mütləli edir, aldığı informasiyanı kafedra əməkdaşlarının və dinləyicilərinin sərvətinə çevirirdi. Bu dəfə də belə oldu. Əldə etdiyimiz məlumatlar bizim birgə hazırladığımız orijinal məqalədə öz əksini tapdı. Məncə, qadın oftalmoloqlar arasında ilk dəfə olaraq, ona akademik M.İ.Averbax adına Tibb Elmləri Akademiyasının mükafatının verilməsində bir qanunauyğunluq vardı.

Zərifə xanım alimlik istedadını qeyri-adi təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə üzvi surətdə birləşdirirdi. Dördüncü Bakı klinik xəstəxanasının bazasında kafedranın filialı yaradılarkən onun bu keyfiyyətləri özünü xüsusilə büruzə verdi. Belə hallarda, adətən, müşahidə olunduğu kimi, filiala ayrılmış otaqların yenidən qurulması, xüsusi aparat və cihazların alınması və quraşdırılması ilə əlaqədar bir çox müxtəlif məsələlər və problemlər ortaya çıxdı. Bunların həllində o, bütün səviyyələrdə - klinikada, institutda, respublikanın Səhiyyə Nazirliyində qibtəolunacaq tənkin və qətiyyət nümayiş etdirdi. Onun hərəkətləri həmişə dəqiq və düşünülmüş olurdu. Buna görə də o, bir qayda olaraq, hərtərəfli, əsaslandırılmış mövqə tuturdu. Onun sə'yləri sayəsində çoxprofilli xəstəxanadakı filialımızın cərrahiyyə otağına istənilən ixtisaslaşdırılmış iri göz klinikası həsəd apara bilərdi. Cərrahiyyə otağı ən yeni tibb texnikası ilə, o cüm-

lədən, həmin vaxtlar üçün çox nadir təsadüf olunan televiziya qurğusu ilə təchiz olunmuşdu.

Zərifə xanım bizim qarşımızda mürəkkəb vəzifələr qoymaqla yanaşı eyni zamanda bir ana kimi qayğımızı çəkirdi. O, alimin və praktik həkimin vəzifəsini bütün rəngarəngliyi ilə dərk edirdi. Bu işdə onun üçün əhəmiyyətsiz şey yox idi. Məsələn, Zərifə xanım kafedranın hər bir əməkdaşının iş yerini müəyyənləşdirməyi vacib sayırdı. Yaxşı yadımdadır, bir dəfə bizi yığıb dedi: “İşi dəqiq təşkil etmədən bizə tapşırılmış vəzifələri uğurla yerinə yetirmək, sadəcə olaraq, mümkün deyil. Bunun ilk şərti isə iş yerinin avadanlıqla yaxşı təchiz olunmasıdır. Hər kəsin—tibb bacısının, dayənin, makinaçının, aspirantın, həkimin və professorun öz iş yeri olmalıdır.”

Zərifə xanım təşkilatı məsələlərin həllində, prinsipial elmi müddəaların müdafiə olunmasında nə qədər qətiyyətli idisə, bir o qədər də ürəyiyumşaq adam idi. Bu cəhət onun xəstələrə baş çəkməsi zamanı özünü xüsusilə göstərirdi. Məsələn, bir dəfə o, xəstənin yanındaca müasir müalicə metodlarını müzakirə edərkən tövsiyə olunan preparatlar arasında çətin tapılan bir dərmanın da adını çəkdi. Təyin olunmuş müalicə kursu bu dərmansız öttüşə bilməzdi. Zərifə xanım həmin dərmanı özü tapıb xəstəyə verəndə biz təəccüb-dən donub qaldıq.

Bu cəhətdən müasir cəmiyyətdə həkimin rolu və yeri ilə bağlı ideyaların öyrənilməsi, işlənilib hazırlanması və təbliği sahəsində onun apardığı böyük işi qeyd etməmək olmaz. Mən onun 1982-ci ildə Bakıda buraxılmış “Ali vəzifə” adlı maraqlı publisist kitabı ilə yanaşı, həm də daha əvvəllər, 1979-cu ildə Oftalmoloqlar Cəmiyyətinin Moskvada keçirilmiş və mənim də iştirakçısı olduğum iclasında etdiyi çıxışı xatırlayıram. O, parlaq bir natiq kimi həkimin mənavi tərbiyəsi, müasir deontologiya, tibb etikası və mənaviyyət məsələləri haqqında həqiqətən çox təsirli məruzə ilə çıxış etdi. Çıxışından sonra sovet oftalmologiyasının patriarxi akademik M.M.Krasnov ona yaxınlaşaraq, qarşısında baş əydi və əlindən öpüb dedi: “Sözüm yoxdur. Heyranam!”

Yuxarıda artıq göstərmişdim ki, Zərifə xanımın öz dostlarının işlərinə, qayğılarına səmimi diqqəti məni həmişə valeh edirdi. O, həssaslıq və xeyirxahlığın, canıyananlığın bariz nümunəsi idi. O, dərin hissiyatlı bir insan kimi məni və həmkarlarımı bir işarədən başa düşür, istedadı qiymətləndirməyi və ortababı həvəsləndirməyi, xoş əməlləri inkişaf etdirib möhkəmləndirməyi bacarırdı. Biz öz aramızda ona “valerian damcısı” deyirdik. Yaxşı bilirdik ki, lazımı məqamda o, təskinlik verməyi və sakitləşdirməyi bacarır, yaxşı məsləhətlər verir... Öz aramızda zarafatla deyirdik ki, duru və cavan gözləri olan bu incə qadınla adam özünü dağa söykənmiş kimi hiss edir.

Zərifə xanım elmi-təşkilatı, ictimai işlə yanaşı, öz dünyagörüşünü genişləndirməyə xeyli vaxt sərf edirdi. O, ensiklopedik biliyə malik bir insan idi.

Mənim musiqi təhsilim olduğu üçün həmişə onun musiqi anlayışına, dərin ilhamına heyran kəsilirdim. Kamil musiqi fəhmi vardı. Yadımdadır, Zaqafqaziya bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət konsertdə böyük Üzeyir Hacıbəyovun ölməz notlarını eşidərkən Zərifə xanımın sevinci aşırıb-daşırdı. O, hətta bu parçaları mənə zümzümə də etdi!

Biz bir neçə dəfə Zərifə xanımla “Min bir gecə” baletinə getmişdik. Yadımdadır, mənə deyirdi: “Birinci dəfə mən Toğrul Nərimanbəyovun gözəl dekorasiyalarına məftun olmuşdum. İkinci dəfə Fikrət Əmirovun ecazkar musiqisi məni heyran etdi. Bu musiqidə xalqilik və müasirlik çox üzvi surətdə qovuşub. Baletə növbəti dəfəki baxışında mən baletmeyster Nailə Nəzirovanın tapıntılarından həzz aldım. İndi, nəhayət, dördüncü dəfə isə mən bütün bunları vahid tam kimi qəbul edirəm...” Mən Azərbaycan və rus dram teatrlarının tamaşalarında, müxtəlif konsertlərdə, sərgilərdə dəfələrlə onunla birlikdə olmuşam. Hər yerdə də onun incəsənətə əvəzsiz məhəbbət hissəsinə şahid olmuşam. O, öz xalqına, bəşəriyyətin mənəvi xəzinəsinə xalqının verdiyi töhfəyə görə fəxr edirdi. Bu duyğu, belə demək mümkündürsə, onun sırf şəxsi, fərdi duyğusu deyildi - Zərifə xanım incəsənətə münasibətini mütləq başqaları ilə bölüşməyə çalışırdı.

...Zərifə Əziz qızı Əliyeva mənim xatirimdə tükenməz enerjiyə malik insan, istedadlı alim, gözəl təşkilatçı, əvəzsiz pedaqoq, nəcib həkim, gözəl qadın və sədaqətli, etibarlı yoldaş kimi qalmışdır. O, həmişə mənim qəlbimdədir.

X.A.RƏCƏBLİ

Şıdırğı, selləmə yağış yağanda
Mən o çiçəkləri görə bilirəm,
Mən o çiçəkləri dəre bilmirəm.

Şıdırğı, selləmə yağış yağanda
Mənim xəyalımın uzaqlığında
Araz çiçəkləyər, Kür çiçəkləyər,
Dəniz çiçəkləyər, göl çiçəkləyər,
Səma çiçəkləyər, çöl çiçəkləyər.

Çaylar çiçəkləyər bahar gələndə,
Arxlar yarpaqlayar payız gələndə...

ONDA HƏR ŞEY GÖZƏL İDİ

Mən bu sətirləri yaza-yaza özümü heç cür inandıra bilmirəm ki, Zərifə xanım artıq aramızda yoxdur. (Bir də axı bu necə ola bilər?) Bir insan ki, öz yurduna, öz xalqına bu qədər bağlı ola, onu tanıyan adamların qəlbində əbədi iz sala, bir insandan ötrü ki, biz hamımız bu boyda qürur hissi duyaq, o insanın yoxluğuna necə inanmaq olar.

Zərifə xanımla hər görüş onu tanıyanlara həqiqi sevinc gətirirdi. Elə birinci görüşdən insanlarda yaratdığı xoş təəssürat uzun illərin ünsiyyəti boyunca sabit qalar, dəyişməzdi. Çünki o, insanlara münasibətində sabitqədəm idi. Həmsöhbətini dinləmək, yerinə çatmamış hər hansı bir məsələdə nəticə çıxarmağa tələsməmək bacarığı, imdad istəyənlərin taleyində şüurlu və xeyirxah rol oynamaq onun şəxsiyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən sayılırdı. O elə bir qadımdı ki, bütün müsbət keyfiyyətləri öz şəxsinə ahəngdar bir tərzdə cəmləşdirə bilmişdi. Mənən o qədər zəngin idi ki, yüksək erudisiyası, mənəvi məziyyətləri, gözəllik duyğusu ilə hər kəsi heyrətə sala bilərdi. “İnsanda hər şey gözəl olmalıdır - qəlbi də, sifəti də, fikri-düşüncəsi də, geyimi də”. Bu məşhur kəlam sanki ondan ötrü deyilmişdi. İrili-xırdalı bütün görüşlərimiz ərzində mən bir şeyi dəqiq müəyyənləşdirmişdim ki, Zərifə xanımın gördüyü bütün işlərdə Xeyir başlanğıc nöqtəsi, əsas istinadgah idi. Onun təbiətinə xas olan ən mühüm cəhətlər xeyirxahlıq və humanizm, insanlara sevinc bəxş etmək arzusu idi.

Zərifə xanımın işi ilə bağlı bir sıra hadisələr yaddaşımda əbədilik həkk olunub. İndiki kimi yadımdadır, bir dəfə onunla görüşmək üçün iş yerinə getmişdim. Xəstələrlə məşğul olduğu üçün oturub gözləməli oldum. Birdən Zərifə xanım çöhrəsində işıqlı təbəssüm otağa daxil oldu. Üzündən bəxtəvərlik yağdı. Sanki dünyanı ona bağışlamışdılar. Sən demə, ağır xəstələrindən birinin qızı ona böyük bir gül dəstəsi gətiribmiş. Zərifə xanım isə al qərənfilləri qızından alıb, xəstənin özünə bağışlayıb. Ağır göz xəstəliyindən sonra bu gül-lərin gözəlliyini bir daha görənlər xəstənin xoşbəxtliyi Zərifə xanıma ləzzət verirdi. Əlbəttə, bu, yüksək peşəkar ustahğa malik hər bir həkim üçün uğurlu fəaliyyətin adı bir təzahürü idi, ancaq inanmaq olmurdu ki, bütün həkimlər xəstələrə bəxş etdikləri səadətdən Zərifə xanım kimi sonsuz həzz alsınlar. Yadımdadır, o vaxt Lev Nikolayeviç Tolstoyun sözlərini xatırlamışdım: “Həyatda şeksiz-şübhəsiz, bircə həqiqi xoşbəxtlik var— başqaları üçün yaşamaq səadəti”. Mən bu sözləri söyləyəndə Zərifə xanım gülümsəyib, bu müdrik kəlamı

təsdiqləmişdi. Mənə elə gəlir ki, bu sözləri onun həyat devizi də saymaq olardı: Zərifə xanım gözəl ana, qayğıkeş bacı, fədakar ömür-gün yoldaşı və etibarlı dost idi. Xatırladığım bu epizod da onun insansevərliyini, adamlara sevinc bəxş etməkdən doymadığını bir daha göstərir.

Həddən artıq nizam-intizamlı adamdı. Ciddi və özünə qarşı tələbkər idi, başqalarından da bunu umurdu. Mənəvi borc və məsuliyyət duyğuları onu bircə an da tərk etmirdi. Vədinə xilaf çıxmaq ona yad idi. Kifayət qədər nüfuzlu bir şəxsiyyət kimi, ətrafındakıların böyük hörmət və ehtiramını qazansa belə, həmişə özünü sadə və təvazökar tutardı. Başqalarının vaxtına qiymət verməyi də bacarırdı, ünsiyyətdə olduğu insanlarda yalnız yaxşı keyfiyyətləri görməyi də. Mən elmi işimlə əlaqədar onun yanına tez-tez gedib-gəldiyim üçün bunu başqalarından yaxşı bilirəm: Zərifə xanımın sənədləri, yazıları həmişə təkmiil olar, savadlı tərtib edilər və öz vaxtında ünvanına çatdırılırdı. Bütün qapılar onun üzünə açıq olsa da, həmişə işdən ötrü bir yerə getmək istəyəndə əvvəlcədən razılıq alardı.

Mən Zərifə xanımı ölkənin görkəmli qadın alimləri arasında da müşahidə etmişdim. O, söhbəti peşokar səviyyədə aparmağı da, sözün ən yüksək mənasında qadın olaraq qalması da bacarırdı. Belə görüşlərdən birində akademik Valentina Aleksandrovna Nasonovanın dediyi sözləri öz qulaqlarımla eşitmişəm: “Mən məsul vəzifələrdə işləyən çoxlarının xanımları ilə tanış olmuşam. Ancaq Sizinlə təmasdan sonra heyrətə gəlməyə bilmirəm ki, siz bu qədər müdrik, yüksək mədəniyyət və elm sahibi olmaqla yanaşı həm də bu qədər incə hissiyata maliksiniz. Zərifə xanım, qınayan olmasaydı, mən deyərdim ki, siz ərinizin sadəcə qadını və dostu yox, tən yarisısınız.”

Bu lətifətli qadın mənim yaddaşımda həm də ən çətin məqamlarda insana kömək əli uzada bilməsi ilə həkk olunub. O, insan kimi ömrünün mənasını bunda görürdü. Mən özüm də çıxılmaz anlarımda ona müraciət etmişəm. Zərifə xanım məni təmkinlə axıra qədər dinləyib, qiymətli məsləhətlər verib, inandıraraq ki, belə həll olunan şeylərdən ötrü bu qədər həyəcanlanmağa dəyməz, gərginliyimi götürüb, məni ruhlandıraraq belə vaxtlarımdan birində nikbin söhbətdən sonra təzəcə çapdan çıxmış monoqrafiyasının üstünü yazaraq mənə bağışlamışdı. Yadımdadır, o vaxt evə döndükdən sonra mən uzun müddət bu qadındakı insanların qəlbinə yol tapmaq, onların dərdinə-sərinə şərik olmaq, səmimiyyətlə kömək göstərmək kimi qeyri-adi məziyyətlərinin təsiri altından çıxıb bilməmişdim. İndinin özündə də Zərifə xanımın könül hərarətinin bir parçası kimi həmin kitabı ən əziz bir xatirə kimi saxlayıram.

T.Q.HÜSEYNOVA,
professor, Azərbaycan Tibb
İnstitutunun kafedra müdiri.

Günəşdən gənclik istədim,
Dənizdən coşqun həvəs.
Meşədən dinclik istədim
Küləkdən ilıq nəfəs.
Güllərdən ətir istədim,
Quşlardan iti qanad.
Yarpaqdan çətir istədim,
Ömürdən - coşqun həyat.
Dağlardan əzəmət istədim,
İnsanlardan məhəbbət.
Nə istədim, nə istədim -
Verdi mənə təbiət.

ÖMRÜN GÖZƏL İLLƏRİ

Həyatdan vaxtsız köçmüş yaxın dost, yoldaş, məsləkdaş haqqında söz demək çox çətindir. Allah heç kimə göstərməsin. Mənim ömrümün ən gözəl illəri Zərifə xanımla bağlı keçib. Biz onunla erkən uşaq çağlarından tanış olmuşduq, bir məktəbdə oxumuşduq. Sonradan onlar evlərini dəyişdilər, Zərifə başqa məktəbə keçdi, ancaq buna baxmayaraq, dostluğumuz yenə də davam etdi. Biz tez-tez görüşür, yaxın ünsiyyət saxlayırdıq. Orta məktəbi bitirəndən sonra tale yenə bizi görüşdü. Hər ikimiz Azərbaycan Tibb İnstitutuna daxil olduq. Ali təhsilimizi bitirəndən sonra eyni ixtisası seçdik və düz 18 il mərhum professor Umnisə Musabəyovanın rəhbərliyi altında Elmi-Tədqiqat Oftalmologiya İnstitutunda çiyin-çiyinə çalışdıq. Burada dostluğumuz daha da möhkəmləndi.

50-ci illərdə institutumuzun oftalmoloqları qarşısında duran ən əsas məsələ respublikamızda traxomanın - keçmişin bu acı qalığının aradan qaldırılması idi. Traxoma Azərbaycanın bir çox rayonlarında geniş yayılmışdı. Bununla əlaqədar Zərifə xanım tez-tez rayonlarda olur, xəstələrin müayinə olunub dispanserizasiyası işində böyük əmək sərf edirdi. Çox ağır və üzücü bir iş idi - bir sıra sənaye müəssisələrinin işçilərinin müayinə olunması, traxomaya tutulmuş, ancaq heç yerdə işləməyən adamlara baş çəkmək, onları, doğma və yaxınlarını yoxlamaq, mərazin yayılma ocaqlarını meydana çıxarmaq, respublikanın ən müxtəlif rayonlarındakı tibb məntəqələrində, əmək müəssisələrində, təşkilatlarda söhbət və mühazirələr keçirmək. Bütün bunlar nə qədər ağır, zəhmət tələb edən iş idisə, bir o qədər də şərəfli iş idi. Ağır iş idi, lakin eyni zamanda şərəfli bir iş idi. Traxoma ilə mübarizə apardığı müddətdə Zərifə xanım çalışdığı terapevtik şöbənin əməkdaşları ilə birlikdə bir neçə elmi-tədqiqat işini də yerinə yetirmişdi. Həmin araşdırmalarda iki rayonda keçirilmiş tədbirlər ümumiləşdirilərək, bunların əsasında traxoma ilə mübarizənin təşkilatı, tətbiqi-müalicəvi əsasları işlənib hazırlanmışdı. Bu elmi tədqiqatların nəticələri sayəsində həmin rayonlarda traxoma ilə mübarizə məntəqələri açılır, bütün xəstələr ciddi nəzarətə götürülür, zəruri müalicə tədbirləri aparılır, traxomanın aradan qaldırılması üzrə başlıca

metodiki-təşkili təlimatlar hazırlanırdı. Zərifə xanımın iştirakı ilə həmin elmi-tədqiqat işlərinin aparılması 1965-ci ilə qədər Azərbaycanda traxomanın kökünün kəsilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. Bütün bu illər ərzində Zərifə xanım “Məktəblilər arasında traxomanın müalicəsi” adlı elmi iş üzərində çalışırdı. Bu kütləvi məruzə tutulan uşaqların müalicəsi üçün o, oftalmologiyada ilk dəfə olaraq həmin illərdə icad edilən təzə antibiotikdən - sintomitsindən istifadə etmişdi. Bu yeni aspektdə aparılan araşdırmalar həmin xəstəliyin müalicəsində əvvəllər tətbiq və tövsiyə olunan digər preparatlarla müqayisədə sintomitsinin üstünlüyünü üzə çıxardı. Zərifə xanımın həmin uşaqlar üzərində apardığı dinamik müşahidələr göstərmişdi ki, sintomitsin selikli qişanın infiltrasiyasında sorulmanı sürətləndirir, kirpiklərin yaralarını bitişdirir, pannusu sorur, konyuktival torbacığıın mikroflorasını təmizləyir.

Zərifə xanım həmçinin qlaukoma və yaxındangörmə xəstəlikləri üzrə profilaktiki iş aparmaqdan ötrü də dəfələrlə respublikamızın rayonlarına getmişdi. Qlaukomaya tutulmuş xəstələrin müəyyənləşdirilməsi üçün bir çox illər ərzində o, Əli Bayramlı şəhərinin sənaye müəssisələrində ciddi müayinə işləri ilə məşğul olmuşdu. Qlaukomada şübhəli şəxslər təcili surətdə onun tərəfindən dispanser uçotuna alınır və onlar ətraflı müayinə və müalicə üçün göz stasionarlarına göndərilirdilər. Yaxındangörmənin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə o, Əli Bayramlı şəhərinin məktəblərində xeyli təcrübələr aparmışdı. Əgər institutumuzə lazım idisə, Zərifə xanım işə həvəslə girişirdi, gerek olan kimi rayonlara gedir, profilaktika ilə məşğul olurdu.

1964-cü ildən etibarən, o, görmə orqanlarının peşə patologiyasına həsr edilmiş doktorluq dissertasiyası üzərində işə başladı. Üç il ərzində, 1967-ci ilə qədər dissertasiya işinin ayrı-ayrı fraqmentləri yerinə yetirildi, Bakı Şin Zavodunun müxtəlif sexlərində çalışanların görmə orqanlarının bir sıra funksiyaları öyrənilədi. Sonradan iş yerini dəyişdiyi üçün dissertasiyasının yeni hissələrini də Ə.Əliyev adına Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasında yerinə yetirdi. Zərifə xanımın yüksək ixtisaslı mütəxəssis, alim kimi pedoqoji fəaliyyət sahəsində qazandığı uğurlar da həmin müəssisənin adı ilə bağlıdır. Qeyd etməliyəm ki, Zərifə Əliyeva böyük bir həyat yolu keçmiş, həkim-oftalmoloqdan Azərbaycan EA-nın akademiki, professor, Ə.Əliyev adına Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasının müdirliyinə qədər yüksəlmişdi. O, bütün bunlarla bərabər, həm də gözəl ictimai xadim idi.

Zərifə xanım geniş dünyagörüşünə, çevik ağıla, ilahi daxili və zahiri gözəlliyə malik idi. Cazibədar, heyrətamiz insanlara xas olan sadəlik, genişürəklik, xeyirxahlıq kimi keyfiyyətlər Zərifə xanımın şəxsiyyətində ahəngdar şəkildə qovuşmuşdu. İnsanlara intəhasız sevgi, onlarla ünsiyyətdə qeyri-adi sadəlik, yüksək mədəniyyət və ziyahlıq, həqiqətpərəstlik və doğruluq kimi xüsusiyyətləri sayəsində Zərifə xanım hər yerdə özünə dərin hörmət və məhəbbət duyğuları doğura bilirdi. Ən qəribəsi bu idi ki, o, ünsiyyətdə olduğı adamların hər birinin dilini tapa bilirdi.

Tutduğu yüksək mövqeyə baxmayaraq, o, sıradı həkimliyi dövründəki sadəliyini, xeyirxahlığını qoruyub saxlamışdı. Zərifə xanımın qəlbi hamının üzünə açıq idi.

İş günləri onun boş vaxtı olmazdı: mühazirələr, təkmilləşdirmə institutunun dinləyiciləri ilə məşğələlər, xəstələrin müayinə və məsləhət saatları, ağır ictimai iş yükü. Zərifə xanımın - bu böyük alimin, həkimin, pedaqoqun, ictimai xadimin bütün həyatı və fəaliyyəti Vətəninə, xalqına təmənnəsiz xidmət nümunəsidir. Həkim-oftalmoloqların hazırlanmasına, elmi işçilərin gənc nəslinin tərbiyəsi işinə Zərifə xanım bütün bilik və bacarığını sərf edir, var gücünü qoyurdu.

Lakin o yalnız işlə yaşamırdı. Hüdudsuz enerji, həssas ürək sahibi olan bu qadın sərbəst vaxtlarının hamısını ailəsinə həsr edirdi. O, diqqətli övlad, gözəl həyat yoldaşı, qayğıkeş ana, nənə idi. İşdə də belə idi, əməkdaşlarımızın hamısı üçün sədaqətli dost, xeyirxah bir ana idi. O, hamının imdadına çata bilirdi. Yoldaşlarımızdan kimsə doğmasını, yaxınını, əzizini itirəndə hayımıza daha tez yetişirdi. Yaxın, sadıq, təmənnəsiz bir dost köməyinə möhtac qaldığın anlarda Zərifə xanımı yanında görürdüm.

Taleyim mənə düz əlli il onunla ünsiyyətdə yaşamaq xoşbəxtliyi bəxş edib. Bütün bu müddətdə həmişə qəlbimin dərinliklərində hiss etmişəm ki, Zərifə Əziz qızı yanımdadır, özünün isti, səmimi nəvazişi ilə, xeyirxah əməlləri ilə mənə hər an yardım göstərə bilər. Ömrünün son illərində o, Bakıda yaşamırdı, ancaq bura hər gəlişində biz onunla mütləq görüşürdük. O, mənim ətrafında baş verənlərlə maraqlanır, halımı gözlərimdən oxuyardı. Mən onun şəxsində belə bir qeyri-adi, həssas və diqqətli bir dost, rəfiqə tapmışdım. Zərifə xanımın şəxsiyyəti çoxcəhətli idi. O, yalnız yüksək ixtisaslı həkim, hərtərəfli alim, görkəmli pedaqoq və ictimai xadim deyildi. Eyni zamanda dərin musiqi savadına da malik idi, gözəl fortopiano çalır, oxuyurdu, incə yumor hissi vardı, hazırcavab və maraqlı müsahib idi. Yüksək müşahidə qabiliyyəti də vardı.

70-ci illərin əvvəllərinə qədər N.Nərimanov adına Azərbaycan Tibb İnstitutunda professor U.Musabəyovanın rəhbərlik etdiyi göz xəstəlikləri kafedrası Elmi - Tədqiqat Oftalmologiya İnstitutunun terapevtik şöbəsinin bazasında yerləşirdi. Zərifə xanım da bu şöbənin böyük elmi işçisi idi. O vaxt şöbə ilə kafedra vahid bir tam kimi qaynayıb-qovuşmuş üzvi bir orqanizmə bənzəyirdi. Biz burada bir ailə kimi çiyin-çiyinə çalışırdıq. Kollektivimiz mehriban, sıx və möhkəm idi, müəllimlərimiz, yaşlı yoldaşlarımız bizim üçün məxsusi ənənələr qoyub getmişdilər. Ayda bir dəfə biz hamımız işdən sonra kollektivimizin bir üzvünün evində çay süfrəsinə toplaşardıq. Bu məclislərin sırasını hər ilin əvvəlində Zərifə xanımın böyük bacısı, Tibb İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasında dosent işləyən Ləzizə xanım tərtib edirdi. Harda yığışmağımızdan asılı olmayaraq, görüşlərimiz şən və maraqlı keçirdi. Cəmiyyətimizin canı və qəlbi isə həmişə Zərifə xanım olardı. O, yalnız təbabəti sevmirdi, incəsənətə və mədəniyyətə böyük sevgiylə yanaşır, teatrların bir premyerasını da buraxmaz, filmoniyada keçirilən konsertlərdə iştirak edirdi. O, ahəngdar, hərtərəfli inkişaf etmiş nadir insanlarımızdan idi. Zərifə xanımın vaxtsız vəfatı xəbəri bizim hamımızı, onun bütün dostlarını və həmkarlarını sarsıtdı.

Hələ bu günə qədər də inana bilmirəm ki, o bizim aramızda deyil. İnanmaq istəmirəm ki, bir daha onun doğma, həlim səsini eşitməyəcəyəm. Rəhmətlik məni nəvazişlə “Fəriş” deyə çağırırdı. Bu xitabı onun mənə səmimi duyğularını, sevgi və sayğısını ifadə edirdi. İstək duyğularımız qarşılıqlı idi. Zərifə xanımın sevinci və kədəri mənim, mənim sevincim və kədərim onun idi.

O, mənim üçün yüksək mədəniyyət, ziyalıq, düzlük, öz işinə sadıqlıq, bütün bilik və bacarığını xalqına xidmət işinə yönəldən böyük bir İnsan obrazıdır. Bu obraz mənim yaddaşında, qəlbimdə ölənədək yaşayacaq.

Q.M.NƏSRULLAYEVA,
professor, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat
Oftalmologiya İnstitutunun şöbə müdiri.

Unutma ki, o, alnının altında nurlu gözlər
İrəlini görmək üçün verilmişdir, yol izlər.
Sən o parlaq yol izləyən gözlərini daima,
İrəliyə dik hər zaman, yürü, yürü və durma.
O dumanlı, fırtınalı keçmişlərdən uzaqlaş!
Odlu, mətin addımlarla yürü, yürü, durma, marş!
İrəlidə, inan ki, bir cənnət kimi cahan var,
Sabah günəş orda doğar, səadət orda parlar.

ÖLMƏZ QƏLBİN SADƏLİYİ

1977-ci il oktyabrın 21-də Zərifə Əziz qızı Əliyeva oftalmoloqların Bakıda keçirilən iclasında kimyövi istehsal şəraitində görmə orqanının peşə xəstəliklərinə və onların profilaktika tədbirlərinə həsr olunmuş parlaq məruzə ilə çıxış edərək, gözəl illüstrasiyalı rəngli slaydlar nümayiş etdirdi. Bütün iştirakçıların diqqətini cəlb etmiş bu məruzənin oxunduğu gün Zərifə xanımı mənə ilk dəfə gördüm. Onun füsunkar şəxsiyyəti barədə o zaman mənə hələ təsəvvürüm yox idi.

Zərifə xanımla şəxsi tanışlığımız bu hadisədən təxminən yarım il sonra - 1978-ci ilin aprelində baş verdi. Əmək fəaliyyətinin həmin dövründə o, görmə orqanının peşə patologiyalarını öyrənmək üçün xüsusi elmi laboratoriya yaratmaq ideyası ilə yaşayırdı.

Qərara alınmışdı ki, həmin laboratoriya istehsal obyektinin yaxınlığında yerləşdirilsin. Bakı Məişət Kondisionerləri Zavodunda laboratoriya üçün yer artıq hazırlanmışdı. Zərifə xanım laboratoriya üçün kadrlar axtarırdı. Bu məsələ ilə şəxson məşğul olur və yeni laboratoriyanın taleyi üçün kadrların uğurlu seçiminin bütün əhəmiyyətini tam dərk edirdi. Zərifə xanım mənə də eyni həmin vaxt öz yanına çağırırdı və biz mənə baş elmi işçi kimi oraya keçməyimin mümkünlüyü məsələsini müzakirə etdik.

İlk tanışlığımız Bakıda, Oftalmologiya Elmi-Tədqiqat İnstitutunda professor P.S.Məlikaslanovanın kabinetində oldu. Qısa tanışlıqdan sonra başa düşdüm ki, Zərifə xanım mənə elmi işlərimə və tərcümeyi-halıma yaxşı bələddir. Hətta onu da bilirdi ki, Müdafiə Nazirliyinin hospitallarında xidmət müddətim yaşım çatdığına görə bitmək üzrədir. O, yaradılan laboratoriyanın məqsəd və vəzifələri ilə mənə tanış etdi. Danışığının sadəliyi, sifətindəki xeyirxah təbəssüm, səmərəli elmi iş perspektivləri mənə cəlb etdi. Bu təklifə razılıq verməyə bilməzdim, hərçənd mənə eyni gəlirdi ki, həmin iş bir klinist və cərrah-oftalmoloq kimi mənə tam qane eləyə bilməz. 1979-cu ildə mən görmə orqanının peşə patologiyaları laboratoriyasının əməkdaşı oldum və Zərifə Əliyevanın rəhbərliyi altında işə başladım. Kiçik kollektivimiz çoxmillətli idi: burada azərbaycanlılar, ruslar, ukraynalılar, lözgilər vardı. Zərifə xanım hamıya eyni dərəcədə diqqət və qayğı ilə yanaşırdı. Beynəlmilətçilik onun səciyyəvi cəhəti idi. Zərifə xanım bir elmi rəhbər kimi əməkdaşların qarşısında konkret, yerinə yetirilə bilən, praktik əhəmiyyət daşıyan və perspektivli vəzifələr qoymaq bacarığı ilə fərqlənirdi. O özüno və tabeliyindəkilərə qarşı ciddi, tələbkar olmaqla yanaşı, həm də qayğıkeş və diqqətçil idi, işçilərin rəyinə hörmətlə yanaşır və onların, işgüzar təşəbbüslərini hər vaxtla müdafiə edirdi. Bunun sayəsində nisbətən qısa bir vaxtda laboratoriyamızda çoxsaylı orijinal elmi məqalələr, monoqrafiyalar, səmərələşdirici təkliflər və ixtiralar şəklinə çox sanballı elmi əsərlər yarandı. Zərifə xanım çox tez bir zamanda öz laboratoriyasının əməkdaşlarını sevdi. O,

bizim hər birimizin ən kiçik müvəffəqiyyətinə də ürəkdən sevinir, öz müsbət münasibətini təmkinlə, lakin təciliyyəndəki işçi üçün kifayət qədər həssaslıqla bildirməyi bacarırdı. 1979-cu ildə doktorluq dissertasiyamı müdafiə edəndə bunu mən öz üzərimdə şəxsən hiss etdim.

O, mənim uğuruma çox sevinirdi. Laboratoriyada Zərifə xanım tez-tez çay süfrələri təşkil edərdi. Çayından, konfetindən, Azərbaycanın milli şirniyyatlarından tutmuş hər şeyə cənab lazımı olan azuqəni özü gətirərdi. Əslində, bu çay süfrələrinin arxasında istehsalat müşavirələri keçirilirdi: görülən işlərə yekun vurulur, gələcək planlar dəqiqləşdirilir, cari məsələlər müzakirə olunurdu. Həmin söhbətlərimiz Zərifə xanımın əməkdaşları üçün unudulmaz anlar idi.

Laboratoriya ilə birlikdə Zərifə xanım həm də Əziz Əliyev adına Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda işləyirdi. 1982-ci ildə onu kafedra müdiri seçdilər. O vaxtdan mən kafedrada da onun yanında çalışmağa başladım. Zərifə xanım məşğələlərin keyfiyyətlə və effektiv keçirilməsinə, dinləyicilərə təcrübə verdişlər aşılamağa xüsusi diqqət yetirirdi. Onun oxuduğu mühazirələr dərin məzmunu, yeniliyi və aydınlığı ilə həmişə seçilirdi. İşçilərimiz üçün ən qiymətli keyfiyyətlərindən biri də bu idi ki, Zərifə xanım həmişə təmkinli və səbirli olardı. Hətta nəyə görə isə qəzəblənəndə belə o, heç zaman kobudluq etməzdi. Yadımdadır, işçilərimizdən biri moskvalı professorlardan birinə yerini şirin salmaq xatirinə yalandan özünü Zərifə xanımın qohumu kimi təqdim eləmişdi. Ona ciddi irad tutanda belə Zərifə xanım qəzəbini boğaraq, sakitliyini pozmadı. Bir də boş şeylərdən ötrü o, heç vaxt işçiləri məzəmmət etməzdi.

Zərifə xanımın başqa bir səciyyəvi və mənim üçün əziz olan cəhəti də sadəliyi, təvazökarlığı idi. Bəzən bu təvazökarlıq o yerə çatırdı ki, Zərifə xanım başqalarının yanında özünün qazandığı elmi, əqli və əxlaqi üstünlükləri üzə vurmazdı. Misal üçün, hətta müxtəlif mətbu orqanların tələbi qarşısında da o, öz yüksək elmi rütbələrini qabarıq göstərməkdən hər vaxt qaçardı. Eyni zamanda o öz səviyyəsini nəzərə çarpmaqdan qorumağı da yaxşı bacarırdı. Xaraktercə mehriban və təmkinli olan bu insanın bir başqasına ən kəskin mənfə münasibəti onun zərif, xeyirxah yumoru və təbəssümündə öz ifadəsini tapırdı. Həmçinin o, əməksevər və təvazökar adamlara çox mehribanlıq göstərər, həmişə onların köməyinə çatmağa çalışırdı. Zərifə xanımı fərqləndirən başqa bir cəhət də onun müxtəlif adamlarla ünsiyyətdə sadəliyi idi - dinləyiciləri ilə, həkimlərlə, əməkdaşlarla, professorlarla, akademiklərlə söhbətlərində Zərifə xanım onların ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün adamlarla eyni dərəcədə nəzakət və hörmətlə davranırdı. Onun nadir insani keyfiyyətləri laboratoriya və kafedranın bütün əməkdaşlarında ona böyük hörmət və əsl məhəbbət doğurmuşdu. O, insanları çox yaxşı tanıyırdı. Bu keyfiyyət kadrların seçilməsində, eləcə də müxtəlif məsələlərlə əlaqədar ona müraciət edən adamlara münasibətində daha dəqiq təzahür edirdi.

Akademik Z.Ə.Əliyeva laboratoriyaya və kafedraya qısa müddətdə başçılıq etdi. Buna yalnız təəssüflənmək olar. Həyatdan vaxtsız getməsəydi, onun və başçılıq etdiyi elmi müəssisələrin şöhrəti daha çox olardı. Onun yaradıcılıq qüvvəsi aşıb-daşırdı, yeni fikir və ideyalarını həyata keçirmək əzmində idi, əməkdaşlarının elmi, pedaqoji və təcrübə işlərinə, o cümlədən bir neçə dissertasiyaya qayğıkeşliklə, canıyananlıqla rəhbərlik edirdi.

Zərifə Əliyeva vəfat etdi. Lakin onun laboratoriyanın və kafedranın işində təcəssümünü tapan ideyaları uzun müddət yaşayacaqdır. Əməkdaşlıq illərimiz onu mənim üçün unudulmaz bir insana çevirdi.

M.Y.SULTANOV,
professor, Ə.Əliyev adına Azərbaycan
Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu
göz xəstəlikləri kafedrasının müdiri.

Mənim qanadlarım olub bir zaman,
Bir arzu qanadı - sevinc qanadı,
Bir ümid qanadı - sevgi qanadı,
Bir xəyal qanadı - uçmaq inadı...

VİCDAN HƏKİMİ

Zərifə xanım Əliyevanın obrazı onun dostlarının və saysız-hesabsız tələbələrinin qəlbində dərin kök salmışdır. Tibb institutunun tələbələri, həkim dinləyiciləri, görkəmli alimlər, ədəbiyyat, və incəsənət xadimləri, eləcə də və sadə adamlar onu tanıyır, ürəkdən sevir, yüksək qiymətləndirirdilər. Həyata geniş yaradıcı münasibəti, zəngin daxili aləmi, həssas qəlbi və şəxsiyyətinin bütövlüyü ilə hamını məftun edən bir insan - Zərifə Əliyeva haqqında yazmaq çox çətindir. Xeyirxahlığı və mənəvi gözəlliyi ilə seçilən, bizi çox tez tərk etmiş bir insan haqqında keçmiş zamanda danışmaq adama ağır gəlir.

Zərifə xanım tibb elmini qızgın məhəbbət və sədaqətlə sevirdi, onun nailiyyətlərinə sevinir, uğursuzluqlarından kədərlənirdi, böyük elmi inandırıcılıqla nəzəri problemləri işləyir və elmi nailiyyətlərinin səhiyyə praktikasında tətbiq olunmasına, geniş kütlələr arasında tibbi biliklərin yayılmasına xeyli qüvvə sərf edirdi. Yüksək peşəkarlığı, mədəni təlabatının genişliyi, dostpərvərliyi, ünsiyyətdə səmimiyyəti və istiqanlılığı, qayğıkeşliyi, ehtiyacı olanın köməyinə çatmağa can atması Zərifə xanımın həyatını insanlara humanist xidmət nümunəsi kimi, ləyaqətlə tibb elminin ön sıralarına çıxmış bir insan kimi səciyyələndirməyə tam əsas verir. Hədsiz dərəcədə xeyirxah bir insan olan Zərifə xanım yaşamaqdan, işləməkdən ilham alır, həyata və insanlara nikbin yanaşır, xeyirxahlıq və etimad ab-havası yaradırdı. Bu parlaq şəxsiyyət nurlu bir səmimiyyətə, həyatı Xeyirin təntənəsi, ümumxalq səadəti uğrunda mübarizə üçün insana verilmiş bir hədiyyə, zəkanın və hissiyyatın qırılmaz vəhdəti kimi qəbul edən böyük istedadla malik idi.

Zərifə xanım haqqında düşünərkən 50-ci illərin əvvəllərində baş vermiş hadisələri xatırlayıram. O zaman "Göz həkimi" pyesi üzərində işləyən uşaqlıq dostum, istedadlı şair və dramaturq İslam Səfərli tez-tez göz institutuna gedərdi ki, yaradıcılıq prosesinin gedişində tibb işçilərinin fəaliyyətinin bir sıra peşə məsələlərini düzgün açsın. Gənc və istedadlı həkim Zərifə Əliyeva isə müəllifə məsləhətlər verir, köhnəlmiş və zərərli baxışlara qarşı mübarizə apararı pyesin baş qəhrəmanının - göz həkiminin bədii obrazının yaradılmasında ona kömək edirdi. Həmin illər biz İslam Səfərli ilə tez-tez görüşürdik; ədəbi problemləri

müzakirə etməklə yanaşı orta məktəbin və universitetin xoş ənənələrini davam etdirirdik. Bir dəfə o, mənə təklif etdi ki, oftalmoloji klinikaya birgə gedib Zərifə xanımın görüşək, pyes və onun qəhrəmanları haqqında fikir mübadiləsi aparaq. Təbii ki, mən minnətdarlıq hissi ilə bu təklifə razılıq verdim.

Deməliyəm ki, biz əvvəllər də Zərifə xanımın ailəsini tanıyırdıq və onlara dərin ehtiram hissi ilə yanaşırdıq. Lakin klinikadakı görüşümüz zamanı biz bir daha əmin olduq ki, Zərifə xanım pyes qəhrəmanının psixologiyasına, düşüncələrinə və hərəkətlərinə, insan xarakterlərinə və problemlərinə, sənətin qanunlarına dərinliklə bələd olan bir şəxsiyyətdir. O bizə tarixin yaradıcı və dağıdıcı əsaslarının daimi və amansız münaqişəsinin bədi əsərdə istedadla əks etdirilməsinin əhəmiyyətindən danışdı. Onun düşüncələrinə biganə qalmaq mümkün deyildi. Yaxşı yadımdadır, biz İslam Səfərləri ilə bu görüşdən sonra Zərifə xanımın hüdudsuz erudisiyasından, zəngin ədəbi biliyindən, dərin ziyalılığından müttəəssir olmuşduq. İndi həmin illərin hadisələri haqqında yazı-pozularımı vərəqləyərkən bir daha Zərifə xanımın xarakterik cəhətləri gözümün qarşısında canlanır: "Mən onun sakitliyinə, daxili aləminin əhəmiyyətinə heyranam". Bir vaxt dediyim sözlərə bunu da əlavə etməyə bilmərəm ki, əgər insanın daxili harmoniyası onun siması ilə üzvi vahid təşkil edərsə, əgər şəxsiyyət daxilən tam təşkil edərsə, bu harmoniyanın özü elə səadətdir, insan qəlbinə işıq sağan və hərəkət gətirən mənbədir.

Həmin görüşləri xatırlayarkən mən bu insanla ünsiyyəti qəlbimdə ömürlük iz qoymuş təkrarolunmaz mənəvi bayram kimi bir daha dərk edirəm. Bu insan öz ömür yolunu inamla, məqsədyönlü, vicdan və böyük ləyaqətlə keçmişdir. Görüşlərimizin bir cəhəti də diqqəti çəkir. İslam Səfərləri Zərifə xanımdan xahiş etmişdi ki, pyesin məsləhətçisi olmağa rəsmi razılıq versin. Lakin Zərifə xanım qəti etiraz etmiş, bildirmişdi ki, bu iş onun üçün çox xoşdur və məsələni hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirməmək də olar. Sonra əlavə etmişdi ki, təbabətin və incəsənətin vahid bir xeyirxah məqsədi var - insanlara xidmət etmək.

Zənnimcə, bir həkim kimi Zərifə xanımın başlıca keyfiyyəti onun xəstənin daxili aləminə nüfuz etmək bacarığı idi. Qəlbinin genişliyi və yüksək peşəkarlığı ona nəinki fiziki, həm də mənəvi əzablar çəkən adamları sağaltmağa imkan verirdi. O, hər bir xəstənin fərdi, təkrarolunmaz səhrli daxili aləminə də yollar axtarırdı, çünki özü də biganə adam deyildi.

Zərifə xanım həkim kadrlarının mənəvi tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Onu həmişə narahat edirdi ki, tələbələr və həkimləri kim və necə öyrədəcək. İstəyirdi ki, onlar şəxsi dəyərlərini dərk etməklə peşə borclarını yerinə yetirə bilsinlər. Tibb İnstitutunda 25 illik əmək fəaliyyətim ərzində mən buna qəti əmin oldum. Zərifə xanım mərkəzi və respublika mətbuatında həkim etikası problemlərinə dair maraqlı məqalələr dərc etdirirdi. Bunlardan birində deyilir: "Əgər özümüzlə sual versək ki, həkimin fəal həyat mövqeyi hansı mənəvi təmələ əsaslanır, cavabı çox qısa olar - xəstəyə münasibət! Əsl həkim yalnız o şəxsdir ki, xəstəsinin əzablarını öz əzabları bilir və onun üçün sağaltıb evinə-əşiyinə qayıtmış insanın təbəssümü ən yüksək mükafətdir. Buna görə də hər dəfə xəstələri qəbul edəyəndə, onlarla söhbət aparanda həkim həm xəstə qarşısında, həm də cəmiyyət qarşısında, ən başlıcası isə öz vicdanı qarşısında mənəvi məsuliyyət hiss edir. Vicdan əsas həkimimizdir. Ən çətin məqamda və ən xoş saatımızda o bizimlə üz bəziz

dayanıb soruşacaq: Sənin ağ xalat geyməyə haqqın varmı? Onilliklər boyu təkə biliklərini deyil, həm də ürəyinin hərarətini öz əllərinlə insanlara çatdırmalısan. Açığını deyək ki, öz vicdanının bu cür sərt məhkəməsinə duruş gətirmək xoşbəxtlikdir". Bu sətiərə diqqət yetirdikcə belə bir nəticəyə gəlicən ki, o özü praktikada həyatın mənasını başa düşməyin Xeyirə xidmət olduğunu təsdiq edərək, özündə yaradıcılığın, peşəkarlığın və mənəvi mədəniyyətin vəhdəti örnəyini nümayiş etdirərək, vicdanın amansız məhkəməsindən şərəflə çıxmışdır.

1980-ci ildə Zərifə xanım "Oftalmologiya xəbərləri" jurnalında həkimin mənəvi simasına həsr olunmuş çox maraqlı bir məqalə dərc etdirmişdi. Məqalədə tibb işçisinin fəaliyyətinin bir sıra aktual sosial-mənəvi problemləri yüksək fəlsəfi və peşəkar səviyyədə təhlil olunmuşdu. Məqalə geniş ictimaiyyətdə böyük maraq doğurmuşdu. Tələbələr, aspirantlar, müəllimlər, həkimlər bu barədə müzakirələr aparırdılar. Məqaləni oxuduqdan sonra mən Z.Əliyevanın böyük potensiala, zamanın kəskin problemlərinə öz peşə fəaliyyətində cavab vermək qabiliyyətinə bir daha əmin oldum. Mən jurnalın redaksiyasına məktub yazaraq, göstərdim ki, fəlsəfə kafedrasının uzun illər boyu institutun profiline uyğun olaraq, mühazirələr oxuyan, həkimlik və tibb etikasının problemlərinə dair tədqiqatlar aparən əməkdaşları Z.Əliyevanın məqaləsini böyük razılıq hissi ilə qarşılamişlar. Bu məqalədə müəllifin irəli sürdüyü mühakimələr və çıxardığı nəticələr yeniliyi, orijinallığı və sosial əhəmiyyəti ilə fərqlənir. Biz kafedramızda məqaləni müzakirə etdik, onu tələbələrə və aspirantlara, institutun professor-müəllim kollektivinin üzvlərinə, metodoloji fəlsəfə seminarlarının dinləyicilərinə tövsiyə etdik. Zərifə xanım məqaləsinə bizim səmimi minnətdarlıq hissimizdən xəbər tutub, özünəməxsus müdriklilik və utancaqlıqla kafedramızın kollektivinə deontologiya problemlərinə biganə qalmadığımız üçün təşəkkürünü bildirdi.

Zərifə xanımın xarakterinin üzvi tərkib hissəsi olan minnətdarlıq hissini xüsusilə qeyd etmək istərdim. Bu hissi mübaligəsiz olaraq, insan qəlbinin barometri, onun həqiqi sərvəti adlandırmaq mümkündür. Yumor duyğusu, təbii təvazökarlıq, zəngin təxəyyül Zərifə Əliyevanın şəxsiyyətinin məgzini təşkil edirdi. Ona xas olan xeyirxahlıq, qəlbinin və ruhunun parlaq tərəvətini həmişə qoruyub-saxlamaq qüdrəti mənəviyyət məsələlərində irili-xırdalı hər şeyə qiymət verən bir insanın qiymətinin əyani göstəricisidir.

O elə professorlardan idi ki, təkə öyrətmirdi, həm də canlı peşəkarlıq və müdriklilik timsalı idi. Zərifə xanım tələbələrə, gənc həkimlərlə söhbət edərkən onlara həssaslıq və diqqətlə yanaşırdı, bu isə onlar üçün vətəndaş yetkinliyinin əsl məktəbi demək idi.

Mən dəfələrlə onun çıxışlarına qulaq asmışam. O həmişə məntiqlə, əsaslandırılmış eyni zamanda səmimi danışar, yüksək natiqlik qabiliyyəti ilə fərqlənər və entuziazm doğurardı. Zərifə xanım elə nadir şəxsiyyətlərdən idi ki, tale ona adicə sözlərlə insanların qəlbində həyat eşqi oyatmaq qüdrəti vermişdi. Onunla danışmaq, ona qulaq asmaq çox maraqlı idi. O, qeyri-adi düşüncə tərzii ilə müsahibini heyran edir, ən adi həyat həqiqətlərində yenilik və bəşərlik işığı yandıra bilirdi. Zərifə xanım ömrünün sonunadək özünün cazibədarlığını qoruyaraq, insanlara öz təbii səmimiyyəti və ülvi xeyirxahlığı ilə şəfəq saçırdı.

Ölməzlik özündən sonra xoş xatirə qoyub getmək bacarığıdır. İnsan ümumbəşəri dəyərlərin tükenməz xəzinəsinə verdiyi töhfə ilə, sülhün, xeyirxahlığın, gözəlliyin və etibarın təntənəsinə qəti inamı ilə ölməzliyə qovuşur. Zərifə Əziz qızı Əliyevanın həyatı xalqa və insana xidmətin parlaq nümunəsidir.

Zərifə xanımın unudulmaz obrazını xatırlayarkən biz inanırıq ki, bu gözəl insan onu tanıyanların, sevənlərin və ona hörmət bəsləyənlərin xatirində əbədi yaşayacaqdır.

A.Y.NƏCƏFOV,
professor, N.Nərimanov adına Azərbaycan Tibb
İnstitutu fəlsəfə kafedrasının müdiri.

Əlvida, otağım, mavi dənizim,
Əlvida, qumlarda görünən izim.
Yollara tökülən xəzəl, əlvida,
Soyuq təbiətli gözəl, əlvida.
Dənizdən xoş əsən həzin ruzgarım,
Sahilə düzülən qağayılarım,
Suda qanad açan yelkən, əlvida...
Sabah ayrılıram sizdən, əlvida...
Görüşə gələndə hər yay, hər payız
Sizi yenə belə xoşhal görəydim.
Dünya sevincilə dolaydı yalnız,
Hicran görməyəydim, vüsal görəydim.

YAXŞILIQ, YAXŞILIQ, YALNIZ YAXŞILIQ

Əliyevlər ailəsini mən hələ müharibədən qabaq tanıyırdım. Əvvəlcə mən Zərifə xanımın böyük bacısı Ləzifə xanım Əliyeva ilə göz xəstəlikləri kafedrasında birgə işləmişdim. Onun əməksevərliyi heyrətamiz idi - bütün kollektivi öz təşəbbüskarlığı ilə vəcdə gətirirdi. Ləzifə xanımın nikbinliyi, həyatsevərliyi, xeyirxahlığı kollektivimizə təzə ab-hava gətirirdi. Müharibə illərində Zərifə xanımın atası Dağıstanda işləyirdi. Bu vaxt mən də Dağıstanın Axtinsk rayon xəstəxanasında çalışırdım. Buradakı üçillik fəaliyyətim dövründə Əziz müəllim iki dəfə bizim xəstəxanaya baş çəkmiş, hər gəlişində də ağır müharibə vəziyyətində olan əhəlinin müxtəlif növlü keçici xəstəliklərdən müdafiəsi işinin təşkili ilə maraqlanmışdı. Əziz Əliyev gecə-gündüz insanların səhhəti keşiyində ayıq-sayıq dayanan tibb işçilərinin məişət şəraiti ilə də maraqlanırdı. Müharibənin ən ağır vaxtlarında da o, tibb müəssisələri kollektivlərinə və ayrı-ayrı adamlara qayğısını əsirgəmirdi. Göstəriş vermişdi ki, imkan daxilində tibb işçilərinin iş və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına diqqət artırılmalı. Bütün bunlar səhiyyə xidmətinin işində müsbət əksini tapırdı.

Müharibədən sonra Zərifə Əliyeva göz xəstəlikləri Elmi-tədqiqat institutunda (ETİ) aspiranturaya girəndə mən artıq orada çalışırdım. Elə ilk tanışlığımızdan həm atasının layiqli qızı kimi, həm də bir dost kimi ona qəlbən bağlanmışdım.

Biz birgə işləyirdik yox, ən doğrusu bu olardı ki, birlikdə yaşayırdıq yazım. Ona görə ki, Zərifə xanımın bizdə aspiranturaya götürüldüyü 1949-cu ildə traxomaya qarşı gərgin mübarizə dövrü davam edirdi. Müharibə vaxtı müalicə profilaktika işləri zəiflədiyindən, həmçinin sanitariya şəraiti pisləşdiyindən, xüsusən rayonlarda, kənd yerlərində bu məruz geniş yayılmışdı. Buna görə də Zərifə Əliyevanın dissertasiya mövzusu ("Traxoma xəstəliyinin akademik Çumakovun kütləvi müalicə üçün tövsiyə etdiyi yeni preparatla müalicəsinə dair") həmin problemə həsr olunmuşdu və həddən artıq aktual iş sayılırdı. Həmin preparat bizim klinikalarda hələ geniş tətbiq edilmirdi. Çünki bunun üçün xəstəliyin inkişaf və ağırlıq dərəcəsi asılı olaraq, sintomitsin emulsiyasının paylaşdırılması metodikası işlənilib hazırlanmalıydı. Təxirəsalınmaz işlərdən olan bu məsələ Zərifə xanıma həvalə edilmişdi. Buna görə də o, bir qrup həkimlə birlikdə tez-tez rayonlara gedirdi. Elə həmin səfərlərdə bir-birimizə dərindən bələd olduq. Həmişə şən və həyatsevər olan Zərifə xanım bu şəraitdə də nikbinliyini qoruyub saxlayır, bizdən yaşca cavan olsa da, hamımıza ruhi qüvvə verirdi. Bu mərhələdə bir sıra çətinlikləri dəf etmək lazım gəlirdi. Ən ağır şəraitdə, kənd yerində, feldşer

məntəqələrində, rayon poliklinikalarında, stasionarlarda, özü də çığsa bir müddətdə deyilən preparatla müalicənin taktikası öyrənilib başa çatdı. Tədqiqat nəticələrinin çapı işində də xeyli çətinliklər vardı, çünki tövsiyə olunan müalicə metodunun səmərəliliyinə əminlik hasil etməliydik. Bu, həm də ona görə müəyyən çətinlik törədirdi ki, həmin metod kütləvi müalicə üçün qəbul olunmuşdu və müalicə həkimlərinin bütöy bir ordusu bunun qəti əleyhinə idi. Zərifə xanım dissertasiyasını uğurla müdafiə etdi. Bundan sonra onu hamılıqla göz xəstəlikləri ETİ-nin böyük elmi işçisi seçdik. Zərifə xanımı diqqətçil və yüksək ixtisaslı həkim kimi çox sevirdilər. O, özünün xeyirxah münasibəti ilə hətta ümidsiz xəstələrin də ruhunu oxşaya bilirdi.

O, göz xəstəlikləri institutunun gözü idi. Zərifə xanımında olan ilahi istedad, ona xüsusi səy göstərmədən də kollektivdə xeyirxahlıq və qarşılıqlı anlaşma atmosferi yaratmağa imkan verirdi. İnstitutdan gedəndən çox-çox sonralar da biz onun xarakterindəki bu cizgiləri xatırlayır, həkimlərə, tibb bacılarına, köməkçi heyətə münasibətini örnək göstərirdik. Bəlkə də coxları ağız büzüüb deyə bilər ki, həmkarlar arasında dostluq münasibətləri işə mənfi təsir göstərir, təbəçiliyindəkilərə tələbatı azaldır, nəticədə işə ziyan vurur. Bunun əksinə olaraq mən buna öz şəxsi təcrübəmdə əmin olmuşam ki: kollektivdə şərait nə qədər yaxşı olursa, iş də bir o qədər yaxşı gedir. Vəzifəsindən, elmi adımdan asılı olmayaraq, həkimlər bir-birinə kömək edir, birgə çalışır, yoldaşlarının səhvlərini də özlərininki bilirlər.

Biz Zərifə xanımla birlikdə qlaukomanın medikamentoz müalicəsinə dair birgə tədqiqatlar aparmağı planlaşdırmışdıq. Bu tədqiqatların birinci mərhələsi uzun müddət oftalmotonusun normallaşdırılması məqsədilə istifadə edilən bəzi preparatların təsirinin öyrənilməsindən ibarət idi. İlk işlərimiz eksperimentlər aparmaqdan ibarət idi. Deməliyəm ki, eksperimental qloukoma oftalmologiyanın ən çətin məsələlərindən sayılır. Biz çox işləməli, müxtəlif metodlardan istifadə etməli, qarşımıza qoyduğumuz məqsədə çatmaq üçün öz xüsusi metodumuzu hazırlamalı idik. İkinci mərhələdə biz oftalmotonusu aşağı salan müxtəlif preparatların uzunmüddətli istifadə zamanı təsirini ayrı-ayrılıqda və kompleks şəkildə öyrəndik. Eksperimentlərimizi normal gözdaxili təzyiq və yüksək oftalmotonus şəraitində apardıq. Müşahidələrimiz göstərdi ki, gözdaxili təzyiqləri aşağı salan bəzi dərmanlardan uzun müddət istifadə olunduqda onların təsiri tədricən azalır. Bəzi hallarda bu preparatlar nəinki müsbət təsir göstərmir, əksinə, oftalmotonusun yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu məsələ ciddi klinik maraq doğururdu, çünki qlaukoma xəstələri demək olar ki, bütün ömürləri boyu hipotenziv preparatlardan istifadə edirdilər. Həmin preparatların tədricən təsirini itirməsi öyrənilməmişdi. Bu fəndə gözdaxili təzyiqin yüksəlməsinə, adətən, cərrahi yolla müalicə edirlər, çünki artıq medikamentoz müalicə səmərəli sayılmır. Ancaq bir sıra hallarda gözdaxili təzyiqin yüksəlməsi neyrotrop preparatların uzunmüddətli qəbulu ilə əlaqəli olur, göz ya bu dərmanlara öyrəşir, ya da dərmanlar ona mənfi təsir göstərməyə başlayır. Bu məsələləri bilmək hər bir oftalmoloq üçün zəruri sayılır. Elə buna görə də tədqiqatımızın nəticələri təkcə institutun elmi əsərlərində yox, həm də oftalmoloqların İkinci Cənubi Qafqaz qurultayının sənədlər toplusunda nəşr edildi, həmçinin Azərbaycan oftalmoloqlar cəmiyyətində və Göz Xəstəlikləri İnstitutunun yekun sessiyalarında məruzə olundu.

Bundan sonra Zərifə xanım respublikamızın bir sıra sənaye obyektlərində peşə patologiyası məsələlərini hərtərəfli öyrənmişdi. Bu qəbildən olan işləri arasında onun Bakıdakı yod və şin zavodlarında apardığı tədqiqatları göstərmək olar. Əlbəttə, bu sahədə onunla çiyin-çiyinə işləmiş yoldaşları Zərifə xanımın yaradıcılığının həmin mərhələsinə dair daha maraqlı şeylər danışa bilərlər. Mən isə bu problemə həsr edilmiş dissertasiyasının ilkin müzakirəsi zamanı rəyçi olduğum üçün öz bitkin təəssüratımı deməliyəm: iş yüksək elmi səviyyədə həyata keçirilmişdi. Sınaqlar zamanı qazanılmış təcrübə toksik dəyişmələrin müx-

təlif mərhələləri üçün insan gözündə baş verən morfoloji və histokimyəvi prosesləri üzə çıxarmışdı. Alimin elektron mikroskopu altında apardığı dəqiq morfoloji, histokimyəvi tədqiqatlar ona imkan vermişdi ki, görmə orqanının hətta kliniki mərhələyə qədərki dəyişikliklərini də qeydə ala bilsin.

Zərifə xanımın çıxardığı elmi nəticələr toksikliyin o vaxta qədər mövcud olan mümkün hədləri barədə normativlərə yenidən baxmaq və bu barədə təzə təklif və tövsiyələr irəli sürməkdə mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Eyni zamanda, həmin xəstəliklər zamanı fəhlələrin istifadəsinə verilən dərman preparatlarının təsir dərəcəsini azaltmaq üçün də həmin tədqiqatlar müəyyən baza təşkil edirdi. Zərifə xanımın morfoloji və histokimyəvi tədqiqatlarının nəticələri rəngli şəkillərlə illüstrasiya olunmuşdu və bu da həmin müəssisələrdəki sənaye mühitinin sağlamlaşdırılması və tövsiyə olunan profilaktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətlərində konkret təkliflər işlənilib hazırlanmasına imkan yaradırdı. Zərifə xanım həmişə öz həyatının başlıca mənasını istehsalat adamlarının sağlamlığını qorumaqda, kimyəvi reagentlərin zərərli təsirlərini minimuma endirməkdə görürdü. Kimya sənayesində çalışanların görmə orqanlarında baş verən peşə patologiyalarının öyrənilməsi üzrə xüsusi problem laboratoriyasının yaradılması ideyası da ona məxsus idi. Zərifə Əliyeva bu sahədə çox uzaqgörənliklə planlar qurmuşdu. O, toksiki maddələrin kiçik dozalarının görmə orqanına təsirini araşdırmaq istəyirdi. O, istəyirdi ki, mümkün dozanın həddini bir daha yoxlasın və əgər zərurət olarsa, bu həddə yeni korrektivlər versin.

Zərifə Əliyevanın çap etdirdiyi monoqrafiyalar onun elmi fəaliyyətinin çoxcəhətliliyini nümayiş etdirir. Yaradıcılığının bu mərhələsi, yəqin ki, həmin kitabların həmmüəllifləri olan alimlərin xatirələrində hərtərəfli əks olunacaqdır. Mən bir şeyi dəqiq bilirəm ki, Zərifə xanımın şəxsində bizim oftalmologiya elmimiz insan sağlamlığının qorunması işində böyük töhfələr verən ən istedadlı bir alim qazanmışdı.

Bir neçə söz də onun həkim humanizmi barədə söyləmək istəyirəm. Zərifə xanım öz həmkarları içərisində xəstələrə humanist münasibəti, onlara qayğıkeşliklə yanaşması ilə fərqlənirdi. Həkimlik fəaliyyətinin ilk günlərində biz onun bu xüsusiyyətini hiss etmişdik. Təsədüfi deyildi ki, professor U.S.Musabəyova on şıltaq və ərköyün xəstələrin müalicəsini məhz ona tapşırırdı. Zərifə xanım xəstələrə hədsiz diqqət göstərirdi, onlar da bunu anladığılarından ona müdrik bir insan və qayğıkeş həkim kimi böyük hörmət bəsləyirdilər. Zərifə xanım bu sadəliyini və qayğıkeşliyini ömrünün axırına qədər qoruyub saxlamışdı. Başqa həkimlərin xəstələrə soyuq münasibət bəslədiyini eşidəndə o, narahat olur, belə şeyləri ürəyinə salırdı. Zərifə xanım bu məsələlər barədə Azərbaycan Oftalmoloqlar Cəmiyyətinin iclaslarında dəfələrlə çıxışlar etmişdi. Hətta yadımdadır ki, "Medisinskaya qazeta"da deontologiya və həkim etikasına dair bir neçə məqaləsi dərc olunmuşdu. Zərifə xanım barədə bir həkim kimi söz açarkən deməliyəm ki, o, həm də gözəl bir insan idi. Mənə eja gəlir ki, haqiqi insan kimliyindən asılı olmayaraq, öz insanlığını həmişə qoruyub saxlamalıdır. Zərifə xanım yalnız onu sayıb kömək üçün müraciət edənlərə kömək göstərmirdi, hətta ona bədxahlıqla yanaşanlarla da münasibətlərini yaxşı saxlayırdı. Bunu irad tutanda isə deyirdi: əgər onlar xarakterlərindəki mənfəi xüsusiyyətlərdən ol çəkmək istəmirlərsə, nəyə görə mən öz münasibət keyfiyyətlərimdən keçməliyəm?

Zərifə xanım bizim institutumuzda gənc bir həkim və aspirant ikən gəlmişdi, ancaq sonralar - elmi çəkisi artdıqca da xasiyyəti qətiyyətlə dəyişməmişdi. O, yene də iş yoldaşlarına, kiçik tibb heyətinə dostyana və həssaslıqla yanaşırdı. O, heç kimə ələtməz deyildi. Məlumdur ki, ona çoxları müraciət eləyir və hərə bir şey xahiş edirdi. Təbii ki, o bütün bu xahişləri yerinə yetirə bilirdi. Buna baxmayaraq, heç kim ondan narazı

qalmırdı. O, kömək edə bilməyəndə də bunun səbəbini otıraflı izah edirdi. Zərifə xanım böyüklərə hörmət ruhunda tərbiyə almışdı. Hərçənd bunu bəziləri köhnə dəbin əlaməti hesab edirlər. Bir dəfə ona dedim ki, osasnaməyə görə, o, bizdən yuxarıda dayanır. Zərifə xanım etirazını bildirib söylədi ki, “yalnız yaşca böyüklər məndən yuxarıda dayana bilər və belə adamlara hörmət və ehtiramla yanaşılmalıdır. Mən başqa cür hərəkət edə bilmərəm.” Sonralar mən belə bir cəhətə diqqət yetirdim ki, Zərifə xanımın evində böyüklərə və bir-birinə hörmət ailənin bütün üzvləri tərəfindən gözlənilir.

O, institutun ictimai həyatında fəal iştirak edir, həmişə yoldaşlarının köməyinə çatırdı. Biz bu köməyi təbii qəbul edərək, unudurduq ki, bəlkə onun özünə də bizim köməyimiz lazımdır. Heç kimin ağına da gələ bilməzdi ki, çoxlarına yüksək ixtisaslı tibbi yardımın təşkilində kömək göstərən bir insan öz sağlamlığına bu qədər biganə olacaq. İndi dünyasını dəyişəndən sonra çoxumuz vicdan əzabı çəkirik. Nə üçün onu öz səhhətinə ciddi yanaşmağa, vaxtında həkimlərə müraciət etməyə məcbur etmədik? Zərifə xanım bizi tərk etməklə nəinki yaxınlarını, doğmalarını (onsuz da onlar həmişə bu əziz qadının, ananın, bacının itkisini hiss edəcəklər), həm də bizi xeyirxah, həmişə qayğıkeş bir dost və yoldaşdan məhrum etdi. Onun əziz xatirəsi qəlbimizdə əbədi yaşayacaq və biz çalışacağıq ki, sonrakı nəsillər onun başladığı bu xoşməramlı işləri davam etdirdirsinlər və oftalmologiyaya zəngin töhfələr vermiş bir insanı daim xatırlasınlar. Zərifə Əziz qızı Əliyevanın gözəl bir alim kimi xatirəsi həkimlərin gələcək nəsilləri üçün də həmişə yaşmalıdır.

Biz Zərifə xanımın müasir oftalmologiyaya bir alim kimi verdiyi böyük töhfələrlə yanaşı, biz onun humanist həkim kimi vəsiyyətlərini də yaddan çıxarmayacağıq.

Q.Ə. ADIGÖZƏLOVA-POLÇAYEVA,
professor, Göz Xəstəlikləri Elmi Tədqiqat
İnstitutu direktorunun müavini.

Gözlərinə de ki, girməsinlər yuxuma;
nə kədərli, nə sevincli,
nə şirin və dəli.
Dodaqlarına de ki,
Çəkilsinlər xəyalımdan;
pıçıltılı,
gileyli, hədəli.
Ömrün illəri
çiyinimə yığılıb qalaq-qalaq.
"Nə qəm? Gəl bir əbədi an
səninlə
əl-ələ,
söz-şözə,
fikir-fikirə qalaq.
Bəlkə bütün ötüb keçən günlər
ən gözəl bir günün
müqəddiməsi imiş.

YANAŞI YOLLAR və yaxud portret cizgiləri

Mən Zərifə Əliyeva ilə on il əvvəl - Bakı Hava Hücumlarından Müdafiə dairəsinin oftalmologiya xidmətinə başlıq elədiyim vaxtlar tanış olmuşdum. O zaman o, istehsalat travmatizmi problemləri ilə məşğul idi və hərbiçilər arasında yanıqların profilaktikasının təşkili ilə əlaqədar bəzi məsələlərlə maraqlanırdı. Mən bildirdim ki, Z.Əliyeva göz travmatizmi probleminə dərinlən bələddir və inanmırdım ki, nə iləsə ona kömək edə bilim. İndi görün bir neçə rəngli foto-slayd göstərəndən sonra onun: "Əladır! Görək bütün bunları kafedrada nümayiş etdirək" nidasını eşidəndə mən necə həyəcanlandım. Sonra o, üzrxahlıq edərək, tələm-tələsik, yanıltmac deyirmiş kimi soruşdu: "Siz bu slaydları bizə hədiyyə etməzsiniz ki? Sizdə bunların nüsxələri varmı?" Əlbəttə, mən məmnuniyyətlə həmin slaydları və tərtib etdiyimiz "Göz yanıqlarının profilaktikasına dair metodik göstərişlər"i ona bağışladım. Onun elmi tədqiqatlarının şöhrətini əvvəllər çox eşitdiyimdən Zərifə xanımın tanışlığımıza xeyli şad oldum.

O vaxt hər ikimiz elmlər namizədi idik. Sonra, az qala eyni vaxtda tibb elmləri doktoru diplomu aldıq. Tezliklə Z.Əliyeva professor oldu və nəhayət, Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü seçildi. Qəribəsi və bəlkə də həqiqi alim üçün qanunauyğun hal budur ki, o, elmin ən yüksək zirvələrini fəth edəndən sonra da öz həmkarlarına yuxarıdan aşağı baxmağı özünə rəva bilmədi. Hələ xəstələri demirəm, Zərifə xanım elmin Olimpina gedən yolda əvvəllər olduğu kimi sadə, təvazökar, qayğıkeş və keyirxah idi. Burada, ilk növbədə, onun öz valideynlərindən aldığı tərbiyə, yüksək mədəniyyət və ziyalılıq keyfiyyətləri böyük rol oynayırdı. Bu baxımdan Azərbaycanın xalq yazıçısı İmran Qasimovun Zərifə xanımın atası, görkəmli ictimai xadim Əziz Məmmədcorim oğlu Əliyev barədə dedikləri yada düşür. O bir ata, tibb elmləri doktoru, professor kimi "böyük qızına bu və ya digər tibbi məsələnin mahiyyətini başa salmaqda kömək eləyə bilirdi, ancaq onun fəaliyyətini himayəyə ala bilməzdi. Bu mənada onun övladları həmin yolu (onlar böyük uğurlar qazanmışdılar) müstəqil keçmişdilər. Və onların yüksəlişi də öz zəhmətsevərliklərinin, şəxsi təşəbbüskarlıqlarının və istedadlarının məhsulu idi."

Zərifə xanım da təbabət sahəsini özünə sənət seçəndən bu xarakteristikani bütün ömrü boyu, adi həkim-ordinardan akademikliyə qədər uzanan ağır və şərəfli yolda daim doğrultmuşdu. Bir xüsusiyyəti həmişə dəyişməz qalmışdı: heç zaman, heç bir yerdə şəxsiyyətini gözə soxmazdı. Mən bu barədə ona görə belə qəti əminliklə danışırım ki, Zərifə xanımı həm həmkarlarının dar çərçivəsində, həm xəstələr arasında, həm konfranslarda, plenumlarda, göz həkimlərinin qurultaylarında rəsmi şəraitlərdə dəfələrlə müşahidə etmək imkanım olub. O, nəinki mənə, bütün müraciət edənləri gülməzlə dinləyib, yola salıb. Mənə təsir edən o idi ki, Zərifə xanım insanları yalnız dinləməklə qalmırdı, həm də onları eşitməyi bacarırdı. Nadir insanlara xas olan bu

keyfiyyət də Zərifə xanıma atasından keçmişdi. Məşhur artist Həmid Rüstəmovun dediyinə görə, Əziz Məmmədkerim oğlu "heç vaxt özünü gözə soxmazdı, başqalarında təəssürat yaratmağa meyl etməzdi. Belə şeylər ona yad idi, o, bunları özünün yüksək mənəvi prinsiplərinə yaraşdırmırdı."

Filosoflardan hansısa deyib: "İnsanın xarakteri onun taleyini müəyyənləşdirir". Zərifə Əliyevanın taleyindən gileylənməyə haqqı yox idi. Çünki onun xarakteri də heyretamiz idi. Onu yüksək vətəndaşlıq və peşəkar prinsiplilik səciyyələndirirdi. İstər söhbətlərində, istərsə də məqalələrində - həmişə həkim və oftalmoloq düşüncəsinin təmizliyindən danışır, təəssübkeşliklə bu yolu müdafiə edirdi. O dönə-dönə bildirirdi ki, elmi-texniki tərəqqi dövründə həkimlərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri nəinki aşağı düşməməli, əksinə, daha da artmalıdır. Hər cür mənəviyyətsizlik, ruhi eybəcərlik ona yabançı idi, belə hallar Zərifə xanımın gözlünün düşməni idi.

Respublika oftalmoloqlarının elmi cəmiyyətində iclaslardan biri indiki kimi yadımdadır. Bir həmkarımızın işini müzakirə edirdik — *həmin adam özünü hər cür reklam etmiş, lakin çox zaman xəstələrə ziyan vurmuşdu. Bir çoxlarının qızgın və ədalətli çıxışlarından sonra iclasda əhval-ruhiyyə coşmuşdu. Onda Zərifə xanım söz aldı. Çıxışına belə başladı ki, bütün sənət sahələrində yüksək etik-əxlaqi tələblərə əməl olunmalıdır. Ancaq həkimlik elə bir işdir ki, burada ümumi tələblərlə yanaşı, xüsusi keyfiyyətlər də zəruri sayılır. Həkim şərəfi, həkim vəcdanı, təvazökarlıq və təmənnaşlıq kimi kateqoriyalar təbii olaraq olduqca mühüm yer tutur. Bu baxımdan Zərifə xanım həmin həmkarımızta ümumi işə ziyan vuran əməllərini sert, kəskin tənqiddə məruz qoydu. Bundan sonra iclasda amansız hökmlər daha gur səslə eşidilməyə başladı. İş belə görünəndə Zərifə xanım sözlünə ara verdi, gülümsər çöhrəsindən sanki zala nür səpərək, çıxışının tonunu dəyişdi. Və bildirdi ki, işinin belə nüfuzlu bir məclisdə müzakirəyə qoyulmasının həmin həmkarımız tərəfindən ciddi surətdə nəzərə alınacağına əminəm. Elə buna görə də o, müzakirələrin bununla da kəsilməsini təklif edir və inanır ki, əlavə tədbirlərə ehtiyac qalmayacaq. Deməliyəm ki, Zərifə xanımın yüksək prinsipliliyi çox zaman belə xeyirxahlığıyla çulğışırdı.*

Başqa bir hadisə də yadımdadır. Bir dəfə həyat yoldaşım ilə mənə məşhur dramaturq və şair A.Safronovun "Ürək əməliyyatı" pyesinin ilk tamaşasına dəvət etmişdilər. Heydər Əliyev, Zərifə xanım və pyesin müəllifi də tamaşaya baxmağa gəlmişdi. Bizim Rus Dram Teatrının aktyorları onların qarşısında əsl möcüzə yaratdılar. Onlar xüsusi ruh yüksəkliyi göstərdilər. Öz bənzərsiz oyunları ilə həkimlərin gündəlik həyatından peşəkar və ümümbaşəri şücaət göstərmiş görkəmli cərrahlardan birinin fəaliyyətinin faciəvi taleyini inandırıcı bir tərzdə işıqlandıra bildilər. Həmin cərrah öz həyatı bahasına xəstəsini ölümdən xilas etmişdi. Biz səhnədə baş verənlərə Zərifə xanımın canlı, bərabər reaksiyasını yaxından izləyə bilirdik. Fasilə zamanı isə tamaşa haqqında onun xoş rəyini eşitdik, etiraf etdi ki, artistlərin oyunundan gözləri yaşarıb. Zərifə xanımda belə qeyri-adi emosionallıq vardı.

O, həm də son dərəcə dəqiq və məsuliyyətli bir insan idi. Mən artıq buna adət etmişdim. Lakin bir dəfə qəsdən tələsdim və təyin edilmiş vaxtdan 10-15 dəqiqə tez Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasının yerləşdiyi dördüncü klinik xəstəxanaya gəldim. Tələsmədən kifayət qədər dik pilləkənləri qalxmağa başladım. Üçüncü mərtəbədə Zərifə xanıma görəndə təəccübümdən özümü saxlaya bilmədim. Özümü ona çatdırdım. Zərifə xanım mənimlə salamlaşdıqdan sonra qəbzetən soruşdu: "Nədir? Vaxt çatıb ki?" Deməli, vədələşdiyimiz vaxt Zərifə xanımın yanında idi. Şöbəyə gələn kimi tapşırı ki, bizi narahat etməsinlər. Mənə kabinetində, yazı stolu arxasında deyil, çox səmimi bir şəraitdə ordinator otağında qəbul etdi. Biz gözlərin mikrotravmatizminə dair birgə monoqrafiyamızın planını müzakirə etdik. Çox təəssüf ki, bu arzumuz həyata keçmədi. Bir dəfə mən Z.Əliyevanın qardaşı, Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun terapiya kafedrasının müdiri Tamerlan müəllimlə görüşə gəldim. Elə həmin pilləkənlə yuxarı qalxanda birdən mənə elə gəldi ki, bu dəqiqə Zərifə xanıma görəyəyəm. O da adətli üzrə üzünü çevirib gülürlə soruşacaq: "Nədir? Vaxt çatıb ki?" Belə, zaman aramsız və rəhmsizdir. Təsəvvür etmək çətindir ki, Z.Ə.Əliyeva bizim aramızda yoxdur. Lakin o,

özündən sonra yalnız təkcə xoş xatirə qoyub getməmişdir. O, oftalmoloqlara və yaxın ixtisas həkimlərinə öz növbəyə yaradıcı əməyinin bəhrələrini bəxş etmişdir.

Əsl alim həmişə zəhmətsevər olur. Z.Ə.Əliyevanın müstəqil və müştərək yazdığı kitablar, metodik vəsaitlər, məqalələr qarşındadır. Bunlar yazı masama güc-bəla ilə yerləşir. Bir çox kitabların ilk səhifələrində onun avtoqrafları var. Bu əsərlərin hər birinin arxasında nə qədər düşüncələr, elmi tapıntılar dayanır. Elmi maraqlar nə qədər geniş olarmış... Burada nələr yoxdur? Oftalmoloji aspektdə istehsal problemlərinin həlli, çox təhlükəli göz xəstəliyi olan qlaukomanın diaqnostikası sirlərinə dərinlən nüfuz etmə, diabet retinopatiyası kimi ağır məruzə düşər olmuş xəstələrə müasir biliklər səviyyəsində kömək göstərmək cəhdləri, öyrənilməmiş bir məsələyə - qövs örtüyünün vəziyyətinə görə göz xəstəliklərinin müəyyənləşdirilməsinin perspektiv metoduna dair kitabın müştərək müəllifliyi...

Oftalmoloqların elmi cəmiyyəti idarə heyətinin Bakıda keçirilən 7-ci plenumunun iclaslarını xatırlayarkən qəlbimi xüsusi qürur hissi bürüyür. Plenum 1977-ci ilin oktyabrında, Bakının gözəl payız çağlarında keçirilirdi. Azərbaycan Göz Xəstəlikləri EİT-nin yubiley konfransı ilə eyni vaxta düşmüşdü. İlk dəfə idi ki, bizim şəhərimizdə oftalmoloqların bu cür yüksək, mötəbər forumu keçirilirdi. Z.Ə.Əliyeva həm də plenumun təşkilində iştirak etmişdi. Hər şey hazır idi, təkcə təşkilatı xarakterli çoxlu problem həll olunmalıydı. Bunların hamısı çox yüksək səviyyədə həllini tapdı. Respublikalardan, Moskvadan, Leninqraddan, dəvət olunmuş görkəmli qonaqlar öz çıxışlarında və fasilələrdə bu barədə danışdılar. Fasilələrdən birində respublika EA-nın fonunda plenum iştirakçılarının çəkirdikləri böyük fotosəklə baxıram. Onların sayı yüzə yaxındır. Bu adların özü nəyə desən dəyər: Oftalmoloqlar Cəmiyyətinin Sədri, Beynəlxalq Oftalmoloqlar Akademiyasının həqiqi üzvü Eduard Sergeyeviç Avetisov, Helmqolts adına Moskva EİT-nin direktoru Kseniya Vasilyevna Trutnyova, baş hərbi oftalmoloq Veniamin Vasilyeviç Volkov və bir çox başqa məşhur alimlər. Onların lap ortasında isə həmişəcə-van, cazibədar, güllümsən Zərifə Əliyeva dayanıb.

O, plenumda kimya istehsalı şəraitində görmə oqranının peşə xəstəlikləri və onların profilaktika tədbirləri haqqında böyük və maraqlı bir məruzə ilə çıxış etdi. Dünyada ilk dəfə olaraq, Bakıda sənaye oftalmologiyasının problem laboratoriyasının təşkili barədə plenumun misli görünməmiş qərarı bu məruzənin nəticələrindən biri oldu. Həmin mühüm qərar oxunarkən Zərifə xanımın çöhrəsi necə də nür saçdı. Göz xəstəlikləri kafedrası kimi bu laboratoriyaya da onun sanki doğma balası idi və Zərifə xanım ömrünün son günlərində həmin laboratoriyaya rəhbərlik etmişdi.

Nisbətən qısa müddət ərzində Z.Ə.Əliyeva tibb elmi dairələrində geniş şöhrət qazanmışdı. Adama elə gəlirdi ki, bu, arıq zirvədir. İndi daha sakitləşib istirahət etmək olar. Yox, O, əvvəlki kimi yenə də ideyalar, planlarla yaşayırdı. Həmişə elmi tədqiqatlara hərisliyi və gələcəyə baxmaq qabiliyyəti ilə seçilirdi. O, bununla nəfəs alırdı.

Mən yaxşı dərk edirəm ki, Zərifə xanım elmi, pədoqoji və müalicə fəaliyyətində bir çox görkəmli şəxsiyyətlərlə təmasda olmuşdur. Onların bəziləri bu kitabda öz xatirələrini bölüşürlər. Bu xatirələr Z.Ə.Əliyevanın yaxın adamları, əməkdaşları, tələbələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mən qarşıma daha kiçik vəzifə qoymuşam: misilsiz alim və gözəl insan olan Zərifə xanımın portretinin yalnız ayrı-ayrı ştrixlərini çətdirməq vəzifəsini. İstərdim ki, onun haqqında xatirələrimi Moskva Akademik Teatrının vaxtilə aparıcı aktyorlarından biri olan Boris Petkerin öz görkəmli teatr həmkarlarına ünvanladığı sözlərlə bitirir: "Qəlbində əbədi yaradıcılıq ocağı alovlanan adamlarla yanaşı ömür yolu keçmək nə böyük səadətdir".

B.İ.VAYNŞTEYN,

tibb elmləri doktoru, tibb xidməti polkovniki.

ZƏRİFLİK VƏ BÖYÜK QÜDRƏT

Rəhmətlik atam - Azərbaycan Tibb İnstitutunun hospital cərrahiyyəsi kafedrasının müdiri və Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti Mir Əsədulla Mir Ələsgər oğlu Mirqasımovla respublikanın səhiyyə naziri Əziz Məmmədkarim oğlu Əliyevlə qədimi və uzun dostluq münasibətləri birləşdirdiyini yaxşı bildiyimdən Əliyevlər ailəsinə övvəldən də həmişə dərin hörmət və rəğbətlə yanaşırdım. Biz ailəlikə Zərifə xanıma sidiq-ürək-dən, hərətli bir münasibət bəsləyirdik. Ancaq isgüzar və məsləhət xarakterli əlaqələrimiz artıb genişləndikcə mənim ona hörmətim get-gedə artır, ona görə qürur hissi dəyər, onunla fəxr edirdim. Onun özünə, başqalarına, xidməti vəzifəsinə bəslədiyi saf, tərtəmiz münasibət, nadir insanı məziyyətləri, istənilən müəkkəb vəziyyətlərdə düzgün nəticələr çıxarmağa, hər hansı informasiyanı anı olaraq, təhlil etməyə qadir qeyri-adi dərəcədə iti fəhmi və ağılı, fədakar vətənsəvərliyi və bir sıra digər yüksək keyfiyyətləri hamını valeh edirdi. Biz - Zərifə xanıma yaxından tanıyanlar, yer üzündə belə gözəl insanlarla bizi rastlaşdırdığı üçün tələyimizə minnətdar olmalıyıq.

O, insanlara inam, nikbinlik təlqin edir, səmimi bir müdrikliklə faydalı məsləhətlər verir, böyüklük nəzakət və nəvazişlə onları yanlış yoldan çəkindirir, pis fikirlərindən daşındıra bilirdi. O, ağılaqalmaz bir lütflərlik və səbirli həmsöhbətini dinləyərək, söylənlərin əhəmiyyətsiz tərəflərini nəzakətlə qulaqardına vurur, diqqətini ən əsas və vacib məqamlara cəmləşdirirdi. İşinin həddindən artıq olmasına baxmayaraq, məsələləri ən xırda təfərrüatlarla qəder yadda saxlayır, hadisələrin gedişini düzgün hesablamığı bacarırdı.

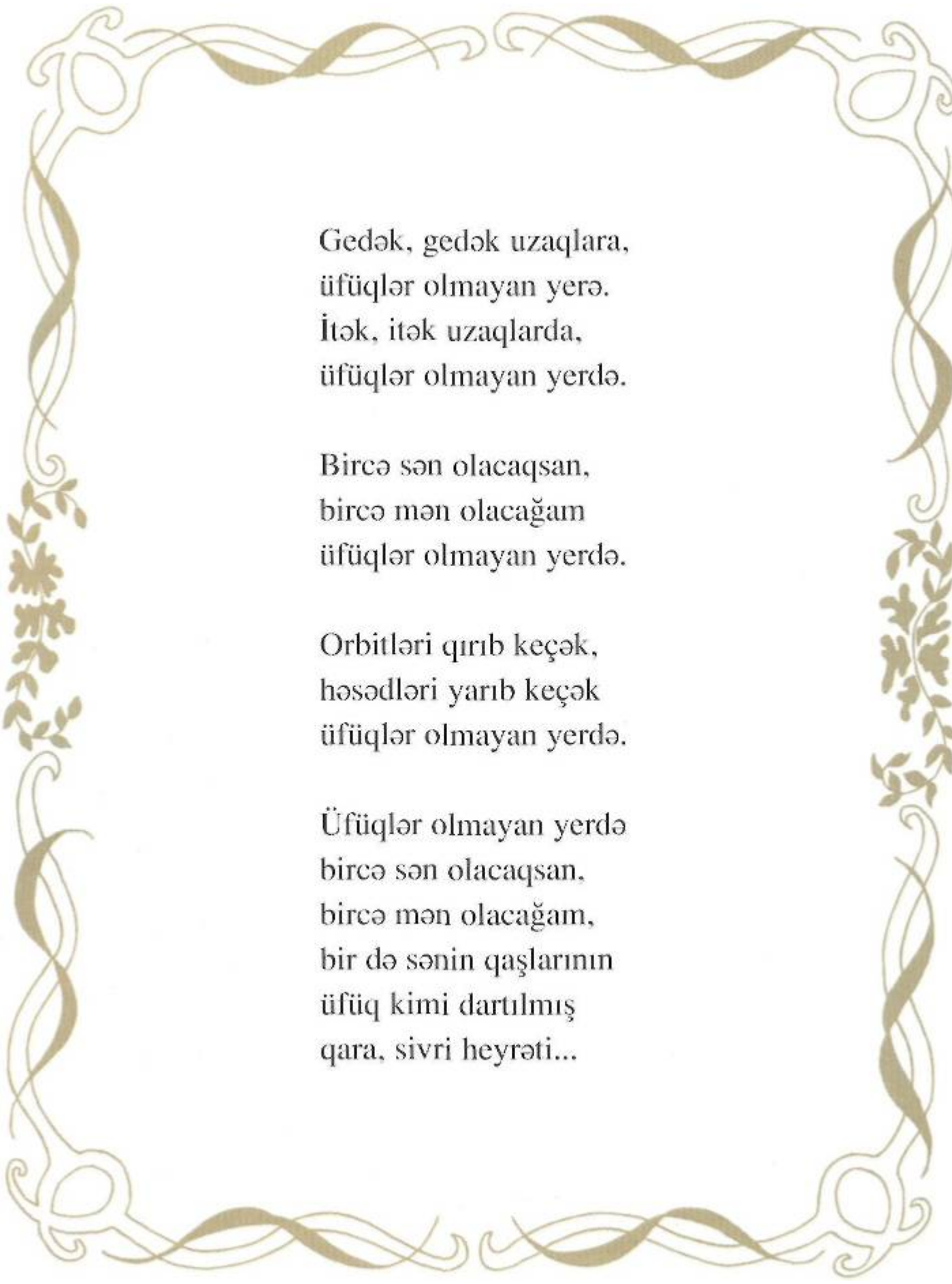
Digər nadir və seçilən cəhəti də onu başqalarından fərqləndirirdi. Zərifə xanıma hər hansı bir məsələyə bütöv təbiətində xas olan bütün cəhətlər ilə müdaxilə edirdi. Özünün bütün qabiliyyətlərini, ruhunun dərkolunmaz və daxilən tükənməz ehtiyatlarını hamısını bu işə sərf edirdi. O həmişə insanlara tərtəmiz olaraq kömək göstərməyə hazır idi. Özgələrin qayğılarını özününkü kimi qəbul etməyə bilirdi və apardığı söhbətlər zamanı onun qara, parlaq gözələrinin dərinliklərindən həmsöhbətinin üzünə nur səpəlirdi. Bu, iti zəkənin, ruhlandırıcı xeyirxahlığın həmsöhbətinə yeni nikbinlik bəxş edən, enerji verən nuru, işığı idi.

Onu xalqımızın fəxri olan görkəmli, məşhur Azərbaycan qadınlarının simvolu hesab edərdim. Bu, ən gözəl, ən parlaq və ən böyük insan obrazıdır.

A.M.MİRQASIMOV,
Azərbaycanın xalq rəssamı.

Çünkü səni mən bəslədim, mən boyütdüm, oxşadım,
Söylədiyən sözlər ki, var beşiyinin üstündə.
Oxuduğum türkülərin kölgəsidir, övladım!
Mənə məxsus vərəqlər var hər kitabda, hər dində.
...Olan olmuş, keçən keçmiş, indi məni yaşadan
Bir müqəddəs, bir səmimi əməlim var, tapdığım.
İnandığım bir qiblə var, o da hər gün, hər zaman
Yorulmayan qollarımla, düşünərək yaptığım
Bir aləmdir bir aləmi ki, səmaları qıpqızıl,
Yüksəkləri, alçaqları, fəzaları qıpqızıl!

Gedək, gedək uzaqlara,
üfüqlər olmayan yerə.
İtək, itək uzaqlarda,
üfüqlər olmayan yerdə.

Bircə sən olacaqsan,
bircə mən olacağam
üfüqlər olmayan yerdə.

Orbitləri qırıb keçək,
həsədləri yarıb keçək
üfüqlər olmayan yerdə.

Üfüqlər olmayan yerdə
bircə sən olacaqsan,
bircə mən olacağam,
bir də sənin qaşlarının
üfüq kimi dartılmış
qara, sivri heyrəti...

HARA BAXIRIQA, YERIN GÖRÜNÜR

SON MƏNZİLƏ

Zərifə Əziz qızı Əliyevanın dəfn mərasimi

Elmi və tibbi ictimaiyyətə, sovet oftalmologiyasına ağır itki üz vermişdir. 1985-ci il aprelin 15-də görkəmli alim, ictimai xadim, Azərbaycan EA-nın akademiki, tibb elmləri doktoru, professor, Ə.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu oftalmologiya kafedrasının müdiri, Azərbaycan EA Fiziologiya İnstitutunun laboratoriya rəhbəri, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, Tibb Elmləri Akademiyası mükafatı laureatı, Sülhü Müdafiə Komitəsinin üzvü, "Bilik" Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin üzvü Zərifə Əziz qızı Əliyeva vaxtsız vəfat etmişdir.

Aprelin 17-də Moskvada Z.Ə.Əliyevanın dəfn mərasimi keçirilmişdir.

Elmlər Akademiyasının Alimlər Evi matəm libasına bürünmüşdür. Mərhumun cənazəsi qoyulmuş yüksək postament gül-çiçəyə qərq olmuşdur. Cənazənin önünə yeni-yeni əklillər qoyulur. Onların sayı yüzdən çoxdur. Dövlət rəhbərləri və onların ailələri adından əklillər gətirilir. Bunların arasında paytaxtın bir sıra rayonlarının zəhmətkeşlərindən, Nazirlər Sovetinin Katibliyinin və şöbələrindən əməkdaşlarından, Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətindən və Nazirlər Sovetindən, Bakı şəhəri zəhmətkeşlərindən, Səhiyyə Nazirliyindən, Tibb Elmləri Akademiyasından, Tibb İşçiləri Həmkarlar İttifaqının Mərkəzi Komitəsindən, Azərbaycan EA-nın Rəyasət Heyətindən, Sülhü Müdafiə Komitəsindən, "Bilik" Cəmiyyəti İdarə Heyətindən, Oftalmoloqların Elmi Cəmiyyətindən, İctimai Elmlər Akademiyasından, Gürcüstan Ali Sovetinin Rəyasət Heyətindən və Nazirlər Sovetindən, Mülki Aviasiya, Yollar, Dəniz Donanması, Tibb Sənayesi, maarif nazirliklərindən, bir çox başqa nazirlik və baş idarələrdən, Birinci və İkinci Moskva tibb institutlarından, Mərkəzi və Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə institutlarından, "Oftalmologiya xəbərləri" jurnalının redaksiyasından, Azərbaycan Nazirlər Sovetinin Moskvadakı daimi nümayəndəliyindən, çoxsaylı elm, tədris və sənaye müəssisələrindən, K.M.Bağurovun, Q.A.Xəlilovun, H.N.Seyidovun ailələrindən, mərhumun dostlarından və yaxın adamlarından, Əfqanıstan Demokratik Respublikasının səfiri Həbibə Manqaldan, Bolqarıstan Xalq Respublikasının səfiri Dimitr Julevdən əklillər vardır, başqa ölkələrin səfirlikləri adından tər gül-çiçək dəstələri gətirilmişdir.

Böyük bir əklilin matəm lentinin üzərində yazılmışdır: "Hədsiz dərəcədə sevdiyim əziz və əvəzsiz həyat

yoldaşım Zərifə Əziz qızına Heydər Əlirza oğlundan". Bu əklilin yanında mərhumun uşaqlarından, nəvələrindən əklillər qoyulub. Lentlərin üzərində yazılmışdır: "Əziz, sevimli və unudulmaz anamıza Sevildən və Mahmuddan", "Əziz, sevimli və unudulmaz anamıza Mehribandan və İlhamdan", "Əziz, sevimli nənəmizə Zərifədən, Əhməddən və Leyladan".

Bu hüznü gündə Moskva səmasını səhərdən qara buludlar almışdır. Yağış gah yağır, gah da ara verir. Lakin Alimlər Evinin yerləşdiyi Krapotkinsk küçəsi və qonşu məhəllələrlə ucu-bucağı görünməyən insan axını Zərifə Əziz qızı Əliyeva ilə vidalaşmış, son borcunu ona verməyə tələsir.

Matəm melodiyaları səslənir.

V.İ.Vorotnikov, A.A.Qromıko, N.A.Tixonov, V.M.Çebrikov, Y.K.Liqaçov, K.V.Rusakov, N.İ.Rijkov, N.K.Baybakov, İ.İ.Bodyul, V.E.Dımşits, N.V.Martınov, G.İ.Marçuk, Z.N.Nuriyev, Y.P.Ryabov, N.V.Talızın, V.V.Smırnov, B.Y.Şərbina, T.N.Menteşaşvili yoldaşlar Z.Ə.Əliyevanın parlaq xatirəsini yad etmək, H.Ə.Əliyevə, mərhumun başqa ailə üzvlərinə dərin hüznə başsağlığı vermək üçün buraya gəlmişlər.

K.M.Bağırov, H.Ə.Həsənov, S.Ç.Qasımova, H.N.Seyidov, S.B.Tatlıyev, Q.A.Xəlilov, Z.M.Yusifzadə yoldaşlar, SSRİ Səhiyyə naziri S.P.Burenkov, SSRİ EA-nın prezidenti A.P.Aleksandrov, SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının prezidenti N.N.Bloxin, Sülhü Müdafiə Komitəsinin sədri G.A.Jukov, respublikaların Nazirlər Sovetlərinin sədrləri, Azərbaycanın bir sıra nazirlik və baş idarələrinin rəhbərləri, görkəmli sərkərdələr, alimlər, mədəniyyət xadimləri, ictimaiyyət nümayəndələri fəxri qarovulda dayanmışlar.

V.İ.Vorotnikovun, V.V.Qrişinin, A.A.Qromikonun, Q.V.Romanovun, B.N.Ponamaryovun, V.M.Çebrikovun, İ.V.Kapitonovun, Y.K.Liqaçovun, K.V.Rusakovun, N.İ.Rijkovun, mərhum L.İ.Brejnevın, K.U.Çernenkunun həyat yoldaşları öz kədərlərini bildirmək, mərhumun ailəsinə başsağlığı vermək üçün buraya gəlmişlər.

Mərhumun həmkarları - tibb işçiləri, elm və mədəniyyət xadimləri, əmək kollektivlərinin nümayəndələri tibb elminə və praktikasına, yüksək ixtisaslı tibb kadrlarının hazırlanması işinə sanballı töhfələr vermiş həkim, alim və pedaqoqa dərin ehtiram və minnətdarlıq borcunu yerinə yetirərək cənazənin qarşısından keçirlər. Bu kədərli anlarda Z.Ə.Əliyevanın parlaq xatirəsini yad etməyə gələnlər arasında onun çoxsaylı tələbələri də vardır. Z.Ə.Əliyeva onlara həmişə nəinki öz dərin biliklərini, həm də ürəyinin hərarətini, işə əvəzsiz sədaqət ruhunu verməyə çalışmışdır.

Budur, salon boşalır: mərhumun ən yaxın adamları sonuncu dəfə vidalaşmaq üçün onunla təklikdə qalırlar...

Saat 16-dır. Hüznü melodiyaların sədaları altında mərhumun cənazəsi Alimlər Evinin binasından çıxarılır.

Küçəni bürüyən matəm korteji Novodeviçye qəbristanlığına yönəlir. Burada matəm mitinqi keçirildi.

Matəm mitinqini SSRİ səhiyyə naziri S.P.Burenkov açdı.

O dedi: Tibb elmi, səhiyyəmiz ağır itkiyə məruz qalmışdır. Böyük alim və ictimai xadim, tibb elmləri doktoru, Ə.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu göz xəstəlikləri kafedrasının müdiri, professor Zərifə Əziz qızı Əliyeva vaxtsız vəfat etmişdir. O, həmçinin Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, Sülhü Müdafiə Komitəsinin üzvü, "Bilik" Cəmiyyəti İdarə Heyətinin üzvü idi.

O, N.Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunu bitirmiş, sonra isə Moskvada Mərkəzi

Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda oftalmologiya üzrə ixtisas kursu keçərək, Azərbaycan Elmi Tədqiqat Oftalmologiya İnstitutunda işləmişdir. Burada o, ordinatordan baş elmi işçiyədək böyük və çətin yol keçmiş, tibb dairələrində böyük nüfuza malik görkəmli mütəxəssis kimi yetişmişdir. Zərifə Əzizovnanın fəaliyyətinin bir çox illəri onun atası, görkəmli həkim və vətəndaş Əziz Əliyevin adı daşıyan Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu ilə bağlı olmuşdur.

Z.Ə.Əliyeva özünü tibbi tədqiqatların istedadlı təşkilatçısı, sənaye oftalmologiyası sahəsində görmə orqanının peşə patologiyası məsələləri üzrə böyük mütəxəssis, dərin klinik təfəkkürə və zəngin pedaqoji təcrübəyə malik alim kimi göstərmişdir. O, ölkədə ilk dəfə olaraq sənaye istehsalının müxtəlif sahələrində göz xəstəliklərinin profilaktikasına dair geniş tədqiqatlar aparmışdır.

Zərifə Əliyeva tibb elminə və praktikasına, yüksək ixtisaslı tibbi kadrların hazırlanmasına əvəzsiz töhfələr vermişdir. Onun çoxcəhətli elmi fəaliyyətinin nəticələri 130 əsərdə, o cümlədən 5 monoqrafiyada, həkimlər üçün bir sıra dərs vəsaitlərində, sənayenin müxtəlif sahələrində göz zədələrinin profilaktikasına dair metodik tövsiyələrdə öz əksini tapmışdır. Kimya sənayesində göz zədələnmələrinin öyrənilməsinə və praktikasına dair orijinal əsərlər silsiləsinə görə Tibb Elmləri Akademiyası onu akademik M.İ.Averbax adına mükafatla təltif etmişdir. Z.Ə.Əliyevanın Azərbaycan EA-nın akademiki seçilməsi onun böyük xidmətlərinin, çoxillik səmərəli Elmi Tədqiqat işinin etirafıdır. O, oftalmologiya sahəsində böyük bir mütəxəssislər dəstəsi hazırlamışdır.

Z.Ə.Əliyeva ilə birgə işləyənlərin hamısı onu böyük alim, ictimai xadim, insanlara xeyirxahlıq bəxş edən bir şəxsiyyət kimi tanıyırdılar.

Natiq tibb ictimaiyyəti adından dərinləndiyini bildirdi və mərhumun qohumlarına və yaxın adamlarına başsağlığı verdi. S.P.Burenkov dedi: Böyük alim, həkim, pedaqoq, həssas və qayğıkeş insan Zərifə Əliyevanın parlaq xatirəsi qəlbimizdə əbədi yaşayacaqdır.

Mərkəzi Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun kafedra müdiri professor N.B.Şulpina çıxış etdi.

O dedi: Ölkəmizin oftalmoloqları bizə qəfil üz vermiş bədbəxt hadisədən mütəəssir olmuşlar. İnanmaq istəmirsən ki, tibb doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Tibb Elmləri Akademiyası mükafatının laureatı, Azərbaycan EA-nın akademiki Zərifə Əliyeva artıq bizimlə deyil.

Onun bir alim, pedaqoq, həkim kimi istedadı öz çoxcəhətliliyi və dərinliyi ilə insanı heyretə gətirirdi. Zərifə xanım canlı zəkası, orijinal mühakimələri və parlaq mətbu çıxışları ilə seçilirdi.

O özünün insani təravəti, səmimiyyəti, başqalarının kədərinə yanması və köməyinə çatması, on ağır anlarda insana dayaq durması ilə hamının hörmətini qazanmışdı. Zərifə xanımla ünsiyyət saxlamaq səadətində nəsb olmuş hər bir şəxs onun bu insani keyfiyyətlərini öz üzərində hiss etmişdir.

Zərifə Əliyeva seçdiyi sənətin yorulmaz fədaisi idi. Oftalmoloq həkimlərin diplomdan sonrakı hazırlığı sahəsində iş onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. O, uzun illər boyu Əziz Əliyev adına Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutundakı göz xəstəlikləri kafedrasının dosenti, sonra isə professoru və müdiri vəzifələrində çalışaraq, öz sevimli atasının—respublika səhiyyəsinin görkəmli təşkilatçısının işini davam etdirmiş, oftalmoloji kadrların hazırlanmasını yüksək səviyyəyə qaldırmışdır.

Zərifə xanım Moskva və Azərbaycan tibb işçilərinin uzun illər səmərəli dostluq əlaqələrinin təşəbbüskarı olmuşdur. Onun sözləri ilə Mərkəzi Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu oftalmologiya kafedrasının əmək-

daşları tərəfindən Azərbaycanın göz həkimlərinin səyyar təkmilləşdirilməsi işi aparılmışdır. İndi biz Zərifə xanımın öyüdlərini yerinə yetirməkdə davam edərək, əvvəlki kimi yenə də respublika üçün aspirantlar hazırlayırıq.

Zərifə Əliyevanın özü mühazirələr oxuyar, xəstələrin, xüsusilə görmə orqanlarının peşə patologiyalarına tutulanların klinik müayinəsini keçirər, bunları ümumiləşdirər və dərinlən təhlil edirdi. Peşə xəstəlikləri problemi elmdə, sözün həqiqi mənasında, onun adı ilə bağlıdır, onun bu sahədə etdiyi ixtiralar alimin Bakıdakı şin və yod zavodlarında peşə patologiyaları təzahürlərinə dair iki nadir monoqrafiyasında əks olunmuşdur. Həmin əsərlərinə, eləcə də orijinal elmi məqalələr silsiləsinə görə müəllif fəxri akademik mükafatlarına layiq görülmüşdü.

Parlaq pedaqoq olan, şifahi və yazılı nitqin qayda-qanunlarını gözəl bilən Zərifə xanım oftalmologiya tarixində həkim praktiklər üçün yazdığı bir sıra dərs vəsaitləri ilə də dərin iz buraxmışdır. Bunlar onun son illərdə nəşr etdirdiyi "Oftalmologiyanın aktual problemləri", ilk dəfə nəşr olunmuş "İridodiagnostikanın əsasları" kitabı, "Həkimin mənəvi tərbiyəsi, deontologiya, tibb etikası və əxlaq məsələləri" bölməsidir. Onun son mətbu əsəri lap yaxınlarda, 1984-cü ilin sonlarında çapdan çıxmışdı. Bu, "Oftalmoloq kadrlarının təlim-tərbiyəsi" kitabıdır.

Lakin Zərifə xanım öz ixtisasının və ictimai fəaliyyətinin çərçivələrinə qapanıb qalmamışdı. Onun maraq dairəsi xeyli geniş idi. O, incəsənətə də həvəs və maraq göstərirdi, musiqi duyumu ilə adamı heyrətə salırdı. Peşəkar səviyyədə fortepiano çalır, öz mülşayiəti altında həzin səslə gözəl mahnılar oxuyurdu.

Zərifə xanımı həmişə insanların əhatəsində görmək olardı. O, ətrafındakıları bir nur kimi özünə cəlb edirdi. Uşaqları sevirdi, onlara xüsusi zərifliklə yanaşırdı. Yaşamaq, yaratmaq, səhiyyəmizə, öz tələbələrində, həmkarlarına faydalı olmaq onun ən böyük arzusu idi. O, son günlərinə qədər yaradıcılıq planlarından söz açmaqdan doymurdu...

Biz öz aramızda bu təkrarolunmaz insanı, tükenməz nikbinlik xəzinəsini, şafqətli qadını oftalmologiyanın mirvarisi adlandırırıq. Bu günlərdə fəxrimiz olan bu böyük alimin elmi ideyalarını əks etdirən yeni kitablar işıq üzvi görəcəkdir. Onun xatirəsi təkcə bu kitablarda deyil, bizlərin hər birimizin qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Zərifə xanımın elmi irsi unudulmazdır, insanların sağlamlığı naminə bizim birgə söylərimizlə elmin bu istiqamətləri daha da inkişaf etdirilməlidir.

Zərifə Əliyevanın işıqlı obrazı yüksək vətənpərvərlik və humanizm nümunəsi kimi həmişə bizimlə qalacaqdır. Zərifə xanım elə bir böyük cazibə və kristal təmizlik sahibi idi ki, onun qarşısında diz çöküb baş əyməmək mümkün deyildir.

Tribunaya Azərbaycan EA-nın prezidenti Eldar Salayev qalxır.

O deyir: Bu gün biz ən görkəmli sovet oftalmoloqlarından birini, böyük alim, gözəl pedaqoq, ictimai xadim, Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvi, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi Zərifə Əziz qızı Əliyevanı dərin hüzn və ürək ağrısı ilə son mənzilə yola salırıq. O, öz parlaq həyatının hər bir anını öz xalqına, onun elminə, insanların sağlamlığı işinə həsr etmişdir. Z.Ə.Əliyeva oftalmologiyanın inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Elmi tədqiqatların bacarıqlı təşkilatçılığı, dərin klinik düşüncə, parlaq pedaqoji istedad onun

Moskva, Alimlər evi. 17 aprel 1985-ci il.
Akademik Zərifə xanım Əliyevanın dəfn mərasimi.

Moskva, Alimlər evi, 17 aprel 1985-ci il. Akademik Zorifə xanım Əliyevanın dəfn mərasimi.

Moskva. Novodeviçye qəbiristanı,
17 aprel 1985-ci
Akademik Zərifə xanım Əliyevaın dəfn mərasimi

Axşamdır, gün batır, qaralır hava,
Hər yarı baxıram görünür yerin.
Yenə də gözümdən uçuşdur rəya,
Bir mənim, bir də ki, xatirəlerin.
Xatirələrinə tapşırıdın məni.
Yəqin tək qalmayın, tənha qalmayın.
Görə bilməsəm də yaxından səni,
Qəlbimdə bir an da səsiz olmayın.

Moskva. Novodeviçye qəbiristanlığı, 17 aprel 1985-ci il.
Akademik Zərifə xanım Əliyevanın dəfn mərasimi.

Moskva. Novodeviçye qəbiristanlığı. 17 aprel 1985-ci il.

Moskva. Novodevicye qabiristanlığı, 17 aprel 1985-ci il.

*Bizi bir ömür güldürdü, dönüb axırda ağlatdı
Deyin gözümüz sulandı, bağımız yandı, bulaq öldü.*

*Sənə ölmək yaraşmır, xəlqi ağlatma, diril, qoy gəl,
Görək birdən yenə gülmək dirildi, ağlamaq öldü.*

şəxsinə üzvi surətlə qovuşmuşdu. Bu, çox nadir şəxsiyyətlərə nəsib olan bir keyfiyyətdir. Görmə orqanının peşə patologiyalarına həsr olunmuş tədqiqatları onu nəinki ölkəmizdə, onun hüdudlarından uzaqlarda da tanıdırdı. Həmin araşdırmaları alimin beş nəhəng monoqrafiyasında və yüzdən artıq digər elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərlər nəzəri və tətbiqi baxımdan müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Zərifə xanımın öz tədqiqatları ilə elmin yeni və perspektivli bir sahəsinin – sosial oftalmologiya adlandırılan bölgəyə istiqamətini əsasını qoyduğunu söyləməyə bu gün bizim haqqımız çatır. Görmə orqanının peşə zədələnmələrinə həsr etdiyi silsilə tədqiqatlarına görə Zərifə Əziz qızı Tibb Elmləri Akademiyasının akademik M.L.Averbax adına mükafatına layiq görülmüşdür. Ölkəmizdə ilk dəfə olaraq, məhz o, Bakı Məişət Kondisionerləri Zavodunun nəzdində Azərbaycan EA Fiziologiya İnstitutunun görmə orqanının fiziologiyası və peşə patologiyası laboratoriyasını təşkil etmişdi. Bu, unikal bir elmi müəssisədir. Orada müxtəlif kimyəvi amillərin təsiri şəraitində çalışan şəxslərin klinik-fizioloji və morfo-histokimyəvi xarakteristikalarına dair tədqiqatlar aparılır. Dünyada misli-bərabəri olmayan bu elmi tədqiqatların bir çoxunun rəhbəri və ilhamvericisi Zərifə xanım idi.

Z.Ə.Əliyeva öz elmi işlərinin nəhəng həcmi yerinə yetirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda yüksək ixtisaslı gənc oftalmoloq kadrlarının yetişdirilməsinə də çoxlu qüvvə və bilik sərf edirdi. O, nüfuzlu elmi məktəbin əsasını təşkil edən bütöv bir istedadlı alimlər dəstəsi yetişdirmişdi.

Elmi və elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə birlikdə Zərifə xanım böyük ictimai iş aparırdı. O, uzun illər boyunca Sülhü Müdafiə Komitəsinin üzvü idi. “Bilik” Cəmiyyətinin İdarə Heyətinə, “Oftalmologiya xəbərləri” jurnalının redaksiya heyətinə, Oftalmoloqların Elmi Cəmiyyətinin Rəyasət Heyətinə daxil idi.

Hökumətimiz Z.Ə.Əliyevanın səmərəli elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdi. Sovet səhiyyəsinin və tibb elminin inkişafındakı xidmətlərinə görə o, orden və medallarla təltif olunmuşdu.

Zərifə xanım həmişə öz vətəndaş və peşə borcunu dərinləndirərək, işinə yaradıcı münasibəti, təvazökarlığı və əməksevərliyi, bir insan kimi lətifəti, iş yoldaşlarına hörmətlə yanaşması ilə fərqlənirdi.

Bütün ömrünü insanlara xidmət işinə həsr etmiş bir insanı son mənzilə yola salmaq həddən artıq ağırdır. Biz hamımız bu erkən, vaxtsız və əvəzəilməz itkidən dərinləndirərək sarsılmışıq. Unudulmaz Zərifə xanım hələ insanlara nə qədər fayda verə bilərdi! Onun haqqında belə düşünməyin özü də çətinidir. Birçox şey ürəklərimizə təskinlik verir ki, onun adı müqəddəs elm məbədində, qədirbilən xalqımızın hafizəsində əbədlilik həkk olunmuşdur.

Nəticə olaraq sözlərin sonunda Azərbaycan alimlərinin dərd və ələmini ifadə edərək, bu ağır dəqiqələrdə Zərifə Əliyevanın ailəsinə dərin hüznə başsağlığı verdi. Dedi ki, mərhumun adı həmişə Vətənə sədaqət simvolu kimi ürəklərdə yaşayacaqdır.

Söz Əziz Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun rektoru, Tibb Elmləri Akademiyasının müxbir üzvü M.C.Cavadzadəyə verildi.

O dedi: Biz Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrasının müdiri, Azərbaycan EA-nın akademiki, tibb elmləri doktoru, professor, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi Zərifə Əziz qızı Əliyevanın vaxtsız vəfatı xəbərini dərin hüznə və ürək ağrısı ilə qarşıladıq.

Yaradıcılıq gücünün çiçəklənən dövründə dünyadan vaxtsız köçmüş bu böyük alimin ağır itkisindən keçirdiyimiz sarsıntıni dilə gətirmək mənim üçün çətindir.

Zərifə xanımın təxminən on səkkiz illik həyatı və fəaliyyət yolu Əziz Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun göz xəstəlikləri kafedrası ilə sıx bağlı olmuşdur. O, burada əmək fəaliyyətinə dosent kimi başlamışdır.

Çoxlarınız Zərifə xanımın Moskva Elmi-Tədqiqat Göz Xəstəlikləri İnstitutunda müvəffəqiyyətlə keçmiş doktorluq dissertasiyasının müdafiəsini xatırlayrsınız. O, həmin işində görmə orqanının müasir patologiyalarının aktual problemlərini dərinədən öyrənərək, elmi oftalmologiya və gigiyenaya dəyərli töhfələr vermişdir.

Zərifə xanım bizim institutun göz xəstəlikləri şöbəsinin professoru olmuş, sonra isə müdiri seçilmiş və ömrünün sonuna qədər bu vəzifənin öhdəsindən uğurla gəlmişdir. Qısa bir vaxtda o, kafedranın reorqanizasiyasını keçirmiş, onu yeni cihazlar və avadanlıqlarla təchiz etmiş, öz ətrafına istedadlı gənclər toplayaraq, elmi tədqiqatlara yeni istiqamətlər verə bilmişdir. Bütün bunlar onun rəhbərlik etdiyi nüfuzunu klinikanın elmi-pedaqoji avtoritetini az bir müddətdə artırmağa imkan yaratmışdı.

Hədsiz zəhmətsevərlik, böyük təşkilati iş bacarığı, xeyirxahlıq, güclü şəxsi cazibə, hər bir əməkdaşa daim kömək göstərmək və eyni zamanda bu işi tələbkarlıqla sıx surətdə qovuşdura bilmək... Bütün bu əsl alimə xas yüksək insani keyfiyyətlər Z.Ə.Əliyevaya imkan vermişdi ki, kafedradakı vəzifəsini yerinə yetirməklə birlikdə həm də ölkəmizdə ilk dəfə olaraq görmə orqanının patologiyasının öyrənilməsi üzrə elmi-tədqiqat laboratoriyası açıb, onun da işinə rəhbərlik eləyə bilsin. Azərbaycanın kimya, neft-kimya, maşınqayırma, elektrotexnika sənayesi işçilərinin peşə ilə əlaqədar göz xəstəlikləri sahəsində onun apardığı tədqiqatlar məşhurdur. Zərifə xanımın rezin və yod sənayesində görmə orqanının zədələnmələri ilə bağlı metodik göstərişləri ölkəmizin istehsal obyektlərində fəaliyyət göstərən poliklinika və tibbi-sanitar bölmələrində geniş istifadə olunur.

Z.Ə.Əliyevanın xarakterik cəhətlərindən biri də təbət sahəsindəki yeniliklərə diqqətçillik, həmin yenilikləri öz elmi yaradıcılıq sferasına daxil etmək və tədqiqat nəticələrinin klinik praktikada tətbiqi idi. Elə son illərdə institutumuzda araşdırılan irsi xəstəliklər problemləri də buna görə onu maraqlandırmış və Zərifə xanım həmin problemin öyrənilməsinə qoşulmuşdu. Sevimli akademik yoldaşımızın elmi işlərindəki rəngarənglik onun maraq və tədqiqat dairəsinin nə qədər geniş olduğuna əyani sübutdur.

Təcrübəli pedaqoq kimi Z.Ə.Əliyeva oftalmoloq kadrlarının ixtisasının artırılmasına böyük diqqət yetirirdi. Onun rəhbərlik etdiyi kafedra oftalmologiya üzrə metodik-təşkilati mərkəzə çevrilmişdi. Burada həkimlərin təkmilləşdirilməsinin yeni formaları yüksək pedaqoji ustalıqla tətbiq edilir, tədris prosesi üçün daha yeni və daha optimal metodlar tapılırdı.

Xəstələrə yüksək ixtisaslı yardım işinin təşkili üzrə Zərifə xanımın xidmətləri də misilsiz olmuşdur. Hərtərəfli klinik erudisiya, geniş cərrahiyyə diapozonu, insanlara həssas münasibəti həmkarları və xəstələri arasında ona böyük hörmət-izzət gətirmişdi.

Bizi vaxtsız tərk etmiş məşhur alim, istedadlı oftalmoloq cərrah və pedaqoq, savadlı həkim, həssas və qayğıkeş yoldaşımız akademik Zərifə Əziz qızı Əliyevanın işıqlı xatirəsi onunla işləyənlərin, onu tanıyanların qəlbində həmişəlik yaşayacaqdır.

Biz Zərifə xanımın nurlu siması qarşısında baş əyirik.

Əlvida, əziz dostumuz, bacımız!

N.M.Piroqov adına İkinci Moskva Tibb İnstitutu göz xəstəlikləri kafedrasının müdiri, professor A.P.Nesterov çıxış etdi.

O dedi: Zərifə xanımı tanıyanlar onu sevməyə bilmirdilər. Qadın zərifliyi, ipək kimi yumşaq xasiyyət, xeyirxahlıq, ailəsinə, dostlarına böyük məhəbbət və sədəqət hissləri onun şəxsiyyətində müstəsna zəhmətsevərlik, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün inadkarlıq, tibb elminə təmənnəsiz xidmət borcu ilə üzvi surətdə qaynayıb-qovuşmuşdu.

O, oftalmologiyanın inkişafı üçün həddindən artıq böyük işlər görmüşdü. Onun bu xidmətlərini oskiltmək mümkün deyil. Biz dəfələrlə onunla birgə planlarımızı müzakirə etmişdik. Zərifə xanım ömrünün son günlərinə qədər elmimizi düşünür, onun inkişafı üçün hələ çox şey edəcəyinə ümidini itirmirdi. O, yorulmadan çalışdığı görmə orqanının patologiyası sahəsini olduqca dərinləndirirdi. Belə biliklərə nadir hallarda rast gəlinir.

Bəli, onun gələcək üçün böyük planları vardı. Ancaq bütün bunları həyata keçirmək ona nəsib olmadı. Biz əlimizdən gələni edəcəyik ki, onun fikirləri gerçək əməllərdə maddiləşsin, yaxın vaxtlarda tibb elminin və həkimlik praktikasının reallıqlarına çevrilsin.

Azərbaycan xalqının bu əziz qızına dərin hörmət və məhəbbət əlaməti olaraq, narın yağış damlaları altında Novodeviçye qəbiristanlığında buradan uzaqlarda, onun doğma yurdunda doğulmuş melodiyalar səslənir. Xalq artisti Müslüm Maqomayev qəhər içində Üzeyir Hacıbəyovun kədərli və zərif "Sənsiz" romansını ifa edir.

SSRİ xalq artisti Lütfiyar İmanov çıxış edir.

O, mərhuma sağ adamlar kimi müracət edərək deyir: Əziz Zərifə xanım! Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət xadimləri Sizin işıqlı xatirəniz önündə baş əyirlər. Azərbaycanın şərəfli qızı, Siz doğma respublikamızı çılğın bir məhəbbətlə sevardiniz, ömrünüzdün sonuna qədər ona şərəf və vicdanla xidmət etdiniz. Vətən də sizi heç zaman unutmayacaq. Siz həyatı və musiqini çox sevardiniz. Qoy bu vida günündə də Sizi son mənzilə sevdiniz melodiyalar yola salsın.

Müğənni bunu deyib, göz yaşlarını güclə boğaraq Emin Sabitoğlunun "Bu gecə" mahnısını oxuyur.

Miting bağlı elan olunur. Matəm melodiyaları altında mərhumun cənazəsi onun doğmalarının, əzizlərinin çiyində son mənzilə yollanır...

Tabut aramla məzara endirilir. Himn səslənir. Məzarın üzərində təzə-tər çiçəklərdən sanki bir dağ yaranır.

ELEGIYA

z Zərifə xanima ithaf olunur

ANA

sözləri: Fikrət Qocanın,
musiqisi: Sevil Əliyevanıdır

Əziz anam, şirin sözlü anam,
Qəlbin kövrək, eşqin solmaz bahar.
Gülər üzlü, qara gözlü anam,
Hara getsəm gözün mənə baxar,
Ana qəlbin layla olar gəzər,
Doğma səsin ömrü-günü bəzər.

Qəlbi geniş ana,
Həyat verdin mənə,
Günəş kimi yana-yana, ana,
Mənim günəş anam,
Ana, əziz ana,
Ana qəlbi başım üstə səma.

Ana səsin aydın səhər olar,
Ana qəlbin keşik çəkər bizə,
Yolum üstə uzaq səfər olar,
İşıq olar nurdan düşən gözə.
Mənim görən gözüm sənsən, ana,
Ömrüm-günüm sözüm sənsən, ana.

Qəlbi geniş ana,
Həyat verdin mənə,
Günəş kimi yana-yana, ana,
Mənim günəş anam,
Ana, əziz ana,
Ana qəlbi başım üstə səma.

ELEGİYA

1997-ci il aprelin 15-də görkəmli heykəltəraş Ömər Eldarovun akademik Zərifə xanım Əliyevanın xatirəsini əbədiləşdirən "Elegiya" əsərinin təqdimat mərasimi keçirilmişdir.

Mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, onun qızı Sevil xanım Əliyeva və oğlu İlham Əliyev iştirak edirdilər. Təqdimat mərasiminə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti, Milli Məclisin üzvü, akademik Fərəməz Maqşudov, abidənin müəllifi heykəltəraş Ömər Eldarov, professor Zəhra Quliyeva çıxış etdilər.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti,

Milli Məclisin üzvü, akademik Fərəməz Maqşudovun çıxışı:

Bu gün biz həzin bir xatirənin işığına yığılmışıq. Çox zaman memarlığa daşda donmuş musiqi deyirlər. Mənsə bu xatirə abidəsini mərmerdə, tuncda çağlayan məhəbbət adlandırardım. Sözlün geniş mənasında bütün müqəddəs çalarları ilə mərmerləşmiş, tunclaşmış uly bir məhəbbət. Mərmerin, tuncun köksündə döyünən vəfalı həyat yoldaşı ürəyi, qayğıkeş ana, vətənpərvər ziyalı, istedadlı həkim, müdrik alim ürəyi.

Bu obrazdan bir işıq, bir nur süzülür, ürəklərə nüfuz edir, tamaşaçını daxilən təmizləyir, xeyirxahlığa, səmimiyyətə səsləyir. Bu nur, bu işıq - bacarıqlı, istedadlı oftalmoloqun ömür boyu işıqlı dünyaya açdığı gözlərin nurudur ki, onun abidəsinə hopub. Bu gözlərdən süzülən mülayim işığın da çeşməsi həkim əllərinin nur verdiyi gözlər deyilmi?!

Göyərçin qanadı kimi açılmış və sanki uçuşdan sonra bir hovur dincəlmək istəyirmiş kimi arxayınlıqla kreslonun söykənəcəyinə dayaqlanmış bu barmaqlardan süzülən şəfa elə bil hələ də davam edir.

Kim bilir, bəlkə böyük Füzuli də belə bir gözəllik qarşısında ilahi bir vəcdle:

Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,

Surəti-halun görən surət xəyal eylər məni -

deyərək, canlı insanla büt, heykəl, surət arasındakı fərqi nisbi olduğunu, insanı heyrətə gətirən bütün, əslində heyrətdən daha dənmiş canlı insandan daha canlı olduğunu elan etmişdir.

İstedadlı sənətçimiz Ömər Eldarovun nəfis tərtdə olunmuş “Elegiya” kitabını vərəqlədikcə marmərdə və tuncda heykəllənmiş bu sənət abidəsinin sirləri aydın olur. Məlum olur ki, bu, təkə heykəltəraşın uğuru deyil, bu abidənin müəllifləri var: Bunlar Zərifə xanımın həyat yoldaşı, Azərbaycan xalqının müdrik rəhbəri, möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyev, iki ciyərparəsi, xalqımızın ləyaqətli övladları olan İlham müəllim və Sevil xanımdır. Heykəltəraşın təxəyyülündə Zərifə xanımın obrazını canlandıran bunlar olmuşlar. Ömər Eldarov isə öz istedadının, ilahamının gücü ilə bu insanların məhəbbətini və həsrətini marmərə və tuncda köçürmüşdür.

Zərifə xanımın vətən qarşısında, el qarşısında, milli elmimizə göstərdiyi xidmətlərdən çox danışmaq olar, cild-cild kitablar yazmaq olar. Ancaq onun ən böyük xidmətlərindən biri də, mənəcə, ailə qarşısındakı xidmətidir. XX əsrin görkəmli siyasətçilərindən, ən istedadlı öndərlərindən birinin başçılıq etdiyi bir ailəyə ağbırçəklik etmək hər qadının işi deyil - er qadının işidir! Babalarımız “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” deyəndə elə bu cür qadınları öyünc yeri ediblər. Zərifə xanım da öz zərif görkəminə uyğun gəlməyən bir aslan gücü ilə bu nəhəng yükü çəkməkdə - böyük bir millətə başçılıq etməkdə, bu milləti zamanın keşməkeşlərindən çıxarmaqda öz sevimli həyat yoldaşı ilə çiyin-çiyinə vermişdir, öz həyat yoldaşına və Azərbaycan xalqına hər iki valideynin mənəvi sərvətlərinin daşıyıcısı olan iki gözəl övlad bəxş etmişdir.

İndi Zərifə xanımın həyatı övladlarında, nəvələrində davam edir. Sağlığında olduğu kimi, indi də Zərifə xanımın xatirəsi millətə öndərliyin daşlı-kəsəkli yollarında möhtərəm prezidentimizin əlindən tutur, öz sözləri ilə desək, həyatının qalan hissəsini də fədakarcasına xalqına həsr etmiş bu böyük insanı yaşayib-yaratmağa, mübarizəyə ruhlandırır.

Qarşımızdakı albomda təsvir olunmuş iki abidə Zərifə Əziz qızı Əliyevanın yalnız zahiri, maddi abidəsidir. Onun əsl mənəvi abidəsi isə ürəklərdədir: son nəfəsinə qədər xidmət etməkdən usanmadığı xalqının ürəyində, həyat işığı bəxş etdiyi xəstələrinin ürəyində, nəhayət, vəfalı həyat yoldaşının, sevimli balalarının, nəvələrinin ürəyindədir. İnsan ürəklərində ucaldılmış abidə isə əbədidir, zaman fəvqindədir.

İnsanlara mavi səmanı sevməyə, yaşıl çəmənini, pəncərələrimizdə işığı görməyə imkan yaratmış gözəl bir alimin xatirə gecəsidir bu gün. Bu, rəsmi bir görüş deyil, bu gün Zərifə xanımın dünyasının dəyişdiyi gündür, onun xatirə günüdür.

Abidənin müəllifi, heykəltəraş

Ömər Eldarovun çıxışı:

İcazənizlə, bir qədər vaxtınızı alıb bu əsərin necə yaranmasından danışım. Fərəməz müəllim tamamilə doğru dedi ki, əsərin müəllifi təkəcə mən deyiləm. Texniki baxımdan yox, bədii baxımdan bu əsər kollektiv

şəkildə yaranmışdır. Nə üçün? İlk variantlar sizin gördüyünüzə əslə oxşanırdı. Büstlər, yarımfüqurlar, ən müxtəlif variantlar var idi.

Lakin sonralar, Zərifə xanımın yaxın adamları, ilk növbədə Heydər Əliyev ilə, bu yaxınlarda aramızdan getmiş Tamerlan Əliyevlə və Cəmil Əliyevlə görüşlərimiz zamanı onların hamısı abidənin necə olması barədə müzakirələrdə iştirak etmişlər. Nəticədə biz razılaşdırılmış müəyyən fikrə gəldik ki, hansısa bir kompozisiya olmalıdır. Sonra isə mənim və həmkarlarımla (əvvəlcə bu işdə Rasim Əliyev fəal iştirak etmişdir) məsləhətləşmələr zamanı təklif etdiyimiz variant indi sizin gördüyünüzə uyğun gəlmirdi. Fiqur rəmzi xarakter daşıyırdı, portret oxşarlığı az idi. Tədrisən biz indiki varianta gəlib çıxdıq.

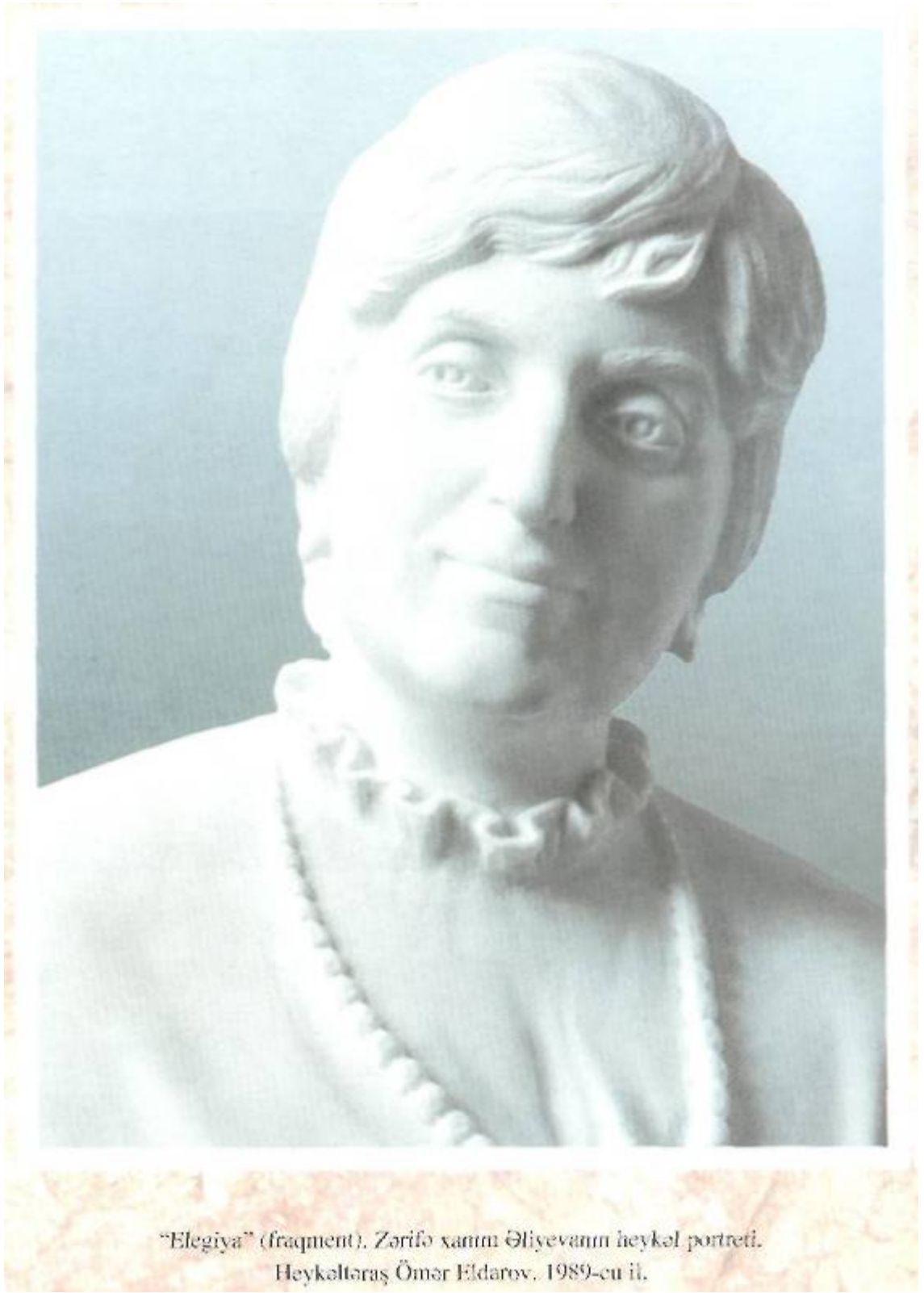
Ancaq əsas iş sonra oldu. Heydər Əliyev Moskvada olarkən mən dəfələrlə şəkillərlə birlikdə oraya gəldirdim. Məni Kremlə buraxırdılar. Orada, məşhur tarixi kabinetdə bu abidənin variantları dəfələrlə və çox diqqətlə nəzərdən keçirilirdi. İşin bu mərhələsi daha mürəkkəb, daha çətin mərhələ idi və təxminən bir il-il yarım davam etmişdir.

Sonra axırncı variantı təsdiq etmək mümkün olduqda və biz onu gipsə köçürəndə də, şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin köməyi olmadan heç nə edə bilməzdik. Çox yüksək keyfiyyətli mərmər lazım idi. O zaman bizi mərmərlə təmin etməkdən ötrü Heydər Əliyevin sərəncam verməyə imkanı var idi. O vaxt biz beş blok mərmər aldıq. Abidəyə bir blok işlənmişdir. Qalan bloklar isə başqa abidələr üçün, o cümlədən mənim yaratdığım abidələr - Niyazinin, Fikrət Əmirovun, Müslüm Maqomayevin (filarmoniyanın qarşısında) abidələri üçün istifadə olunmuşdur. Başqa sözlə, biz bu fürsətdən digər əsərlər yaratmaq üçün də istifadə etdik. Bütün bunlara görə mən Heydər Əliyevə və bizə kömək edənlərin hamısına minnətdaram.

Texniki baxımdan bu iş Rəfael Allahverdiyevin köməyi ilə həyata keçirilmişdir. Şübhəsiz ki, belə kömək olmadan bu cür əsəri yaratmaq mümkün olmazdı. Moskvadan çox tərtibəli usta çağırılmış və o, lazım olan hər şeylə təmin edilmişdi. İndi abidənin ağırlığı dörd tondur, amma mərmər blokun çəkisi iyirmi tona yaxın idi. Onu yonmaq, indiki vəziyyətə gətirmək çox nəhəng və texniki baxımdan nadir bir iş idi.

Bu gün mənim üçün təntənəli, lakin bir qədər kədərli gündür. Nə üçün? Ona görə ki, abidə səkkiz il mənim ikinci emalatxanamda xüsusi olaraq bu əsərin yaradılması üçün tikilmiş emalatxanada saxlanmışdır. Səkkiz il ərzində hər gün emalatxanaya gələrkən paltarımı dəyişmədən, qış vaxtı sobanı yandırmadan əvvəlcə abidəyə yaxınlaşıb onu gözdən keçirirdim ki, görüm hər şey qaydasındadırmı. Bu səkkiz ildə sanki bizim aramızda söhbət gedir, mənəvi ünsiyyət yaranırdı. Əgər desəm ki, bədii əsər həmişə bəlkə də canlıdır, yaqın, səliq etməyəm. O, tənəşəyə təsir edir.

Ötən səkkiz ildə abidəni görənlərin sayı bəlkə də bu gün görənlərin sayı qədər olar. Bununla belə, səkkiz il ərzində emalatxanaya gələnlər çox olmuşdur. Onlar xaraktercə, səviyyəcə müxtəlif adamlar idi. Lakin bir şeyi deməliyəm: bu abidəyə baxanların hamısı sanki başqalaşır, daha xeyirxah olur, hökmən yaxşı fikir söyləyirdilər. Ona görə ki, Zərifə xanımın obrazı özlüyündə cazibədarıdır. Bu, emalatxanaya gələn hər bir

“Elegiya” (fragment). Zorifo xanim Əliyevanın heykəl portreti.
Heykəltaras Ömər Eldarov. 1989-cu il.

“Elegiya” abidəsi və albomunun təqdimat mərasimi. 15 aprel 1997-ci il.

"Elegiya" abidəsi və albomunun təqdimat mərasimi, 15 aprel 1997-ci il.

“Elegiya” abidəsi eskizlərinin Zərifə xanım Əliyevanın ailəsində müzakirəsi, 1995-ci il.

Biz ki, bir ruh idik iki bədəndə,
O gülüb-sevinsə, gülərdim mən də...

“Elegiya” abidəsi və albomunun təqdimat mərasimi. 15 aprel 1997-ci il.

Zərifə və Heydər Əliyevlər, 1984-cü il.

“Elegiya”.
Zərifə xanım Əliyevanın heykəl portreti.
Heykəltəraş Ömər Eldarov, 1997-ci il.

incəsənəti, musiqini də gözəl bilirdi. Özü musiqini sevir və bizim aramızda təbliğ edərdi. Alim kimi çox yüksək pillələrə, zirvələrə qalxmış oftalmoloqlarımızdan biri idi. Onun elmi əsərlərini nəzərdən keçirəndə görürük ki, bu əsərlər də xalqı sevməyindən meydana gələn əsərlərdir. O, xalqına korluq gətirən xəstəliklərlə mübarizə aparırdı. Namizədlik dissertasiyası o dövrdə Azərbaycanda geniş yayılmış və korluğa səbəb olan traxoma xəstəliyinə həsr edilmişdi. O, ata-anasız, uşaq evlərində yaşayan minlərlə uşağı korluqdan xilas etmişdir. Doktorluq dissertasiyasına gəldikdə isə, bu, onun daxili aləmindən yaranan mövzu idi. Çox gözəl təşkilatçı, ictimaiyyətçi olduğu üçün, görkəmli ailənin üzvü olduğuna və ailəsində belə görkəmli ictimaiyyətçilər olduğuna görə elmi əsərlərini də xalqına həsr edir, çalışırdı ki, xalqı korluqdan xilas etsin. O, neft kimyası sahəsində çalışan fəhlələrdə peşə göz xəstəliklərinin müalicəsi üçün də mübarizə aparırdı.

Zərifə xanımın elmi əsərləri elə dəyərlidir ki, SSRİ miqyasında akademik Averbax adına mükafata layiq görülmüşdü. Bu, oftalmologiyada nadir mükafatdır, Azərbaycan oftalmoloqları arasında həmin mükafatı alan yeganə alim o idi.

Zərifə xanım böyüdüüyü ailəyə xas olan xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirmişdi. Bu ailənin üzvləri çox kübar, ziyalı, mədəni, elmi, işgüzar, təvazökar, təmiz və xalqı, millətini, dövlətini, ölkəsini, torpağını sevirən insanlardır. Bu xüsusiyyətlərin hamısı Zərifə xanımda əks olunmuşdu. Biz onu həm də gözəl ailənin xanımı kimi tanıyırdıq. O, ailəsinə bağlı, ailəsi və uşaqları ilə nəfəs alan analardan biri idi. Onun həyatı gözümün qabağında, bizim yanımızda keçmişdir. Bütün həyatını ailəsinin sağlamlığına,saflığına həsr etmişdi. Çox sədaqətli həyat yoldaşı, ana idi. Mən bu xüsusiyyətləri indi, uzaqdan da olsa, qızı Sevil xanımda hiss edirəm və ürəyim qürurla dolur ki, Zərifə xanımın bu xüsusiyyətlərini övladları da özlərində cəmləşdirərək hər tərəfə yayırlar. Əliyevlər ailəsinin bir xüsusiyyəti də var ki, onlar insanları sevməklə bərabər, daim kömək əllərini uzadır, hamıya əl tutmağa çalışırdılar. Zərifə xanım belə insanlardan biri idi.

Zərifə xanım gözəl təşkilatçı, ictimaiyyətçi idi. O, Azərbaycan qadınlarının rəmzi idi. İstər elmdə, istər ailədə, istərsə də elmi işdə biz hamımız ondan ibrət götürməyə, dərs almağa çalışırdıq. Zərifə xanım Azərbaycan tibb elminin, ələlxüsus oftalmologiya elminin inkişafında, yüksəlməsində böyük rol oynamışdır. Bundan əlavə, o, Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda kafedra müdiri vəzifəsində çalışaraq gözəl mühazirələri, dərsləri ilə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamışdır.

Qeyd etmək istəyirəm ki, o, bütün qadınların, xalqın qəlbində nəinki alim kimi, həm də gözəl bir Azərbaycan qadını kimi dərin iz buraxmışdır. İndi biz ictimai işdə çalışaraq Zərifə xanımın atdığı addımları tətbiq edir, ondan öyrənir, bunları özümüzdə dərs sayırıq.

Qoy ölüm sevinməsin ki, Zərifə xanımı bizim aramızdan aparmışdır. Zərifə xanımın siması, xüsusiyyətləri onu tanıyanların, dostlarının, rəfiqələrinin, onunla heç olmasa bir dəfə təmasda olanların qəlbində dərin iz buraxmışdır. O, bizim qəlbimizdə daim yaşayacaqdır Bu gün o, nəinki bizim qəlbimizdə, bütün xalqımızın, eləcə də dünya xalqlarının qəlbində yaşayacaqdır. Əsərlə tanış olduq. Mən bu heykəlin

yaradılması üçün sevimli prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarına öz minnətdarlığımı, təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Ömər mütəllibim, sizə minnətdarlığımızı və təşəkkürümüzü bildiririk ki, öz əsərinizdə Zərifə xanımın kübarlığını, ziyalılığını, alimliyini, insanpərvərliyini əks etdirə bildiniz. Albomunuzun təqdimatı münasibətilə də sizi ürəkdən təbrik edirəm. Bugünkü gün, bu əsərlər Zərifə xanımın bizim qəlbimizdə daha dərin iz buraxmasına səbəb olacaq və biz gələcək nəslimizi bunlarla tərbiyə edəcəyik. Diqqətinizə görə sağ olun.

***

Respublika EA-nın prezidenti Fərəməz Maqsudov bir daha abidə haqqında danışaraq dedi ki, bu dünyanın bütün muzeylərini bəzəyə biləcək bir əsərdir. Mən bu əsəri "Miloslu Venera" ilə müqasibə edə bilərədim. Lakin onun sifətində gözəllik donubdur, burada isə gözəllik çağlayır.

***

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN ÇIXIŞI

Hörmətli dostlar!

Bu gün bizim üçün əziz, eyni zamanda kədərli gündür. Əzizdir o mənada ki, Zərifə xanımın xatirə günüdür. Kədərlidir o mənada ki, Zərifə xanım 12 ildir bizdən ayrılıbdır. Ancaq bu hadisə bu gün buraya toplanmağımızda bir mənə daşımır. Ailəmiz üçün bir xatirə günü olaraq biz bu günü həmişə yad edirik. Eyni zamanda, bu gün Zərifə xanımın surətini əks etdirən gözəl bir incəsənət, heykəltəraşlıq əsəri nümayiş etdirilir. Ona görə də bu, bizim respublikamızın mədəniyyətində, heykəltəraşlıq, incəsənət sahəsində yeni bir əsərin meydana çıxmasını nümayiş etdirir.

Ola bilər, mənəim fikirlərim subyektiv olsun. Ancaq mən həmişə demişəm. Ömər Eldarovun yaratdığı heykəl - Zərifə xanımın surətini əks etdirən heykəl həqiqətən böyük, gözəl bir əsərdir. Ömər Eldarov Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Mən Ömər Eldarovu çox illərdir ki, yaxından tanıyıram. Onun əsərlərinin demək olar ki, hamısı ilə tanışam. Hələ on, iyirmi il bundan əvvəl mən Ömər Eldarovu Azərbaycan mədəniyyətində, incəsənətində ən görkəmli simalarından biri hesab etmişəm. İndiyədək onun heykəltəraşlıq sahəsində xidmətləri bu fikri ardıcıl olaraq təsdiq edibdir və mən bu fikri bir daha deyirəm. Ömər Eldarovun yaratdığı heykəltəraşlıq əsərləri Azərbaycan xalqının mədəni, mənəvi sərvətidir və onlar Azərbaycan xalqının mədəniyyətini zənginləşdirmişdir.

Mələumdür ki, bizim xalqımızın keçmiş tarixində, mədəniyyət tarixində heykəltəraşlıq olmamışdır. Bu

bizim dini, mənəvi ənənələrimizlə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda heykəltəraşlıq məktəbi demək olar ki, XX əsrdə yaranmış və bu əsrdə çox böyük sürətlə inkişaf etmişdir. Bu gün biz böyük iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində, ölkəmizin muzeylərində, şəhərlərində, o cümlədən, xüsusən Bakıdakı meydanlarda, bağçalarda, parklarda çox dəyərli heykəltəraşlıq əsərləri qoyulmuşdur. Bunlar bizim mədəniyyətimizə, memarlığımıza, incəsənətimizə böyük yenilik gətirmişdir.

Bu illər ərzində bizim böyük heykəltəraşlarımız yaranmışdır. Bu gün onların heykəllərinə baxarkən xalqımız bunları qiymətləndirir, xatırlayır. Fuad Əbdürrəhmanov gözəl əsərlər yaratmışdır. Cəlal Qaryağdı, Tokay Məmmədov və başqaları da həmçinin. Biz sevinməliyik ki, heykəltəraşlarımız çoxdur. Bu görkəmli Azərbaycan heykəltəraşları içərisində Ömər Eldarov xüsusi yer tutur - həm yaratdığı əsərlərin bədiiyyətinə, yüksək təsirliliyinə, gözəlliyinə görə, eyni zamanda, öz sənəti sahəsində çox məhsuldar işinə görə.

Ömər Eldarov nə qədər heykəltəraşdırsa, o qədər də zəhmətkeş, fədakar və işgüzar bir adamdır. O, daim çalışır, işləyir. *Mən vaxtilə, hələ çox illər bundan əvvəl Ömər Eldarovun emalatxanasında olmuşam. Orada onun nə qədər çox heykəltəraşlıq eskizlərinin, işlərinin nümunələrini, görmüşəm, cürbəcür heykəllərin hazırlanması ilə əlaqədar hazırlıq işlərini əks etdirən əlamətləri görmüşəm. Bunlar həddindən artıq idi. Yəni də deyirəm, bir, iki, üç böyük və gözəl heykəl yaradan heykəltəraşlar da tarixdədirlər. Qədim Yunan, İtaliya, Avropa, Rusiya və Qərbi ölkələrinin heykəltəraşları mənə məlumdur.*

Onların bir çoxu iki-üç əsəri ilə məşhurluq əldə etmişlər, əsərlər boyu sayılırlar, yeni gələn nəsillər tərəfindən qiymətləndirilir. Hesab edirəm ki, Ömər Eldarov belə heykəltəraşlardan biridir. Amma onu dünyanın ən məşhur heykəltəraşlarından, onların bəzilərindən fərqləndirən cəhət bir də bundan ibarətdir ki, o, həddindən artıq işləyir və çox əsərlər yaratmışdır.

Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin, ədəbiyyatımızın görkəmli simalarının, ictimai xadimlərin heykəllərinin əksəriyyətini yaradan Ömər Eldarovdur. Ona görə də mən bu günü eyni zamanda, heykəltəraş Ömər Eldarovun yaradıcılığı ilə bağlı olan bir gün hesab edirəm. O, yaratdığı əsəri, nəhayət, bu gün nümayiş etdirərək mən onun bütün yaradıcılığına öz münasibətimi bildirmək istəyirəm və bildirməyə çalışıram.

Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi, bəlkə də bu mərasim mənim üçün şəxsi xarakter daşıyır. Ancaq bu fürsətdən istifadə edib, Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi Ömər Eldarova onun böyük yaradıcılığına, Azərbaycan mədəniyyətinə göstərdiyi xidmətlərə və yaratdığı dəyərli, hesab edirəm, ölməz əsərlərə görə təşəkkürümü bildirirəm.

Bu gün önünə topladığımız heykəl isə mənim üçün çox əziz olan bir insanın surətini əks etdirən heykəldir. Ömər Eldarov burada onun yaranma tarixi haqqında danışdı. Ancaq bu gün xatirə günü olduğuna görə mən də xatirələrimin bezi məqamlarına toxunmaq istəyirəm.

Zərifə xanımın heyatdan getməsi bizim ailəmizi, şəxsən mənə və mənim övladlarımı çox sarsıtdı. Hər bir ailə üçün itki itkidir. Burada heç bir şeyə fərq qoymaq olmaz. Ancaq hər bir insan da, ailə də özünün

daxili mənəviyyatına, yaxud xüsusiyyətinə uyğun olaraq, ailəyə baş vermiş faciəyə, bədbəxt hadisəyə, yaxud itkiyə öz münasibətini bildirir. Ümumiyyətlə, ailəmiz çox həssas ailə olduğuna görə Zərifə xanımın vəfatı bizim üçün çox ağır olmuşdur. Bunun üstündən 12 il keçibdir. Biz bu gün də razılaşa bilmirik ki, biz onsuz yaşayırıq. Onun xatirəsi bizim qəlbimizdə, nəinki bizim qəlbimizdə, bizim ailənin bütün gələcək davamçıların qəlbində daim yaşayacaqdır.

Şübhəsiz ki, Zərifə xanımın vəfatından sonra onun Moskvada, Novodeviçye qəbiristanındakı məzarının üstündə abidə yaranması mənim və övladlarımın arzusu olmuşdur. Bilirsiniz ki, Moskvada da heykəltəraşlar çoxdur və çox görkəmli heykəltəraşlar vardır, bunu qeyd etmək lazımdır. Bizim Azərbaycanın heykəltəraşları da- adını çəkdiklərimin də, çəkmədiklərimin də əksəriyyəti, etiraf etmək və minnətdarlıq hissi ilə demək lazımdır ki, Rusiya heykəltəraşlarının təsiri altında yaradıcılıq yolu keçiblər, onların tələböləri olublar və onlardan aldıkları dərs və təcrübə nəticəsində formalaşmış böyük heykəltəraş olublar.

Ömər Eldarovun özü də keçmiş Sovetlər İttifaqında, Rusiyada, Moskvada heykəltəraşlar içərisində çox yüksək qiymətə layiq olan bir heykəltəraş idi. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, Ömər Eldarov o vaxt Sovetlər İttifaqı Rəssamlıq Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir, - indi bu, Rusiyanın akademiyasıdır. Məlumdur ki, həmin akademiya seçkilər çox ciddi aparılırdı. O vaxt Sovetlər İttifaqında olan çoxsaylı heykəltəraşlardan az-az sənətkar belə bir ada layiq görülürdü. Onlardan biri bizim azərbaycanlımız, soydaşımız Ömər Eldarovdur.

Onu demək istəyirəm ki, Moskvada heykəltəraşlar çox idi. Onların əksəriyyəti mənim yaxın tanışlarım, dostlarım idi. Mən vaxtilə Azərbaycanda da, Moskvada da işləyərkən onlarla yaxın təmasda olmuşdum. Şübhəsiz ki, Moskva heykəltəraşları tərəfindən bir neçə təklif gəldi ki, onlar mənə kömək etmək, bu arzumu yerinə yetirmək istəyirlər. Amma bunların hamısını nəzərdən keçirəndən sonra fikirləşdim ki, mənim istədiyim bu abidənin müəllifinin mütləq azərbaycanlı, öz həmvətənim olmasıdır. Həmvətənlərim içərisindən də Ömər Eldarovu seçdim. Onu Moskvaya dəvət etdim, o vaxt görüşdük, söhbət etdik. İlk söhbətlərimiz rəssam Tahir Salahovun iştirakı ilə gəldi. Xatırlayıram, biz Kremldə də, mənim yaşadığım xüsusi villada da söhbət etdik. Beləliklə, birgə yaradıcılıq işinə başladığımız.

Şübhəsiz ki, Ömər Eldarova öz arzularını bildirdim. O isə bir usta, incəsənət xadimi, heykəltəraş kimi mənim arzularımı necə yerinə yetirəcəyi barədə düşünürdü, onu ölçərdi-biçərdi. Çünki həqiqi incəsənət əsəri yaratmaq çox çətin işdir. Hər bir adam həqiqi rəssamın yaratdığı rəsm əsərini yarada bilməz. Hər bir adam həqiqi bəstəkarın bəstələdiyi musiqini bəstələyə, yarada bilməz, onun müəllifi ola bilməz. Hər bir adam böyük şairin, yazıçının yazdığı əsərlər kimi yarada bilməz. Şübhəsiz ki, hər bir adam yüksək istedadla malik musiqiçi ola bilməz. Eləcə də hər bir adam Ömər Eldarov kimi və başqa heykəltəraşlar kimi heykəltəraş ola bilməz. Bunun üçün xüsusi bir istedad, bilik, təcrübə, xüsusi daxili, fitri istedad lazımdır.

Ona görə də, ola bilər, hər birimiz, o cümlədən mən də arzu edim, tövsiyəmi verim, ancaq həqiqi

incəsənət ustası istənilən, arzu edilən o incəsənət əsərini yaratmaq üçün görək bunu öz daxili aləmindən keçirsin, görək bunu özü dərk etsin. Ona görə də Ömər Eldarov da çox düşündü və həqiqətən bir çox hazırlıq işləri gördü, eskizlər hazırladı. Bizim bir neçə görüşümüz oldu, nəhayət, bunların nəticəsində Ömər Eldarov bu gün nümayiş etdirilən heykəlin eskizini hazırlayıb mənə təqdim etdi. Mən eskizi bəyəndim və xahiş etdim ki, o, bunu icra etməyə başlasın.

Görürsünüz, bu adı əsər deyil. Bu əsərdə məni valch edən, - bu sözü tam həqiqətlə deyirəm - sevindirən və mənə böyük hissiyyatlar doğuran odur ki, bu əsərdə böyük fəlsəfə, məna vardır. Ən birincisi odur ki, Zərifə xanımın daxili mənəviyyatını, onun simasını, daxili və zahiri simasını Ömər Eldarov əks etdirə bilibdir. Eyni zamanda, o, gözəl bir heykəltəraş kimi heykəltəraşlıq sənətinin, məktəbinin, - nəinki Azərbaycan heykəltəraşlıq məktəbinin, dünya heykəltəraşlıq məktəbinin elementlərini, yaxud onların müəyyən cəhətlərini bu əsərində həyata keçirə, tətbiq edə bilibdir.

Bu, heykəltəraşlıq əsəri kimi mürəkkəb əsərdir. Çünki burada heykəltəraş üçün, xüsusən daş, ağ mərmər üzərində işləyən heykəltəraş üçün çox çətinliklər vardır. Görürsünüz, bu heykəlin çox incə, nazik, zərif fraqmentləri vardır. Yəni də deyirəm, bunların hamısı bir tərəfdən bir heykəltəraş kimi Ömər Eldarovun əsərinin dəyərini nümayiş etdirir, amma eyni zamanda, mənim üçün bu, mücərrəd əsər deyil. Deyə bilərəm ki, Zərifə xanımın mərhum ata-anası da bəlkə onu mənim kimi tanımayıblar. Ona görə də mən Zərifə xanımın daxili mənəviyyatını tam bildiyim üçün görürəm ki, bu əsərdə bunların hamısı öz əksini nə qədər tapıbdır. Ona görə də bu əsər həm bədii, həm də fəlsəfi xarakter daşıyır və yüksək heykəltəraşlıq səviyyəsini nümayiş etdirir.

Şübhəsiz, mənim fikrim var idi ki, bu heykəli Moskvada Zərifə xanımın qəbrinin üstündə yerləşdirək. Ancaq əsər hazır oldu, indi keçən günləri xatırlayıram, - mənim üçün problem oldu ki, bunu necə gətirim. O vaxt bunların hamısı mənim üçün böyük çətinlik yaradırdı. Sonra necə olsun, gələcək necə olacaq?

Bunların hamısı mənim qarşımda duran məsələlər idi. Ona görə də mən Ömər Eldarova bildirdim ki, təşəkkür edirəm, ancaq bu əsəri saxla, yaqin, bir zaman gələcək. Dünya elə idi ki, bu gündən sabaha ümid yox idi. Mənim özüm də bu işi axıra çatdırmasam, övladlarımdan kimsə bunu axıra çatdırıb biləcək. Ömər Eldarov bu əsəri, həqiqətən, bu illər müddətində - bu gün burada dedi ki, səkkiz ildir, - öz emalatxanasında qorudu, saxladı.

Mən Bakıya gələndən sonra dəfələrlə emalatxanaya gedib, saatlarla heykəlin qarşısında durub, ona həmişə böyük heyranlıqla tamaşa etmişəm. Bilirsiniz ki, mənim heyranlığımın bir tərəfi Zərifə xanımın xatirəsi idisə, ikinci tərəfi isə həqiqətən bu əsərin incəsənət, heykəltəraşlıq nöqtəyi-nəzərindən yüksək keyfiyyətə malik olması idi. 1994-cü ildə Zərifə xanımın cənazəsini Moskvadan Bakıya gətirəndən sonra isə yeni bir mərhələ başlandı ki, bunu harada qoyaq? Ancaq Ömər Eldarov fikirləşdi, mənə məsləhət verdi, mən də onun məsləhətinə qulaq asdım ki, bu əsər, həqiqətən, elə bir əsərdir ki, ola bilər, heykəltəraşlıq, incəsənət əsəri kimi onu muzeydə qoruyub saxlamaq lazım olsun. Mən də buna razılıq verdim. Bu, 1994-

cü ildə olan söhbətdir. Qəbrin üzərinə həmin heykəl əsasında tuncdan hazırlanmış heykəl qoyuldu. Bu əsər isə yenə də Ömər Eldarovun emalatxanasında qaldı. Nəhayət, bu yaxın vaxtlarda mənə xəbər verdilər ki, Ömər Eldarov deyir, onu daha bu qədər saxlamaq olmaz, onu göstərmək, nümayiş etdirmək istəyirəm, çünki bu mənim əsərimdir.

Beləliklə də, bu gün biz buraya toplaşmışıq. Bu heykəlin hazırlanması üçün Ömər Eldarov məndən xahiş etdi ki, yüksək keyfiyyətli ağ mərmər lazımdır, Azərbaycanda da bu yoxdur. O vaxt mənim Moskvada imkanım var idi. Bilirsiniz ki, bu mərmər bütövdür, bir hissədən ibarətdir, ayrı-ayrı hissələrdən ibarət deyil. Ömər Eldarov da bunu xahiş etmişdi.

Mən həyatımda iki dəfə belə hadisə ilə rastlaşmışam. Biz Cəfər Cabbarlının heykəlini yaradırdıq. Onun müəllifi, indi burada olan Mirqasımov məsələ qoydu ki, bu heykəli yaratmaq üçün gərək elə böyük qranit gətirəsiniz ki, bütöv olsun, heç bir parça olmasın. O vaxt mən burada işləyirdim. Gəlib mənə dedilər ki, mümkün deyildir. Mirələsgər Mirqasımov öz xanımı ilə - o da buradadır - mənim yanıma gəlib dedilər ki, əgər belə olmasa, biz bu heykəli qoymayacağıq. Şübhəsiz mən də istəyirdim ki, Cəfər Cabbarlının heykəlini yaradaq və yaratdıq, bilirsiniz, şəhərin gözəl bir guşəsində qoyduq. Çox gözəl bir heykəltərəşlik əsəridir. Amma o vaxt mən tədbir gördüm və Ukraynada belə böyük bir qranit tapıldı. Siz onu görmüsünüz, rəngini də görmüsünüz.

Bu gün biz xatirə gecəsinə toplaşmışıq, ona görə bəzi xatirələri yada salmaq lazımdır. Mənə dedilər ki, bu həcmdə qranit tapılıb, ancaq vaqona qoyub gətirmək mümkün deyildir. Çünki elə bir vaqon tapmaq mümkün deyil ki, bu ağırlığa dözsün. Yenə də Mirələsgər Mirqasımovun tələbləri mənim qarşımda durdu və mən də dedim ki, yox, nə edirsiniz-edin, vəzifə yerinə yetirilməlidir. Biz buna nail olduq. O heykəlin qoyulmasından neçə il keçir? 1980-ci ildə qoyulub? 1981-ci ildən 16 il keçir ki, biz o heykəli qoymuşuq. Hesab edirəm ki, Cəfər Cabbarlıya layiq olan heykəl Bakının gözəl guşələrindən birində yüz illər yaşayacaq və bizdən sonra gələn nəsillər də birinci növbədə Mirələsgər Mirqasımova dua edəcəklər. Ola bilər duanın bir hissəsi də bizo çatsın.

Hər halda, bilirsiniz, rəssam, heykəltərəş - incəsənət ustası öz istəyini yerinə yetirmək istəyəndə, - əgər bu istək doğrudan da yeni bir əsərin yaranmasına kömək edəcəksə, - bunu etmək lazımdır. Dövlət adamlarının, dövlət işində olan insanların borcu odur ki, bunu etsinlər. O vaxt mən bunu etdim və həyatımda gördüyüm çoxsaylı işlərin ön dəyərlilərindən biri hesab edirəm. Cəfər Cabbarlı 1934-cü ildə vəfat etmişdir. Mən bunu bir dəfə demişəm, - Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan milli şüurunun inkişafında onun nə qədər böyük xidmətləri olubdur! Onun yaratdığı əsərlər neçə-neçə nəsilləri tərbiyə edib və yüksəltdir. Bunu hamımız bilirik, amma onun abidəsini 1981-ci ildə biz qoyduq. Onun yaşadığı binada ev-muzeyini 1981-ci ildə yaratdıq. Mən bu işlərlə fəxr edirəm.

Bundan sonra ikinci dəfə idi mənə heykəltərəş müraciət etdi ki, gərək böyük həcmli ağ mərmər tapılsın. Bu dəfə mənim imkanlarım 1980-1981-ci illərdə olandan çox idi və ağ mərmərin tapılıb Bakıya

göndərilməsini təmin etdim. Ancaq Ömər Eldarov da çox cold hərəkət elədi. O qədər çox sifariş vermişdi ki, mən də hamısını icra etdim, onun xahişlərini yerinə yetirdim. Beş blok mərmər buraya gətirildi. Sonra bunu da biləndə çox məmnun oldum. Çünki mənim buraya göndərdiyim ağ mərmərlərin bir bloku Zərifə xanımın indi gördüyünüz heykəlinin yaranması üçün istifadə olunubsa, o birilərindən Ömər Eldarov bizim hamımız üçün, xüsusən, mənim üçün çox əziz olan insanların - Fikrət Əmirovun, Niyazinin gözəl heykəllərini yaratıbdır. O biriləri bilmirəm harada istifadə ələmişən - özün bilərsən. Amma Niyazi ilə Fikrət Əmirovun heykəllərini mən bilirəm.

Ömər Eldarov: Müslüm Maqomayevin abidəsi.

Heydər Əliyev: Müslüm Maqomayevin heykəli, tamamilə doğrudur. Vaxtilə, bizdən qabaq Fəxri xiyabanda onun qəbrinin üstündə gipsdən heykəl qoymuşdular, yadımsızdır? O da uçub dağılırdı. Biz Müslüm Maqomayevin 100 illik yubileyini qeyd edəndə mən dedim ki, heykəli dəyişmək lazımdır və dəyişdik. Filarmoniyanın qarşısında da büstü qoyuldu. Çox gözəl büstdür.

Beləliklə, mən bu işlərimlə o vaxt Ömər Eldarovun da yeni-yeni əsərlər yaratmasına kömək etdim. Eyni zamanda, onlardan biri də Zərifə xanımın heykəlinin yaranmasına sərf olunubdur.

Bu işlərin görülməsində çox adamlar iştirak edəblər, hamısına təşəkkür edirəm. Ancaq xüsusi xidmətləri Rəfael Allahverdiyev göstəribdir, o vaxt Ömər Eldarovla sıx əməkdaşlıq edibdir. Bilirsiniz ki, 1987-ci ildə mən böyük vəzifələrdən istefa verəndən sonra həyatımda qaranlıq bir dövr yarandı. O dövrdə Rəfael Allahverdiyevi də burada tutduğu vəzifədən çıxardılar. Ancaq Ömər Eldarovla o, bu işə sadıq qaldılar, bütün təzyiqlərə, təqiblərə baxmayaraq, bu işi birlikdə apardılar və heykəli 1989-cu ildə hazırladılar. Xatırlayın, o illər mənim həyatım üçün çox ağır illər idi. O mənada ağır ki, mənə qarşı ədalətsiz ittihamlar, böhtanlar, keçmiş fəaliyyətimi ləkələmək məqsədilə cürbəcür hərəkətlər xatirinizdədir. Amma o vaxt Ömər Eldarov da, Rəfael Allahverdiyev də mənəviyyətə sadıq olduqlarını göstərdilər və o sınaqlardan keçdilər. Mən təkcə bu işi gördüklərinə görə yox, sədaqətlərinə görə onlara - Ömər Eldarova da, Rəfael Allahverdiyevə də təşəkkür edirəm. Sonra Ömər Eldarov bu heykəlin rəsmlərini gətirib mənə göstərdi. Həqiqətən, mən ona məsləhət verdim ki, bir albom yaratsın. Məni düzgün başa düşün, ona görə yox ki, Zərifə xanımın heykəlidir. Ona görə ki, bu, həqiqətən çox dəyərlı bir əsərdir, heykəltəraşlıq əsəridir. Bu heykəltəraşlıq əsərini bir fikirlə nümayiş etdirmək mümkün deyildir.

Ömər Eldarov bilir, mən keçmişdə memarlıq fakültəsində təhsil almışdım. O illərdə, gənc yaşlarımda mən ayrı-ayrı memarlıq əsərlərinin, həmçinin antik yunan heykəllərinin, yaxud da Romada, İtaliyada yaranmış heykəllərin fragmentlərinin şəkillərini görmüşəm. O vaxt bizim müəllimlərimiz - vaxtilə mənim heykəltəraş, memar müəllimlərim də olub - bu albomlar əsasında bizə dərs verirdilər, bunlar hamısı mənim xatirimdədir. Ona görə də mən Ömər Eldarova dedim ki, belə təcrübələr var. Belə bir albom yarat, bu, sənin əsərini tam nümayiş etdirəcəkdir. Ola bilər, əsərin bir-iki şəkli olsun. Amma indi hazırladığın həmin albomda bu əsər çoxcəhətli, çoxtərəfli, çoxsəbəli əks olunmuşdur. Çünki onun hər nöqtəsinin özünəməx-

sus heykəltəraşlıq xüsusiyyəti var. Ömər Eldarov bunu da edibdir, bu gün təqdim edir. Buna görə də mən çox məmnunam.

Mənim xatirimdən çıxdı, Ömər burada Nosovun adını çəkdi, o, çox iş işləmişdir. Mən yaxşı bilirəm ki, Nosov çox iş görmüşdür, onu o vaxt Leningraddan dəvət etmişdik. Ancaq Ömər özü çəkilə çox işləmişdir. Heykəltəraş kimi Ömərin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, özü həm yaradır, həm də fəhləlik işini görür. O, həm böyük heykəltəraşdır, həm də çox zəhmətkeş bir fəhlədir. Çox, həddindən artıq nadir bir insandır. Çünki bəzən böyük rəssamlar, heykəltəraşlar əsərin ümumi konsepsiyasını, kompozisiyasını verirlər, sonra onların köməkçiləri bu işi başa çatdırırlar. Amma bu adam bilavasitə özü işləyir. Bunların hamısını incəliklərinə qədər yonmaq nə qədər də çətin işdir! Bu daşdır, mərmerdir, amma elə bil ki, parçadır. Mərmerə, daşa bu qədər incəlik vermək böyük məharətdir, böyük ustalıqdır. Mənəviyyatca pak, təmiz insanlar həmişə çox yüksək zirvələrə qalxıblar. Ömər Eldarov belə insanlardan biridir. Ona görə yox ki, sən bunu etmişən, bu mənim əziz adamımdır. Mən səni 20-30 ildir tanıyıram, o illərdə də sənə əsərlərin haqqında bu sözləri demişəm. İndi yaradıcılığının ən yüksək zirvəsinə çatanda bunu yaratmışsan, amma o illərdə yaratdıqlarının hamısı barədə mən öz sözlümü demişəm. Bu abidəyə gəldikdə isə, Zərifə xanımın xarakterini başqa bir adam açma bilməzdi. Mən isə Ömər Eldarovu tanıyıram, - o, sınaqdan çıxmış adamdır. Mənə başqa təkliflər də olmuşdu, onlarla görüşmüşdüüm də, ancaq Ömərin yerini verə bilməzdilər.

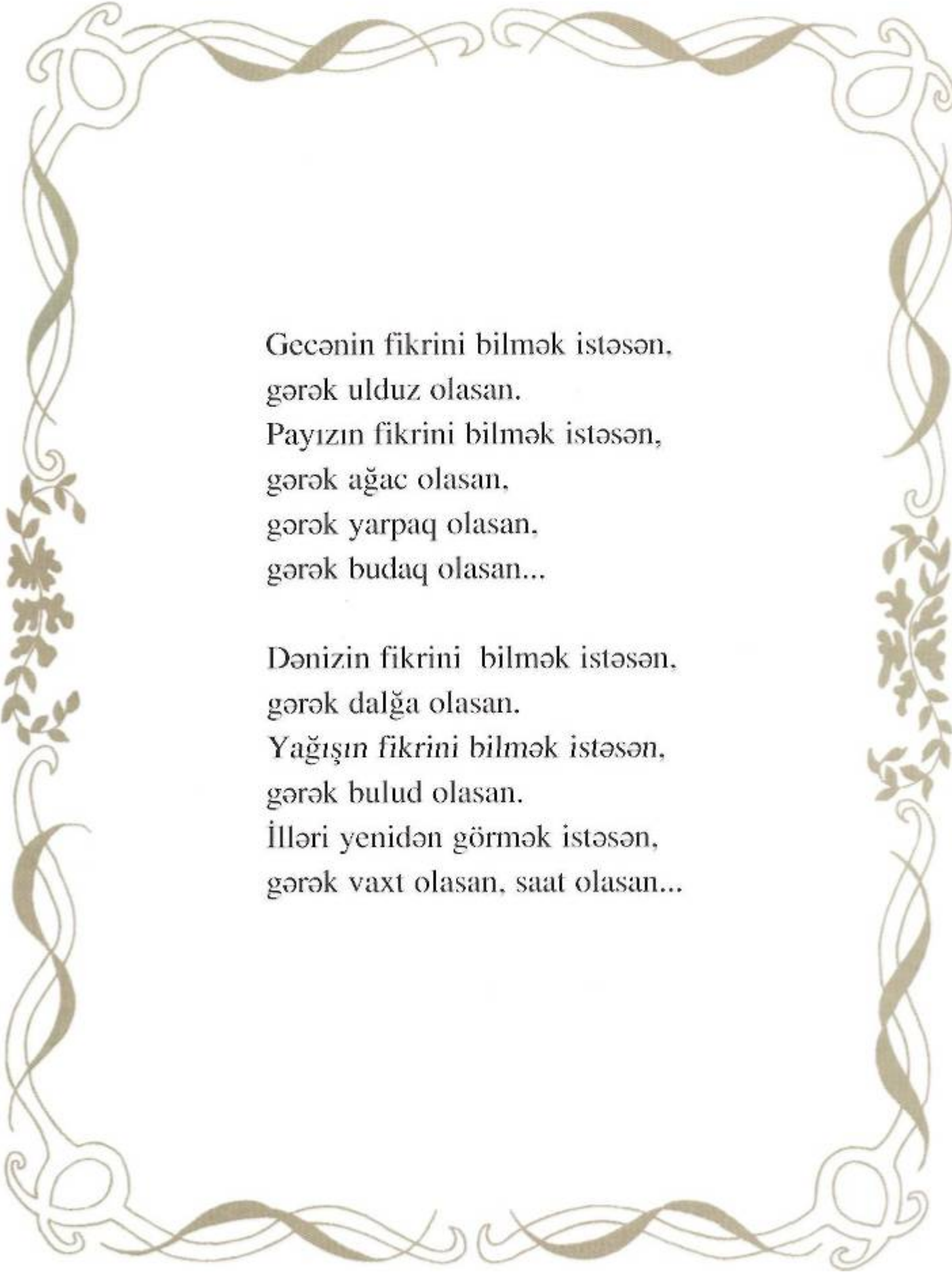
Ömər, sənə bir daha, xüsusən bu əsərinə görə təşəkkür edirəm. Səni təbrik edir, ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, bundan sonra daha yeni, daha gözəl heykəllər, əsərlər yaradacaq, Azərbaycan mədəniyyətinə çox xidmətlər göstərəcəksən və Azərbaycanın monumental sənətinə öz töhfələrini verəcəksən. Sənə hələ böyük imkanlar var. Təşəkkür edirəm. Səni təbrik edirəm.

Sizə də təşəkkür edirəm ki, Ömər Eldarovun dəvətini qəbul edib bugünkü görüşə gəlmisiniz. Güman edirəm ki, bu əsər, şübhəsiz ki, bir muzeydə olmalıdır. İncəsənət əsəri kimi muzeydə olmağa onun haqqı var. Sağ olun, təbrik edirəm.

***

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik Fərəməz Maqsudov təqdimat mərasimini yekunlaşdıraraq dedi:

- Bu gün Zərifə xanımın nəcib ruhu cənnətin ən gözəl guşələrindən gəlib bizimlədir. Nə qədər ki, Azərbaycan xalqı var, Azərbaycan elmi, mədəniyyəti var, Zərifə xanım həmişə bizimlədir, həmişə xalqımızın qəlbindədir.

Gecənin fikrini bilmək istəsən,
gərək ulduz olasan.
Payızın fikrini bilmək istəsən,
gərək ağac olasan,
gərək yarpaq olasan,
gərək budaq olasan...

Dənizin fikrini bilmək istəsən,
gərək dalğa olasan.
Yağışın fikrini bilmək istəsən,
gərək bulud olasan.
İlləri yenidən görmək istəsən,
gərək vaxt olasan, saat olasan...

“HEYKƏL OLUB DAŞDA QAYITDI...”

Başımız üstündən bir külək əsir,
Bir zaman küləyi, bir vaxt küləyi.

Zamandır qəm karvanının bələdçisi. Qəm-qüssə deryasına salan da, faciə burulğanlarından xilas edən də zamandır. Hər şey zamana baxır. Gözəlliyi yaradan da, məhv edən də zamandır. Gözəllik qarşısında baş əyənlərə unutqanlıq şərbəti içdirən də zamandır. Zaman heç nəyə baxmır! Görəsən niyə belədi, ilahi? Dünyanın əşrəfi sayılan insan zaman qarşısında niyə bu qədər acizdir?!

Zaman bizi dindirir. Biz isə nə qədər istəsək də onunla danışmaq iqtidarında deyilik. Lakin bizim acizliyimiz nə arzumuzu, nə istəyimizi tükəndirmir. Min bir sualımızı dinləyən zaman öz axarındadır, zaman axarında.... Bəlkə də bütün bəşər tarixi zaman ümmanının nə qədər geniş, nə qədər dərin olduğunu dərk etmək yolunda göstərilən saysız-hesabsız söylərin tarixidir?

Hər şeyə qadirdir bu amansız zaman, amma... Amma amansız olduğu qədər də mərhəmətlidir zaman. Unutqanlıq şərbətini içdirəndə də mərhəmətlidir zaman. Ali məqsədi, yüksək amalı unutturmağa qüdrəti yoxdur, di gəl dünyasını dəyişmiş əzizlərimizin həsrətini azaldır, zəiflədir, əslində, bax elə bu məqamda bizi gücləndirir zaman.

Həyat davam edir. Zaman məkanla qovuşub ən böyük itkilərdən sonra belə yaşatmaq istəyir insanı.. Bu dünyada yaşatmaq, qəm-qüssəsiz, kədərsiz, həsrətsiz yaşatmaq istəyir bizi. Ən böyük hakim, ən böyük filosof elə zamanın özüdür. Onun hökmləri fəransız, ömrətsiz icra olunur, onun fəlsəfəsi kitablarda yox, tələlərdə əks olunur. “Dünya fani dünyadır...” - deməyə nə var ki?!

Elə bir qüvvə varmı ki, o, zamanın amansız hökmlərinə qalib gələ bilsin? Var, nə yaxşı ki, var... Əbədi bir qüvvə, hədsiz-hüduzsuz bir qüdrətə malik qüvvə. Əslində bu qüvvə fani deyilən dünya ilə əbədiyyət arasında körpü yaratmağa qadir olan bir qüvvədir. Onun mövcud olduğu məkanda zaman acizləşir. Nədir o, kimdir o? Haradan və necə yaranıb ondakı bu qüdrət? Cavab çox sadədir. Sənət! Təkcə sənət qüdrəti qarşısında acizdir zaman. Məhz sənətin qüdrəti ilə bəşəriyyət olum-ölüm körpüsündən keçmək imkanı qazanır. Sənət qüdrəti ilə yaranan ölümsüz əsərlər kainatın sərt qanunlarına qalib gəlməyə qadirdir. Əbədiyyətə qovuşdurur bizi sənət. Əbədiyyət üzərində hökm sürə bilmir zaman. Varlıqla yoxluq

körpüsünü fəth edən incəsənət əsərləri də qəm-qüssəmizi unutturur. lakin zamanın unutkanlıq şərbətini içirməklə yox. Özümüzü, sevgi-məhəbbətimizi, hüsn-rəğbətimizi yaşada-yaşada bizi daha yüksək, daha saf, daha ali məqama yetirməklə.

Yaşasın sənət! Xeyirlə şərin, işıqla zülmətin çarpışmasında bir əbədi nur, bütün şəh qüvvələri qəhr edəcəyinə bizi inandıraraq aparən bir qurtuluş yolu, bir nicat körpüsüdür sənət! Əsrarəngiz gözəlliyi, ən yüksək, ən ülvə, ən pak hissləri əbədiləşdirən sənətdir yalnız!

Hər insanın özü bir dünyadır. İnsan qəlbindəki gözəl duyğuların zaman-zaman yaşamaq haqqı var. Neyləmək olar ki, hamı özünü sənət dili ilə, bütün sonrakı nəsillərin anlayacağı bir dillə ifadə edə bilmir. Mən şükür sənə, ey Ulu Tanrı ki, o fitri istedadı Allah vergisi olanların simasında bəxş edirsən bizə. *Mən şükür ki, sənət var, sənətkarlar var. Fitri istedadın qüdrəti ilə sanki bir misra şerhdə, bir tabloda, bir xalça naxışında, bəzən ağac, daş, dəmir üzərində xeyirxahlıq, mərhəmət, mərdənəlik, müdriklik ifadə olunur, əbədiləşir. Məhz bu anda sənət zaman üzərində qələbə çalır, insan isə sənətin qüdrətilə zamanı məğlub edir. Bu qələbə zəfərlərin ən dəyərlisidir!*

O qadın... artıq bizim aramızda olmayan və nurlu üzünü daha heç vaxt görə bilməyəcəyimiz o qadın bu gün bir heykəl olub daşda qayıtmışdır. Əslində heykələ çevrilmiş bu mərmər parçası əbədiyyətə qovuşmuşdur. Bu sənət əsəri dünyanın bir çox məşhur heykəllərini xatırladaraq öz unikalığı ilə ünlü incəsənət inciləri sırasında xüsusi yer tutur. Kimsə deyə bilər ki, bu, daşa dönmüş zərif səhər nəğməsidir. Kimsə bu heykəli müdrikliklə mərhəmətin şərafinə ucaldılmış bir ölməz abidəyə bənzədir. Kimsə bu ağ mərməri əbədi işığın mücəssiməsi kimi qəbul edə bilər. Amma hamı bir fikirdə yekdildir: bu heykəl ilk növbədə insanın zaman üzərində çaldığı qələbə təntənəsidir. Mayası məhəbbətdən, istəkdən, sonsuz hörmət və ehtiramdan yoğrulən sənətkar duyumunun böyük gücü cansız daşı sanki hər şeyi duyan bir canlıya çevirib.

Hər bir sənət əsəri kimi bu abidə də bizi düşündürür. Bu, qeyri-adi düşüncələrdir. Bizi saflaşdırən, müdrikləşdirən təzadlı və çoxşaxəli düşüncələrdir. Biz əbədiyyət və ənilik, şəxsiyyət və zaman, ilkilər və uğurlar barədə düşünürük. Və məhz insan şəxsiyyətinin və sənətkar zəhmətinin qovuşmasından yaranan bu duyğu adama göz dolusu sevinc, könül dolusu təskinlik verir. Bu heykəlin formalaşdırdığı qeyri-adi auranı sözlə ifadə etmək çox çətindir. Gözümüz önündə böyük sənət ahəngi qazanmış bu ucahq hər birimizi vaxtdan, zamandan uca olmağa çağırır.

O qadının parlaq obrazını dirilik suyuna çəkən nur hər birimizi öz ovsununa salır. Ən xırda cizgilərində belə zərif bir işıq yaşadan bu abidə ovqat heykəlidir. Və onun doğurduğu təəssürat onun ziyarətinə gələn insanda yaratdığı ovqatla üst-üstə düşür. Bu keyfiyyət nadir hallarda qazanılan böyük sənət uğuru kimi qəbul edilməlidir.

Abidə önündə istər-istəməz belə fikir yaranır ki, o qadının daxilində yaşayan ziya, nur bu gün onun mərmər əksində ikinci ömür qazanıb. Bu abidə önündə yaranan mühitin, sirli əhval-rubiyənin ovsununa düşməmək mümkün deyil. Bu gözəllik məkanında yalnız işıq hökmranlıq edir. Qaranlıqları məhv edən, aləmi nurlandıran, zülməti boğan işıq, şəh qaranlığını parça-parça doğrayan müqəddəs, xeyirxah işıq...

Bir qüssəli cümlədən xilas olmaq mümkün deyildir: Bu ömrə necə qıydın, ilahi! Niyə təbiətin elə bir qanunu yoxdur ki, yaxşı insanlar sağma bir dən, üzünə bir qırıq, ömrünə vaxtsiz əcəl düşmədən zaman-zaman yaşayıb yaratsınlar?

Zərif əllər toxunanda
Qışda da çiçəklər açır.
Əziz adı oxunanda
Daşda da çiçəklər açır.

Ökmeye yer olsa öz güllerimi,
Yuxıdan oyatsa yaz güllerimi,
Tutmaz ürəyimın söz güllerini
Çəmən vıraq olsa, çöl vıraq olsa...

Xoşdu şirin ömrümün gedə yarımağa,
Könlüm havalandı yarı yarımağa,
Nə var pərvana tək oca yarımağa
Başına dönməyə bir enaq olsa.

Meh kimi ötüşdü günler,
Ələnib yağdı qar sənsiz.
İntizar çəkdi güllər
Ötdü on bahar sənsiz...

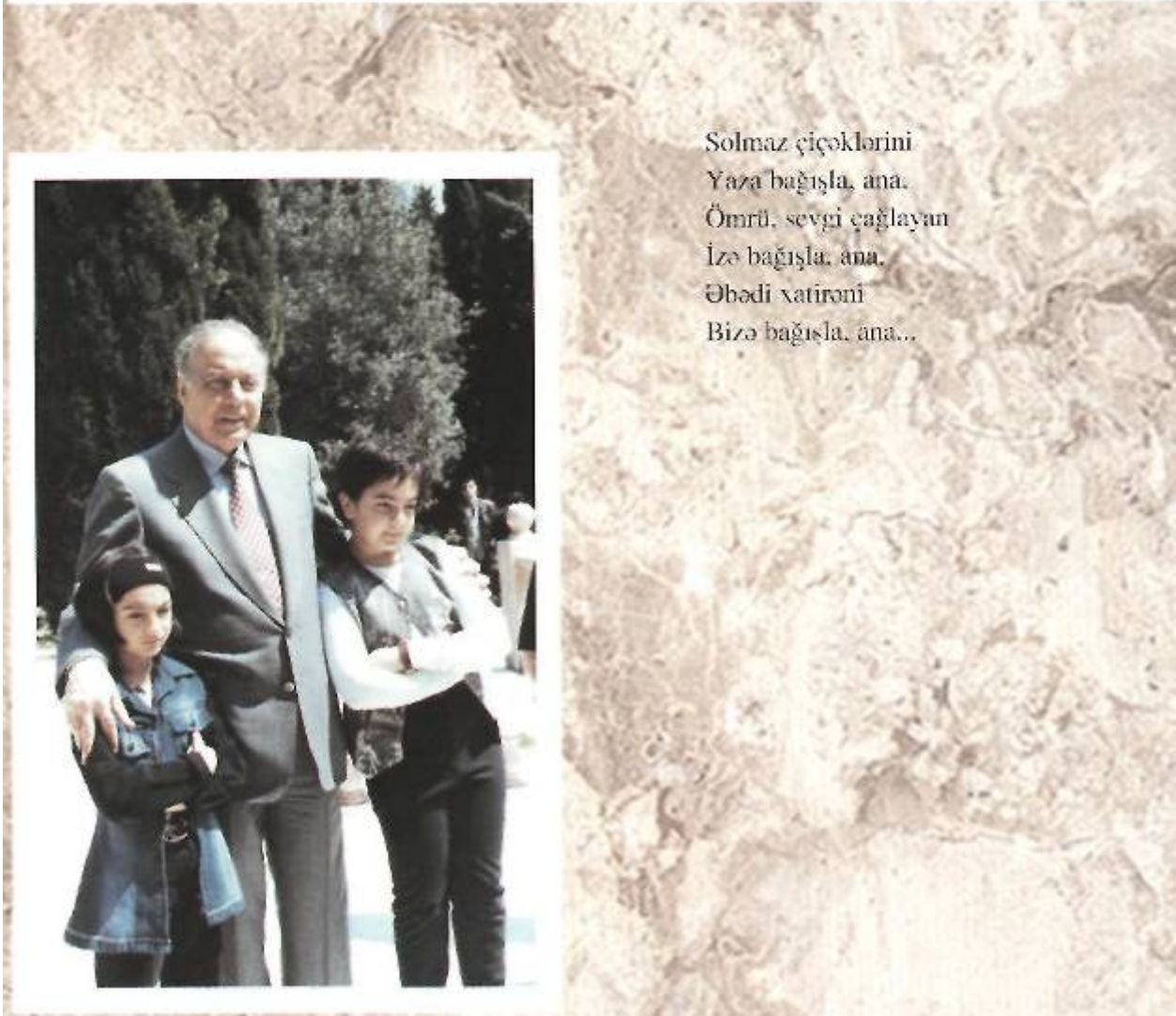

Keşiyini illör çakır,
Keşiyini ellör çakır,
Keşiyini güllör çakır
Bir da doğma insanlar!..

Daşa hopan zərif duyğu, zərif səs
Müqəddəsdi, müqəddəsdi, müqəddəs!

Solmaz çiçeklerini
Yaza bağışla, ana.
Ömrü, sevgi çağlayan
İze bağışla, ana.
Öbadi xatirani
Bizə bağışla, ana...

Yaşayan arzunuq, olbette ki, döylet-varınıq.
Uyu, ey sevgili insan, nyu rahat beşiyindo.
Biz sanın sönməyən ulduzlarınıq.
Durarız hər zaman, hər an keşiyindo.

„Ön sonuncu ayrılmay,
ya da heç ayrılmamaq..
O doğma baş daşından.
Başım üstə buludlar
nəm çəkir
gözüm yaşmdan.
nəm çəkir çiçəklər dö..

Sükutun da arxa, dayaq
Əzizine, övladına.
Bu hösrətə nə ad qoyaq,
Yaraşan olsun adına?...

Akademik Zorifa xanım
Əliyevanın xatirəsinə həsr
edilmiş elmi sessiya,
27 aprel 1995-ci il.

Akademik Zərifo xanım Əliyevanın xatirə gecəsi. 27 aprel 1998-ci il.

Dünya adanla dolu -
Yaxşısı var, pisi var.
Hər insanın öz yolu,
Hərənin bir izi var.

Mən tanıyan o dəbi
İnsan hamı sevir.
Odur mənim pənəhim
Tanrım, ona ömür ver.

Bir zaman bəxtəvərdim,
Mən qəlbən sevərdin...

Gididi dünya, gıdidi,
Onda zilo, bəmə bax.
Hər sevgi bir noğmədi,
Sonundakı qəmə bax.

Ağ marmərdən dörd yana gur işıq sellənir. O qadının zülmətdən və qaranlıqdan zəhləsi gedirdi. O qadın nura can atan porvanə idi. Günəş qədər parlaq ürək sahibi bütün ömrünü gözə görünmədən, səxavətlə paylaşdığı nura görə təmənna ummadan yaşamışdır. O, yüksək mənəviyyat, əsl mədəniyyət, daxili zənginlik simvolu idi. Əsrlər ötəcək və kiməsə deyəcək ki, bəlkə də bu abidə ömürlərə calanmış ömür, işıqlara qıvvət vermiş işıq şərafinə ucaldılıb. Günəş işığının, nurunun qarşısını kəsmək mümkündürmü? Bu insanın saçdığı işıq arasıkəsilməz bir axardır, hətta o nur sahibi bizim aramızda olmayanda belə...

Qəlbini şam kimi əridib insanların, ondan xeyirxahlıq, işıq umanların yoluna nur çiləmək onun xasiyyəti idi. Bu sayaq işıq saçmaq günəş adətidir. Tükənməz nur bu böyük qadının zəriflik heykəlinin ruhunda, könül dünyasıdadır. Əbədi nur böyük insanlara məxsusdur, əbədi nur obrazını yalnız böyük sənətkarlar yarada bilərlər. Belə sənətkarlıq zirvəsini fəth edən ustad önündə baş əyməkdən savayı özgə bir sitayiş forması yoxdur!

Hər şey zamana baxır, zaman heç nəyə baxmır... Ən böyük hakim, ən böyük müfəkkir zaman özüdür. Zamanın təkrar olunmaz, bənzərsiz bir fəlsəfəsi var. Onu dərk etmək üçün bir insan ömrünə düşən zaman payı heç vaxt bəs etmir...

Bu qadını sağlığında görənlərin hamısı onun böyük qəlbə, zəngin daxili aləmə, açıq ürəyə malik bir insan olduğunu təkrarlamırdı yorulmurlar. Elə bu abidənin bənzərsiz cizgiləri də obrazın bu incə xüsusiyyətlərindən, səmimiyyətindən xəbər verir. Xeyir yolunun yolçusu olanlar dərdi və kədəri də ləyaqətlə yaşayırlar. Onun da qəmi və kədəri şəksiz ki, olub. Bəlkə də kədər insanı müdrikləşdirən ən böyük müəllimdir. Lakin bu xanımın kədəri də nurla boyanmışdı. Obrazın marmər üzündə həlli zamanı *bütün bu mətbəblər ustalıqla nəzərə alındığına görə böyük sənət uğuru qazanılmış, niyyətlə nəticə* arasında bir vəhdət yaranmışdır. Beləcə, ürəyi daim işıqla çağlayan bir şəxsiyyət hamı tərəfindən ehtiramla yad edilən böyük bir sənət əsərində daşlaşmışdır.

Abidənin düşüncəli, zərif bir dalğınlıqla səciyyələnən görkəmi onun kim olduğunu açıqlayır. Həyatın bütün məqamlarında bu qadın varlığın gizli qanunauyğunluqları barədə düşünən bir şəxsiyyət olmuşdur. Əslində bu heykəli məhz buna görə dəqiq cizgilər əsasında işlənmiş portret adlandırmaq olmaz. Bu əsərdə hədi qayə ölçüsüz və hüdudsuzdur. Bütün ömrü boyu, bu qadın öz ətrafında yorulmadan qeyri-adi bir zəriflik və xeyirxahlıq dünyası formalaşdırılmışdır. Sənət qüdrəti onun bu daşlaşmış obrazında həmin dünyanı əbədiləşdirmişdir.

Daha bir məqam, həm də bu məqam sənət əsərinin incəliklərini az-çox ifadə etmək üçün indiyəcən heykəltəraş yozumunu barəsində deyilənlərdən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Abidə elə bil təbiətlə qaynayıb qovuşmuşdur. Bu, ilahi bir harmoniya, ilahi bir uyarlıqdır. Əslində daşda əbədiləşən qadın obrazı bir parça təbiətin təcəssümüdür. Bu obrazda varlığın özü əks olunmuşdur, damlada dərya əks olunan kimi...

Haqqa qovuşmaq anı barədə çox yazılıb. Bu qovuşma nöqtəsində mütləq dinclik və nəhayətsizlik bərqərar olmalıdır. Fəqət görünməyən, yalnız bəsirət gözü ilə duyulan daxili dinamika heykəlin bütün ünsürlərinə hakim kəsilib. Əslində hər birimizə elə gəlir ki, daxili və zahiri bütövlüyü ilə ideal olan insan surəti ilə həyatımızda ilk dəfə üz bənzər dayanmışıq. Həm də bu ideal insan surəti mücərrəd bir rəya deyil. Təbiətin, həqiqətin qoynundan çıxan və başdan-ayağa həyat eşqi ilə dolu bir varlıqdır bu heykəl.

Onu yaşadan məqsədlər və gerçəkliklər bütün insanlığa xasdır: yüksək amal naminə yorulub-usanmadan mübarizə, özünü ifadə etmək cəhdi, daxili inam və qətiyyət - bir sözlə, kamil şəxsiyyətlərə qismət olan nə varsa hamısı.

Hər şey zamana baxır, zaman heç nəyə baxmır... Ürəklərə dərd yükləyən də zamandır! Dərin yaralara məlhəm qoyan da! Quran da zamandır. Dağıdan da... Yer üzündə mövcud olan hər şey - nə fərqi, o, qəsrdir, qaladır, insandır, məboddur, dəryadır, meşədir, dağdır, - zaman kütlələrinin əbədi axarına tab gətirmir, dağılır, solur, qəhr olub gedir. Hər şeyin üstündən bir daha geri dönməyən zaman axıb keçir. Gedənlər gedir, qalanlar gedənlərə bənzəmir...

Ən uca həqiqət də elə ondan ibarətdir ki, zalım və qəddar saydığımız zaman özü də ən şəfali loğmandır. Amansız olduğu qədər də rəhməlidir zaman. Neçə-neçə göynəyən yaranın üstünə vaxt məlhəmi qoyulmasa sağalmaz. O qadın dünyasını dəyişəndən bəri könlümüzün qaysaq bağlamış yarası üstündən xeyli vaxt karvanı ötüb. O illərin qəminə dalıb düşünürsən ki, istək gülləri bitirən könül torpağının özünə çəkib hopdurduğu bütün ağrı və acılara baxmayaraq, o insan bəxtiyarlığına qovuşmuşdur. O qadın bütün insanlara, sonsuz məhəbbət və sevgi duyğuları ilə yaşayırdı. Və ən əsası bu idi ki, bir könlüdən yüksələn istək dalğası saysız-hesabsız ürəklərdə əks-səda tapır, sevdiyi insanları sirli bir ovsun kimi hər cür qada-baladan qoruyur. Beləcə, ömür yolunda addımlaya-addımlaya bu qadın doğmaların, əzizlərin, onu tanıyan hər bir kəsin sevimlisinə çevrilirdi, bu şərəfli yolda onun yol yoldaşları İnam, Ümid və Sevgi idi. Bu üç mənəvi anlayış abidənin ən qabarıq məziyyəti kimi baxılır, yaddaşlara hopur.

Sənətin ideal gözəllik, müdriklik, ulvi bəşəri duyğular, dünyanın yaxşılığa düzələcəyinə inam kimi əbədi meyarları - bütün bunlar bir insanın obrazında cəm olaraq plastik, zərif, əsrarəngiz bir vəhdət yaradır. Daşlaşmış obrazın ahəngdarlığı insanı heyretə salır, kövrəldir, kədərləndirir, sevindirir. Bu ölməz əsər kamil bir şəxsiyyətin daxili dünyasını əks etdirməklə yanaşı öz yaradıcısının - heykəltəraşın da yüksək ustalığını üzə çıxarır.

Abidə xalqımızın mədəniyyət xəzinəsinə xas olan milli koloriti ilə zəngindir. Bu millilik dünya heykəltəraşlıq təcrübəsi ilə üzvi bir şəkildə qaynayıb qovuşur. Məhz buna görə əsərin bədii sığlleti daha tutumlu, daha vüsətli olur. Əsərin məzmunu kifayət qədər bəşəridir: zaman, təbiət və insan eyni müstəvidə bərqərar olmuşdur. Sadalanan və sadalanmayan hər bir ünsür sənətkar təxəyyülündən süzülərək kamil bir vəhdət təşkil edir.

Bədii ümumiləşdirmə, milli və bəşəri dəyərlərin birləşmə məqamında sənət əsərlərinə ləyaqət gətirən daha bir keyfiyyət üzə çıxır: abidə ümumiləşmiş bir obraz olduğu qədər də gerçəkliyə, prototipə uyğundur, dəqiqdir və bədii məqsədin çözülməsinə xidmət edir.

Heykəl fərdi və tipik cizgiləri ilə də diqqəti cəlb edir. Obraza fərdi cizgilər prizmasından yanaşma xarakterin üstün keyfiyyətlərini, onun daxili "mən" ini açmaqla yanaşı orijinal və unudulmaz sənətkar duyumuna işıq salır. O müqəddəs işıq, o gözəl nur şübhəsiz ki, fərdi cizgilərin işlənməsi zamanı tapılmış böyük bədii uğurdur. O işıq insanı ölümsüzlüyə bərabər duyğular dəryasına qərq edir. Və bir daha inanırsan ki, belə bir insan fəvqəladə dərəcədə nura bənzəyir. Elə buna görə də o bu dünyada olarkən insanlara bu qədər sevinc bəxş edib. İnsan işıq görəndə sevindiği qədər heç nəyə sevinmir: fərqi yox, o işıq göy üzünün günəşindən, səhərin quş nəğməsindən axır, aydan, ulduzdan saçılır, yaxud

Dənizdən ayrılmış qup-quru qaya
Qədim xatirə tək əyib başını.
Ayrılıq illərin indi kim saya?
Kim bilir kədərini qoca yaşını?

Bəlkə yer altına qaçan Xəzərdən,
yer üzündə qalan daş izidir qaya?
Bəlkə də fırtına içindən qopmuş
bir parça qurumuş dənizdir qaya?

Birdaş-birdaş illər düşür üstündən,
Kiçilir hey yaşa dolduqca qaya.
Bostandan quşları qovacaq bir gün,
Xırdaca daş olub bu uca qaya...

üzbəüz dayandığın insanlardan qopur... Ağappaq mərmərə hopmuş insan izi, insan işığı isə ən azı zamandan və ölümdən güclüdür.

Ey bu müqəddəs torpağın sinəsindən ötüb keçən yolçu! Bu həzin sükut, bu bəyaz işıq, bu ağ mərmərdən saçılan nur ana adma, ana şərəfinədir. Analar yenilməz olur. Bu heykəl bəlkə də hər şeydən daha çox ana abidəsidir. Analı dünya haqqında duyğu bədii obrazın ruhunu təşkil edir. Zərif plastika, təbii cizgilər, daşa çevrilmiş anın və duyğuların düzümü yer üzünün bütün analarına məxsus cəhətləri lakonik bir şəkildə ümumiləşdirir.

Ağ mərmərdə qərribə bir istilik, hərarət duyulur... Anaların qəlbi günəş kimidir! Bəzən sənətkardan asılı olmayaraq bu mövzuları vaxtın özü diqtə edir. Bu heykəldə olduğu kimi: görünür bizim yüzilliyin sonunda, bir çox mənəvi dəyərlərin qəhətə çıxdığı vaxt kəsiyində ideal insanı xarakterizə edən əsərlər bəşəriyyətə hava və su kimi gərəkdir. Hər gün neçə-neçə qədərbilən insan tərəfindən yad edilən bu qadının abidəsi gözəlliyin özü kimi kamil, dərin və unudulmazdır.

Onun ciddi və qüssəli baxışları harasa uzaqlara yönəlib: sanki nigaran baxışların sahibi öyrənib bilmək istəyir ki, onun olmadığı illərdə biz necə yaşamışıq, nələr çəkmişik, hansı təqiblərə, zülmə məruz qalmışıq. Obrazın bədii həllindəki daxili ahəngdarlıq, həzinliyi tamamlayan dinamika, bir çox digər məziyyətlər eyni məram nöqtəsində birləşərək nəyi təcəssüm etdirir? Bəli, yenə və yenə də danılmaz bir həqiqətə qayıdırıq: heykəltəraş bu unikal əsərini xeyrin, mərhəmətin, işığın qələbəsinə inanaraq yaratmışdır. Nəticədə həyat həqiqəti ideal bir biçimdə sənət həqiqətinə çevrilmişdir. Əslində, Yer kürəsində bütün anaları təcəssüm etdirən kamil bir incəsənət nümunəsi yaradılmışdır.

Sevgi əbədidir, bütün istəklərin sonu ayrılıq və qəm olsa belə, ən sonda insan sevgisi zəfər çalır. Bu qeyri-adi abidədə dünyanın minillik ayrılıq həqiqəti heykəltəraş tərəfindən dərin psixoloji planda yozum tapmışdır. Heykəli ayrılıq anının hamıya tanış cizgiləri bürümüşdür. Ən qərribəsi budur ki, cizgilərin, dinamik işləmələrin düzümündə qüسسə, kədər, ayrılıq, hicran mövzusunun əbədi pafosuna xələl gətirə bilmir. Bu əsərə baxarkən dərdin, qəmin özü belə işıq saçır, nur çiləyir. "Biz dərdin, kədərin özündən belə, dünyada səadət yaratmalıyıq..."

Görünür, elə nadir obrazlar var ki, onlarla xəyalən görüşərkən zaman unudulur. Bu obraz öz qüdrətini, öz ahəngini qadın gözəlliyi və müdrikliyindən alır. Onun nurlu baxışları, zərif əlləri, gözəl siması ideal olduğu qədər də realdır. Fövqəladə, ilahi bir varlığın canlı obrazı bütün insanları mənalı yaşamağa, xeyirxahlıq və humanizm naminə ucaldığa səsləyir. Beləcə, reallığın əbədiyyəti yaranır.

Deyirlər hər bir Böyük İnsanın qəlbində Böyük bir Qadın qərar tutur. Zərifə xanım Əliyeva məhz Dahi İnsan qəlbinin yurduşusu olan Dahi Qadındır. Onun abidəsi bu həqiqəti bir daha sübuta yetirir.

Dünyada ana, qadın şərəfinə ucaldılmış abidələr çoxdur. Onların hamısı qiymətlidir, onların hamısı bəşəriyyətin mədəni sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur. Akademik Zərifə xanım Əliyevanın - o unudulmaz şəxsiyyətin abidəsi isə bir də ona görə qiymətlidir ki, o böyük alim haqqında, şam kimi ərimiş bir ömür haqqında, insanlara işıq, nur bəxş edən təmənnasız günəş yaxşılığı haqqında solmaz bir nəğmədir. Mərmər dili ilə oxunmuş əbədi məhəbbət və mərhəmət nəğməsi!..

FATMA ABDULLAZADƏ

MÜNDƏRİCAT

I. SƏNSİZ GÜNƏSSİZ QALDI GÜNLƏR

Sənsiz (Fikrət Qoca, Sevil Əliyeva)	5
Hamımız bir günəşin zərrəsiyik	8
Duyuram ağırdır, dərinidir yaran... (Süleyman Rüstəm)	10
Mərsiyə-Rekviyem (Bəxtiyar Vahabzadə)	11
Zərif ürəkli məğrur qadın (Nəbi Xəzri)	13
Unudulmaz Zərifə xanımın əziz xatirəsinə (Mirvarid Dilbazi)	14
Əbədiyyət (Nəriman Həsənzadə)	15
Sənsiz günəssiz qaldı günlər ... (Fatma Abdullazadə)	16
Zərifə xanım Əliyeva (ömür yolu)	37

II. YADA DÜŞƏR XATİRƏLƏR

Alimlik zirvəsi (Krasnov M.M.)	42
Alim, pedaqoq, insan (Trutneva K.V.)	48
Alim ömrü (Skripniçenko Z.M.)	52
Anılan dost (Nesterov A.P., Brovkina A.F.)	60
Azərbaycanın gözəl qızı (Dobromislov A.N.)	81
Aranızdan vaxtsız getdi (Puçkovskaya N.A.)	86
Akademik Əliyeva (Dobromislova O.P.)	90
Amalı, niyyəti saf olan insan (Şulpina N.B.)	98
Ana itirmişik ana yaşında (Şmelyeva V.V.)	104
Al, bu işiğə sənə verirəm (Əzizbəyova P.Ə.)	108
Bir damla suda günəş (Cavadzadə M.C.)	142
Cazibə (İmaməliyev A.S.)	148
Qırx ilin dostluğu... və bir günün yoxluğu (Quliyeva Z.T.)	154
Qəlbin açıq qapıları (Məlikaslanova P.S.)	160
Nəğmələrlə vida anı (Məhmudova T.Z.)	180
O, atasının yolu ilə gedirdi (Əfəndiyev N.M.)	184
O, həmişə bizimlədir (Rəcəbli X.A.)	188
Onda hər şey gözəl idi (Hüseynaova T.Q.)	194
Ömrün gözəl illəri (Nəsrullayeva Q.M.)	198
Ölməz qəlbin sadəliyi (Sultanov M.Y.)	204
Vicdan həkimi (Nəcəfov A.Y.)	208
Yaxşılıq, yaxşılıq, yalnız yaxşılıq (Adıgözalova-Polçayeva Q.Ə.)	214
Yanaşı yollar və yaxud portret cizgiləri (Vaynsşteyn B.L.)	220
Zəriflik və böyük qüdrət (Mirqasımov A.M.)	223

III. HARA BAXIRIQSA, YERİN GÖRÜNÜR...

Son manzila	227
-------------	-----

IV. ELEGİYA

Ana (Fikrət Qoca, Sevil Əliyeva)	243
Elegiya	244
Heykəl olub daşda qayıtdı (Fatma Abdullazadə)	265

Kitabda istifadə olunmuş şerhlərin müəllifləri:	Fikrət Qoca Hüseyn Cavid Hüseyn Arif	Mikayıl Müşfiq Mədinə Güllün Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar	Nəriman Həsənzadə Rəsul Rza Süleyman Rüstəm
Abdulla Şaiq Bəxtiyar Vahabzadə Əli Kərim	İsa İsmayilzadə Leyla Əliyeva Məhəmməd Füzuli	Mirvarid Dilbazi Nigar Rəfiyyəli Nəbi Xəzri	Vaqif Bayatlı Ənar Vaqif Səmədoğlu

Layihənin müəllifi və rəhbəri: Fatma Abdullazadə

Rəssam: Şahin Şaxəliyev	Layihənin əlaqələndiriciləri: Yuri Kamayev	Dizayn: Nərgiz Əliyeva	Kompüter işləri: Riad Novruzov
Redaktor: Fatma Abdullazadə	Elmir Vəlizadə Haliz Hüseynzadə	Foto: Rafiq Bağırov Mirnaib Həsənoğlu İlqar Cəferov	Könül Abbasova Natiella Qoçqıdze Elgün Məmmədov

Kitabda Əliyevlərin ailə arxivindən və rəssamlar Oqtay Sadiqzadə, Əhməd Kərayev və Nikas Səfərovun əsərlərindən istifadə olunub.

© Nəşriyyat: "XXI" Yeni Nəşrlər Evi.

© Kitabdakı foto və yazı materiallarından yazılı şəkildə "XXI" Yeni Nəşrlər Evinə icazə alınmadan sonra istifadə etmək olar.

© İA%dtel, st. e "XXI", 1998.

© Perepeçitki i ispol'zovanie materi'ala, to, to s pis'mella, o re'are eñi iA%dtel, st. e "XXI", 1998

Tisimat Basım Sənəyi • Ankara-TÜRKİYƏ
Təl: (312) 267 11 77 • Fəks: (312) 267 06 30